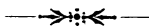

НАД ЧОРНИМ МОРЕМ

Levyts'kyi, Ivan

ПОВІСТЬ

Levyts'kyi
ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО

Накладом Товариства імени Шевченка

У ЛЬВОВІ, 1891.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

PG

3948

L47

N 3

I.

Був май 1880. року; були перші дні мая, але над Кишиневом вже повиває літнім теплом. Кишиневський міський сад, увесь з акацій, тільки що розвив ся і стояв у всій майській красі. Сад сьвітив ся зверху до низу. Через дрібчастий молодий лист акацій соняшне проміння сипалось, як через намітку, і пронизувало кожную гильку, кожний листок. Сад блищав, лиснів, обсіпаний ранньою росою, освічений сонцем, неначе сьміяв ся, радів, що настала весна, радів радістю сьвітового, невмираючого, по-вік оживаючого життя.

Ранком одного дня, на пушкинській аллеї з старих акацій, на лавці сиділи дві панни, приятельки і товаришки по гімназії, Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. Йдучи на службу через сад, вони сходились зарані в саду і гуляли годину-другу по аллеях. Надежда Мурашкова служила в банку, а Саня Навроцька давала лекції в женській жидівській школі — не задля заробку, а ради принципа-космополітизма, щоб допомогти найбільше придавляній нації, найбільше пригноченій жінчині. Обидві панни були в однакових темно сірих сукнях, в однакових білих викладчастих комірцях і легких літніх солом'яних капелюхах. Вони убрали ся в той простий убір неначе змовились; то був убір їх паняньського кружка. Ні в одній на руках не було рукавичок.

Саня Навроцька була русява, височенька на взріст, тонка станом, з ясно синими веселими очима. Русяві короткі коси вили ся кучерями і розсипались, неначе

яене проміння, кругом ві свіжого лица, кругом білої шві. Ідеальність, веселість світила ся в ві лиці, в ві очах, як радісно світить равня зоря на майському чистому небі між рожевими, легкими хмарками. Саня була жвава, проворна, ворушлива, гостра на словах, любила говорити і вміла говорити плавко, швидко, полемізувала часом різко і гостро. Її розумна розмова показувала, що вона багато читала, багато знала і всім інтересувалась. Чуйна, нервна з роду, Саня обзивалась на всі сучасні питання життя й науки. В ві очах, в лиці світилась мысль і разом з тим грация молоді дівчини. Жіноче питання вона найбільше пріймала до серця і говорила про право жіноче часто з сльозами в очах. Саня була дочка одного совітника канцелярії в Кишиневі. По батьковні й по матери — вона була кишиневська Українка. Мурашкова була з мішаної семіі. Її батько був одеський Українець, а мати Грекиня родом з Смирни. Мурашкова була красуня чистого клясичного типа. Матове біле лице було ніби виточене з слоневої кости; пишні великі темні очи були гостробищачі й світились, неначе лили з себе світ. Густі, чорні брови були ніби намальовані пензлем на чистому чолі. Червоні уста виразні, з звивками, з ямочками посередними, як у грецьких статуї, показували велику енергію. Мурашкова мала характер нерівний: то часом тиха, мовчязна, то часом нервна, говорюча. Як всі ті, що мають клясичне лице, вона була ніби спокійна з лица, навіть холодна і байдужна, але в ві души, в ві серці затаїлись і теплі іскри, готові спалнути полум'ям...

Саня й Надя Мурашкова були великі приятельки і, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки, встоювали за право женщин, мали майже однакові пересвідчення. В принципах вони були космо-

політки, як люде без всякої національності. На сю стежку потягла їх мішанина в національностях в місті, незнання народа, великоруська школа з некраввим великоруським язвом і теоретичність їх пересвідчення, ще неприложена до якогось доброго, путного діла на практиці.

На дворі було тихо. В саду пахло свіжою молодю травою. Узка аллея, обставляна старими акаціями, була похожа на тунель, пробитий в зеленій гущавині дерева і залитий фантастичним зеленуватим світлом. Краплі сонця пронизували те зеленувате сяво і сипались на землю золотими зернами. Роса крапала з листя і блищала на лету іскрами брилянтів.

— Господи, як не хочеть ся міві йти в той банк, сказала Мурашкова; така нудна і некорисна там робота. Лічи, та вилічуй проценти...

— А ти б хотіла отут сидіти під кущами дерев, згорнувши руки, та літати фантазією в емпіреях! сказала Саня; життя нам дане для праці.

— Знаю, добре знаю! сказала Мурашкова; я Грекия по матери, людина практична; дома роблю, як наймичка. Але я, бачиш, стою за працю, з котрої була б якась користь людям. А то... тільки заробляю на хліб. Маємо дім, маємо клопоть поля і маленький виноградник, а на прохарчування все таки не стає, та сказати правду, я проти самого принца банків; ми служимо богатим, ситим людям, а не людскости. Ви педагоги — ви якесь годяще діло робите. Але, сказати правду, як ти Саню видержуєш в тій жидівській школі з твоїм здоров'ям? Там же мабуть таке повітря, що й дихати важко, сказала Мурашкова.

— Мушу видержувати, сказала Саня, часом в класах так смердить цибулею, що в мене аж голова крутить ся. Але що я маю робити? Скінчила я вісім класів

сів гімназії. Сиджу в батька без роботи. А я хочу діла, і діла доброго. Я сама просвітілась наукою і повинна нести просвіту в маси і поперед усього піднимати нашу сестру, розвивати — жінчину. Між усіми жінчинами жидівська жінчина найбільше придавлена. Я хочу підняти жидівську жінчину, цю рабню Мойсеевого закону. Ти знаєш, що поки жидівська дівчина не вийде за муж, не має права ходити в синагогу... Здасть ся єї не мають за людину... А вонаж таки людина, як і ми... Де вже тут шукати поетичної обстави, парфомів, смирни та фтіміяму. Пішлиж деякі з наших в народ, а там не до смирни та парфомів...

— Чи не час нам на службу? сказала Мурашкова і глянула на годинник.

— Ні, ще не час, обізвалась Саня, подишмо ще чистим повітрям. Я люблю цей закуток сада; старі, голі стовбури акацій, неначе намальовані на зеленому дні густих кущів. Он дві довгі гильки звісились у низ, як зелені крила з дрібчастими пірами. А хрущі? як лівиво, неначе з просоння, перелітають з гильки на гильку. Он пташка кинулась на хруща, вхопила й понесла собі на снідання.

— Вічна боротьба за життя, за їжу, обізвалась Мурашкова. Саня замовкла й задумалась. Вчора ввечері в їх був молодий учитель Комашко і зацікавив єї розмовою. Вона чогось пригадала його розмову. Кинула очима по довгій аллеї і неначе сподівалась його стрінути.

— Може він вийде в сад погуляти; може я нобачусь з ним, поговорю, докінчимо почате вчора змагання, що так зацікавувало мої мисли, думала Саня. І єї очи потягло в глибокий, далекий кінець аллеї, залитої тихим зеленим сьвітом. В кінці аллеї замріла висока, рівна фігура молодого хлопця.

— Він, неначе він... але ні. Він низший на зріст, хоч і такий рівний станом та чорнявий, подумала Саня. Ні, не він. Тип східний; якийсь Грек, або Ормjanин.

По аллеї гуляв не Комашко, а Грек Аристід Целаброс. Він углядив, що на лавці сиділи молоді панни, і повернув на пушкинську аллею, щоб на їх подивитись. Тихою ходою наближав ся він до паннів, високий, рівний, з гарним клясичним лицем, з короткою, кучерявою борідкою. Здавалось, ніби статуя давнього бога Еллади ожила, знялась з педесталю і пішла тихо по аллеї. Довгобразе, матове, трохи смугляве лице, великі, блискучі чорні очи, довгі кучеряві віи, густі рівні брови, тонкий ніс, чорні як воронове крило кучери, усе в йому нагадувало про далекі горячі, східні краї, тропічне сонце, горяче небо, високі пальми: там родять ся й спють і формують ся такі палкі очи, повні огню. То був тип жужної східної краси, гарний і дужий, граціозний і величний, як молодий, бенгальський лев. Повні звичасті виразні уста Целаброса червоніли здалека серед зеленого листу, як ясна полева маківка червоніє в зеленій пшениці.

Целаброс порівняв ся з паннами і помаленьку обвів їх гострим пронизуючим поглядом; здавалось, він вибирав, котра з їх краща.

— Ну, тай пишна фігура! обізвалась тихенько Саня: а як гордо поглядає на нас! Неначе з гори в низ дивить ся на нас!

— І справді пишна; очи гострі; гляне, неначе ножем різне, обізвалась Мурашкова.

— Не люблю я таких грізних гострих очей, сказала Саня.

— Знаю, тобі подобають ся очи голубині, смирні, а міні подобають ся такі гострі і навіть жорсткі очи;

в їх є якась сила, мужність; в їх світить ся енергія волі, страсть серця, сказала Мурашкова

— Любиш вулкани! Гляди, Надю, щоб не опектись від тих вулканів, сказала Саня, а ваші східні грецькі та ормянські вулкани такі справді небезпечні; вже дуже багато в їх огню. Я бою ся тих страшних, грізних очей; гляне на тебе чоловік і здасть ся говорить: стережи ся, бо знім тебе без соли й без хліба.

— Ну, в нас по Бессарабії вулканів нема, сказала Мурашкова; це я сказала так собі.

— А лице як у статуї Гермеса! Цур йому, ще при-снить ся, жартувала весела Саня; не дурно я сьогодні прокинулась, як несамовита, в пятій годині і вже не могла заснути; мабуть душа чула, що сьогодні до нас наближить ся вулкан, хоч і без поломя.

— Я люблю клясичну мужеську красу. Страх не люблю тих кривих лиць! це може тим, що в мене плине половина грецької клясичної крови, сказала Мурашкова.

— А міні не подобаєть ся ваша клясична краса: в неї вже дуже все пригладжено та прилизано. Через дуже регулярні, холодні форми лица ані кришки не просвічуєть ся людська душа. Тим часом, як маленька хиба линій в лаці, звивок в бровах, в устах виявляє часом душу чоловіка, його серце, темперамент, сказала Саня, і вже чого не люблю і не виношу, то тих повних, червоних, гладких паничівських фізіономій. Од їх так і тхне матеріальністю, землею, а не духом, навіть, вибачай, різницями та сирим мясом.

— Чи не підводиш ти свого Комашка під цей френологічний принцип? В його лице не клясичне, хоч і не погане! сказала Мурашкова.

— Не думай, що міні подобаєть ся Комашко! Вні

чоловік розумний, розвитий і в його очах світить ся мысль. Я люблю розумні очи, не ваші волоські та грецькі, трохи волячі очи, сказала Саня. Тим часом Целаброс вернув ся назад в аллею і знов пройшов тихою ходою проз паннів. Він знов кинув на їх своїми орлиними очима. Але його очи стали тихі, солодкі, ласкаві; він обвив ними Мурашкову, неначе погладив мягким оксамитом.

— Тікаймо! Цей Грек строїть нам очки, сказала Саня і схопилась з лави.

Панни встали, пішли на велику аллею і стали гуляти. Саня поперед йшла помаленьку, але як розговорилась, то все йшла швидче, а далі трохи вже не бігла.

— Чого ти, Саню, так біжиш? Я аж втомилась, ледви поспішаючи за тобою, сказала Надя.

— Хібаж я біжу? Я йду, обізвалась Саня.

— Ти не ходиш, а, здаєть ся, лігавш. Колись пурхнеш з саду тай полетиш на небо за ідеалами, сказала Мурашкова.

— Як часом полечу в небо, то ти Надю, лети за мною, вхопи мене, тай потягни до землі, сказала Саня і зареготалась на весь сад.

— Одначе час нам іти на службу, сказала Надя.

— Ой час, час! Прощай садочку! прощай свіже повітря. Піду нюхати цибулю в жидівській школі, во имя принципів; але ради принца це можна витерпіти, сказала Саня і бігом побігла в ворота сада.

Мурашкова пішла в банк. Целаброс пішов слідком за нею. Він примітив, що вона увійшла в банк.

— Служить в банку, сказав сам до себе Целаброс. Алеж і краса! І як я її й доси не вглядів? А вже я тебе, красуне, висліжу і познакомлюсь з тобою, бо полюбив тебе з першого разу. Які очка! Які уста! Ще й май на дворі! Ой красаж! Лице неначе виточене, очи

ніби вправляні в срібло. Краща, ніж мадам Кречулеско, багато краща, ніж панна Савіцка. Треба цих кидать. Ну їх! обридли! Час починати новий роман, — роман майський. Новий інтересний роман!

Цю останню фразу Целаброс не подумав, а сказав голосно, трохи не крикнув. Якась дама йшла проз його, почула ті слова і подумала: який же це вийшов новий такий інтересний роман, що цей Грек аж кричить про його на вулиці? Аж треба спитати в читальни Гришенка.

Вже не один роман був в житю гарного Целаброса. До його краси, до його повних червоних уст липли молоді дами й панни, як метелики падають на сьвітло, і не одна з їх попалила свої легенькі крильця...

Целаброс на силу висидів в банку. Чорні брови, чорні очи Мурашкової не виходили в його з думки, і манили і дражнили його. Він ледви діждав ся до кінця, вхопив бриль і побіг на ту улицю, де стояв той приватний банк, в котрому служила Мурашкова. Притаївшись за одним портиком, він не зводив очей з дверей банка. Незабаром двері одчинились. Целаброс углядив, як з дверей виглянуло лице Мурашкової з чистим, як намальованим профілем. Мурашкова пішла садом. Целаброс слідком за нею. Вона вийшла з сада і пішла на гору; він назириці за нею. Вона одчинила хвіртку і увійшла в свій двір.

Целаброс спинив ся перед хвірткою і прочитав на табличці: дом жени надворного совітника, Зої Полікарповни Мурашко.

— Що це за проява! подумав Целаброс: в неї тип грецький, а прізвище українське.

— З хвіртки вискочила горнична, сільська українська дівчина, тільки що привезена з села.

— Хто живе в цьому домі? спитав у неї Целаброс.

— Наша пані, сказала весела дівчина, по українськйй.

— Та вжеж твоя пані, коли ти в неї служиш. Алеж хто вона така? Чи руська, чи Грекиня?

— А Бог її знає, хто вона така; знаю тільки, що вона удова, говорить якоеь чудно, не по-нашому, сказала горнична.

— А якже вона говорить? заговорив до неї Целаброс чистим українським язиком: вжеж таки ти розбереш: чи по руській, чи по молдавськйй, чи по армянськйй?

— А хто его розбере! як зйдуть ся гості, то шваргочуть, як ті жиди. Здасть ся, паві з Греків, бо до неї приходять в гості Греки, сказала горнична.

— З Греків? гм... Сьміливо піду сььогодні до неї на чай. Я Грек. Мене стара радо привитас, як земляка. Греки міцно держать ся купи і в Одесі і в Кишиневі. Тут я буду, як свій, серед своєї семії, думав Целаброс і повернув до дому.

II.

Тогож таки дня в домі матери Наді Мурашкової, старої Грекині Зої Полікарпівни, зібрав ся по обіді кружок молодих паннів, товаришок Саві та Наді.

Невеличкйй дім старої удови Зої стояв серед двора, по східному звичаю. В просторній, але низькій кімнаті дома, стояли коло двох стін широкі турецькйй софи, обкладані коло стін круглими подушками, неначе товстими качалками. Попід софами були розстеляні молдавськйй килими з яними, червоними та зеленими полосами. Такі самі килими були простеляні через усю кімнату трема рядами. Однй куток до самої стелі був заставляний образами в позолочених рамах, а під образами стояв судни-

чок, на котрому так само стояло три образи. По обидва боки образів, од стелі, спускались до самого долу білі мушлинові завіси. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за параваном стояла постіль молодці Наді Мурашкової. Вікна були по старосьвіцькому звичаю забиті рідкою залізною решоткою од злодіїв.

Молоді панни обсіли софи в вольних позах. Саня свділа на софі підобгавши під себе ноги. Махновська прилягла обпершись ліктем об круглі подушки на одній софі, а Надя Мурашкова на другій.

Вечерне майське сонце заглянуло в вікна і залило усю кімнату веселим сьвітом. Куток з образами в широким позолочених рамах, сьвітив ся і кидав жовтогарячий одлиск на стелю. Червоні здорові рожі на параванах ваче горіли. Кімната блищала усякими фарбами, різкими, пістрявими, як турецька чудернацька матерія, як пістрявий перський килим. Сонце розсипало золоті проміння по софах, по килимах; ясні фарби в обставі кімнати стали ще ясніші. І та обстава, блискуча й ясна, чудово приставала до темних південних блискучих очей, до чорних брів молодих паннів. Одна білява Саня між паннами була неначе біла лелія між червоними рожами. Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читати в гурті нові наукові книжки. Тут вони на воли перечитували усякі нові книжки і наукові і контрабандні, пересуджували перечитане, змагались за принципи, складали й вироблювали собі вольні пересьвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні мисли, жарти на воли, веселі сьпіви часто лили ся тут, як вольний, весняний, шумливий потік ллеть ся по долині в зеленех берегах. Усі молоді панни були або Українки, або були з мішаних по національності семей.

Між ними не було ні одної Молдованки. Молдованки одійшли в свій аристократично-національний табір: кружок Сані та Мурашкової був не національний, а космополітичний.

— Чи ви знаєте, яку неприємну звістку я вам скажу, батько мій не хоче пускати мене в університет, сказала Саня.

— Не може бути! промовила Надежда Мурашкова. Чудно міні. Твій батько чоловік розумний, просвічений, любить тебе.

— Через те він і не хоче пускати мене од себе, що мене любить, сказала Саня: але я таки поставлю на свійому. Я хочу вищої просвіти і добуду її, добуду! Ми можемо добути своїх прав, прав жєнщини, тільки через вищу просвіту.

— Просись у батька і йїдь з нами в університет, обїзвались двї сестри Махновськи: ми без тебе не поїїдемо.

— Поїїду, хоч мушу посваритись з батьком. Що я раз задумала, то повинно статись, сказала Саня і вдарила легенько рукою по столї; я посвятила себе педагогїї, і педагогїї для жєнщини, щоб вчити розвивати наших принижєних сєстер.

— Тїлько з вищою просвітою ми станемо вольні, матимемо право жити самостїйно, знайти службу і... виходити замїж по любовї або і зовсїм не виходити... А то знаєте, як буває на свїті: панни часто ідуть замїж не по любовї... обїзвалась Надежда.

— Куди там по любовї! сказала Саня: хто виходить замїж по серцю? Йдуть замїж так, як паничі займають урядове мїсце. Якаж там любов! Вийди отак замїж тай блаженствуй: літай в етерї небєсному, созерцай якусь чорну бороду та нюхай небєсний фтїміям сїгарного диму. Ото рай! ото щастє!

— Або милуй та цілуй якусь товсту морду, що й глянути гидко, сказала Мурашкова: це теж світлий рай!

— Жарти жартами, а вчора мачуха дуже мене розсердила. Вирекла таку сентенцію: Як панна йде в університет, то це все одно, що вона йде в салдати. Аж до сліз мене довела.

— Твоя мачуха і деякі багаті дами дивлять ся на жіночу вишу просвіту, як на якісь нові модні дамські примхи, як на модні сукні та капелюхи незвичайного фасона, сказала Мурашкова.

— Тв, Надю, бачила, який капелюх виписала собі з Парижа мадам...

Саня оглянулась і зупинилась. В кімнату увійшла наймичка.

— Мадам Люлю... сказала Саня наздогад.

— Бачила, бачила, сказала Мурашкова. У неї грошей сила, то й дуріє.

— А мадам Сусу оце пустилась в лібералізм: попивав не винце, а таки горілочку... з молодими гузарами... Це вона так чудно розуміє лібералізм, сказала Саня.

— А мадам Муму! сказала Мурашкова, вкорочуючи призвища і поглядаючи на двері, куди вийшла наймичка — виписала оце недавно для гостинної ту мебель, що була в Парижі на виставці; за одну комоду втелющила тисячу карбованців! А любовників у неї! По два разом крутять ся коло неї, бо мабуть одного мало. Дуріє з нудьги та від роскоши. Ні, якби в їх було менше грошей, то і не дурілиб. Економічне, соціальне питання, це для мене перше від усього. Я практична людина поперед усього.

— А оце недавно мосьє Куку говорив знакомим: в мене вже заведено програти що року в карти двадц-

п'ять тисяч карбованців! Такий в мене звичай. Нівроку! Двадцять тисяч карбованців! Це не жарти. А скільки можна за ті гроші позаводити шкіл? Біснують ся від роскоши, сказала Саня.

— Якби їх усіх поставити до роботи, щоб самі собі заробляли хліб, то й не дурілиб, сказала Мурашкова. Оце вчора молодий гузарин Зузу летів на кони і хотів перескочити через скипаж, в котрому йїхали его знаємі панни Туту. Це теж розумні жарти.

— Мосє Гого! Теж гарний! сказала Махновська. Оце недавно судив ся з мужиками і одтяг судом їх землю, котру вони орали мабуть споконвіку... але... не мали документів... Хоч і в самого мосє Гога теж не було документів на ту землю.

— Знаєте, яке питання кинув міні вчора Комашко, та ще з докором? сказала Саня: він докоряв міні, що я космополітка, не знаю й не люблю народа, що я не національна людина, що я мало демократка. Він вважає космополітизм на Україні і в цілій Славянщині без національного ґрунту за непотрібне, несучасне і навіть шкідливе діло для України. Я задумалась над цим новим для мене питанням. Саня схилила голову і пальцями стукала по столі! то був знак, що в її голові ворушить ся мисль і трудна для неї мисль. Цей жест перейняла вона від батька.

— Гм... гм... Я не знаю народа... Я зросла в городі... Гм... трудно... Гм... це для мене нова ідея... Гм... трудно...

— А міні не трудно, бо зросла в Херзонщині в містечку, бо я знаю, що я Українка. Хибаж ви Великоросіянки? говорила Махновська до паннів.

— І то правда... по національності — ми ні се, ні те. Алеж ніяк не погожусь в цьому принципі з Комаш-

ком, говорила Саня: І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш дошукуватись та докопуватись...

— То не докопуй ся. Аджеж мадам Муму та Сусу не докопують ся тай слять спокійно, сказала Мурашкова.

— Гм... Цеб то живи життям курячим? Спасибі за раду, сказала Саня. Комашкова мисль збиває мене просто з пантелику. Я знаю, що націоналізм великоруський, чи там пруськай діло консервативне і негуманне, бо робить діло непотрібне для культури, душить інчі народности. А Комашко каже, що українськай націоналізм, то зовсім нове діло, бо він єсть протест проти національного присилування сусідів-Поляків та Великоросів, що він звязуєть ся з гуманними, просвітними, культурними принципами, з прогресом, стає за масси, за народ. Українськай націоналізм навіть історичний, козацький, тільки не в тій давній военній формі — то свобода і прогрес. Передаю його розмову до слова. Мій папа згоджуєть ся з Комашком і думає так само, як і Комашко. Тим часом ці усі принципи для мене мало зрозумілі. Ніяк не перетравлю їх в мисли.

— А я їх до чиста розумію, сказала Махновська.

— Гм.. гм... трудну роботу завдав для моєй голови Комашко, сказала Саня.

— Цеб то як прикласти ці принципи до діла, то треба або йти в народ, або силкуватись, націоналізуватись і з народом зливатись? обізвалась Мурашкова.

— Воноб то так... Льогіка приводить до такого кінця, але... але... гм... сказала Саня і знов задумалась.

— Пішло змагання, трохи не сварня за принципи. Одні панни стояли на тому, щоб добувати по черед усеґо вищой просвіти — Надя стояла на тому, що

економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти деспотизма. Підняв ся галас, гаряче змагання. Майське сонце неначе вливало енергію в душі, тревожило думи, давало сьвіжість мислям. А молодість, а розбуджена мисль не давала спокою, непереможно намагалась на складання пересьвідчення і розумних поглядів на все, на все, що панни бачили в житті, чого вони ждали від життя

Несподівано двері в кімнату відчинились. Увійшла Надеждина мати, стара Зоя Полікарпівна Мурашкова, чорнява та смуглява на виду. Вона була напнута чорною шерстяною хусткою, убрана в чорну сукню і держала чотки в руках. Здавалось, ніби черниця увійшла в кімнату.

— Що це в вас за галас! Добривечір вам! сказала вона до паннів.

— Доброго здоров'я! Зоя Полікарпівна! гукнули усі панни.

Стара Зоя вмiла говорити по-грецький і говорила добренько по-молдавський. По-великоруський вона ніяк не могла вивчитись добре говорити, мішала великоруські слова з українськими, ще й до того шепеляла в вимові, як шепеляють усі природні Греки, що не зросли в Росії. Ці великоруську мову було навіть трудно розуміти.

— Де це ви були, Зоя Полікарпівна? питала в неї Саня.

— Була в церкві на вечерні та молила ся за вас Богу, бо знаю, що ви Богу не молитесь. Молилась за тебе, Саню, щоб тобі Бог післав гарного жениха, якогось царевича, або князя, сказала Зоя.

— Ого! дуже високо для нас! Я заміж не піду. Я буду жити для науки, для просьвіти, сказала Саня.

— Ой ти, ти, моя біла рожа смирнська. Ще спить твоє серце. Прийде час, то й покинеш свою науку. Якби міні сказала та біла лелія, що росте в саду: не любитиму, яб пойняла їй віри. А ти жива квітка: в тебе в серце, ще й до того твої щоки, як білі лелії; в тебе уста, як повна рожа, в тебе очі сині, як небо. Не вірю тобі.

Зоя обняла Саню і поцілувала її в чоло; вона любила Саню більше за всіх паннів.

— Яка я біла лелія та рожа? От ваша Надя так правда, що рожа, сказала Саня; вона красуня, а я...

— Надя чорна рожа, а ти біла, сказала Зоя.

— Хібаж де ростуть чорні рожі? Може в Смирні? сказала Саня.

— Може червона! поправила Надя і засміялась.

Надя сказала матері по-грецький про її помилку. Стара весела Зоя і собі зареготалась.

— А ж по вашому яка рожа? спитала в Зої Махновська.

— Ти... ти... жов... жов... зелена рожа, обізвалась Зоя і сама догадалась, що не попала на цвіт: ті кольори по-великоруський вона все перемішала з українськими та молдавськими.

Підняв ся регіт. Дочка знов сказала матері по-грецький про її помилку. Стара Зоя тільки рукою махнула.

— Надю! чи готовий самовар? Напою я свій живий квітник чаєм, сказала Зоя Полікарпівна; в мене і в саду квітник, і в хаті квітник. Дивіть ся панни, як зацвили в моєму саду квітки!

Зоя просунула руку через залізні кратки і відчепила вікно. Квітник цвів усякими квітками і був схожий на Зоїну кімнату. Попід стінами кругом садочка

неначе вила ся гірлянда з бузькового цвіту. Над доріжками цвили густі ряди синих та жовтих півників, неначе зелене бадилля обсіли ромб квітчасті метелики. На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих лелій. Розцвітались делікатні рожі, центифолії. В вікно повіяло ароматом рож, в перемішку з гіркими пахощами волоського горіха та бузку.

— Моя мама грохи не цілуєть ся з квітками, обізвалась насьмішковато Надя.

— Як у Смирні, як у Смирні, мій квітник, сказала Зоя.

— О, у вас поетична вдача, сказала Саня до Зої.

— Люблю квітки, люблю вас молодих, люблю й пісні. Після чаю засьпіваєте міні. Я й сама колись сьпівала: як я сьпівала! та минуло мов; ох! сказала Зоя і здихнула. Оце, як довго не несуть самовара, а я пити хочу, сказала Зоя.

Відчинились двері з пекарні. Надя Мурашкова внесла самовар, поставила коло порога, а сама кинулась до комоди шукати скатерти. Вона вийняла попилясту скатерть і хотіла застелити стіл.

— Надю, застели стіл білою скатертею! Я люблю білий цвіт, сказала Саня; в йому є щось ідеальне, ідеально чисте.

— Вже і в тебе смак! Чорний цвіт кращий. Я люблю чорний цвіт, сказала Надя.

— Вулкани, вулкани, прикриті чорним попілом та лявою, сказала насьмішковато Саня: а під тим чорним попілом огонь! Скільки огню. „Чорний цвіт, мрачний цвіт! ти мні мил завжди“, засьпівала Саня.

Надя Мурашкова насупила легенько брови. Саня виявляла її потайну вдачу, не для всіх паннів відому.

Стара Зоя знайшла білу чисту скатерть і накрила

стіл. Від скатерти полив ся білий сьвіт і залив і без того сьвітлу від сонця кімнату.

Надя поставила на стіл самовар і посадила поруч себе Саню. Декотрі панни присіли коло стола, декотрі сиділи на софах. Надя наливала чай і подавала паннам.

— А чи переговорили вже своє? Я більше люблю, як ви жартуєте, бігаєте, сьпіваете. Ану, Саню, засьпівай міні тісі гарної пісьні, що в той раз сьпівала, сказала Зоя. Як бо вона починаєть ся: Ой не сьвіти, кониченьку, не сьвіти нікому.

Усі зареготались. Зоя догадалась, що помилилась.

— Ні, не так: якось інче... сказала Зоя. Всі аж лягали від сьміху. Одна Надя аві осьміхнулась. Лице її було поважне. Вона рідко коли сьміялась. Надя сказала матери по-грецький про її помилку. Весела Зоя і собі зареготалась.

Саня почала пісьню. Стара Зоя забулась, що недавно прийшла з церкви і намотавши чотки на руку, підтягала Сани: „Ой, не сьвіти місяченьку, не сьвіти нікому; тільки сьвіти миленькому, як іде до дому“. До їх пристали деякі сьвіжі голоси паннів. Одна Надя не сьпівала; вона не мала голосу.

І сьвіжий, як здорова, майський вітерець, що повівав в вікна, і аромати бузьку та рож, і майське сонце, і весняне тепло, і пісьня — все ворушило, веселило молоді душі, розворушувало серце навіть веселої старої Зої Полікарпівни, розвеселило її і нагадало їй про давні літа молоді на берегах синього південного моря.

Задзвонив дзвоник. Двері в гостинній рипнули. Усі замовкли.

— Хтось прийшов. Це мабуть ваші Грекаси вже збирають ся до вас, сказала до матери Надя.

Увійшла горнична і сказала Зої, що прийшов якийсь панич.

— Який-же це панич? спитала Надя в горничної

— Не знаю. Такий чорний, що й сказати не можна, сказала горнична.

Надя стривожилась і спустила очі. В гостинну увійшов Аристід Целаброс.

— А, не в добрий час прийшов гість! сказала Зоя Полікарповна; так міні весело з вами, я сама розспівалась, а тут на тобі гостя.

— Одначе треба йти до того Грека, та поговорити про кукурузу та пшеницю, сказала Надя.

— Вийдиж і ти, Надю, сказала мати.

— І з роду не вийду! Од ваших Греків тільки й чути, по чому пуд пшениці та тютюну, по чому кіло кукурузи. Неінтересна для мене розмова, сказала Надя.

— Зоя Полікарповна! Як будуть сьогодні говорити про овес та гречку, то й я вийду до гостей. Це вже буде нова интересна тема, обізувалась Саня.

— О ти вже наговориш! Побачимо, хто прийшов... Може такий Грек, що й сама вилетиш до його. Ой ти, моя ангорська козочко, мое біле ягня! ти кипрський виноград, говорила Зоя до Сані.

— А може я якийсь там мудрий трапезунтський полин? сказала Саня.

— Ой ні! ти кипрське вино, сказала Зоя і пішла в гостинну.

Панни в кімнаті трохи притихли. Надя сиділа мовчки і прислухувалась, що говорилося в гостинній.

— Чи той прийшов, що я рано бачила в саду, чи хто інчий? думала вона. — Горнична сказала, що дуже старий... певно він. Колиб він, майнула в неї думка, і їй

схотілось побачити ті горді, пишні очі, котрі вона бачила того дня в саду. Вона почула, що серце її почало тремжитись. В гостинній крізь двері було чути дзвінкий голос Зої і низький барітон. Говорили по грецьки. Слова не долігали вразно, але барітон лився в розмові то голосніше то тихше, неначе пісню співав. Здавалось, ніби оратор чудовим голосом говорить промову з катедри.

— Який чудовий голос! йшла думка в Наді: м'який як оксаміт, ласкавий і веселий. Ні, це не його голос. До його гордої фігури, до його грізних очей не йде такий ласкавий м'який голос. Ні, це не він.

І Наді чогось стало жаль, що не той прийшов, когочий несподівано забажалося побачити. Вона не чула, що говорили приятельки, і сиділа задумавшись.

— Надю! чом ти не говориш? Чого задумалась? Чи не літають твої думки в тих краях, де цитрини стигнуть, де гордий лавр і мірт ростуть? сьміялась з неї Саня.

Надя ледви вдержала легке здихання: її дума наче залинула в якийсь інчий чудовий край, де й квітки кращі і небо синіше, і зорі ясніші і пісні голосніші...

В гостинній почули ся ще голоси. Надя пізнала по голосу двох агентів з Смирни, що приїхали на Бессарабію скуповувати пшеницю та кукурузу. Розмова йшла грецька. Голоси товсті, низькі, неначе булькотали та влекотали, як вода кипить та вбивається в ключі в зборовому казані. А той барітоновий голос, м'який, ласкавий, не заглушав ся. Надя ловила його артистичні сутона й тони.

Довгенько сиділа і розмовляла Зоя з своїми гістьми. Коли це двері з гостинної відчинились. Увійшла Зоя. Її очі світились ще весельше.

— Надю! причепурись, та вийди до нового гостя. З Смирни! З Смирни! трохи не кричала Зоя.

— Хто? Гість з Смирни?! спитала Надя в матери; і ця звістка стала для неї непримна. Не той, кого я ждала! подумала вона.

— Ні! Гість з Одеси. Його мати з Смирни, сказала Зоя.

— Велике диво, що його мати з Смирни! Не вже ради цього я повинна виходити до його в гостинну, сказала Надя: яж в Смирні не була.

— То я була. Його мати через дві улицы, через дві улицы! говорила Зоя з патосом.

Панни засьміялись. Надя й собі усміхнулась.

— Що через дві улицы? спитала Надя в матері.

— Єлена Кирпі! через дві улицы! говорила Зоя і кинулась шукати слоїків з варенням.

— Ви в такім патосі, що ми нічого не розберемо, що ви говорите, сказала Саня.

— Жила Єлена Кирпі, його мати, мати Аристіда Целаброса, через дві улицы від нас в Смирні! Моя давна подруга! Виходи Надю! мерщій, швидче! говорила Зоя і разом накладала варення з молоденьких волоських горіхів, варених на меду.

— Чого це ви такі раді, Зоя Полікарповна? Чи не закохались ви часом в вашого знаемого гостя через дві улицы... говорила Саня.

— А ти! І Зоя жартом вдарила легенько по плечі Саню. — Тоже вийди та подивись, який гарний гість: як сонце, сказала Зоя.

— Ого! Ще попечусь, коли він такий як сонце, обізвалась Саня.

— Як місяць повний! сказала Зоя.

— Коли такий, як місяць, то вийду до його: не так страшно, сказала Саня.

— Глянь то й побачиш. Ой моя біла овечко! Як по-

бачиш його, прокиньеть ся й твоє серце. Покинеш свої книжки тай позакидаєш їх на горіще. Не бійсь, не вдержиш! сказала Зоя, і її гострі чорні очі заблищали. Видко було, що в неї в серці ще й досі тлів огонь і не погас.

— Ну, ні! сказала Саня, скоріше позакидаю борода на горіще; може мишам на гніздо пригодять ся.

— Ой, ой, моя біла леліє; не знаєш ти ще сьвіта й життя, сказала Зоя.

Зоя поставила на піднос блюдечка з варенням й три стакани холодної води.

— Щось там прийшло дуже цікаве, що ви наготовили йому дульчаца ку апа рече (варення з водою), сказала Надя по молдавськи.

— А хто попереду піде? чи дульчаца, чи Надя? сьміялась Саня.

— Надя попереду, сказала Зоя: Надю, йди! Надя причесала голову і вийшла в гостинну. Коло вікна на стільцях сиділи два смирнські старі Греки, агенти одної фірми. Один був старий, сивий, з короткою сивою бородою і з сивими бакенбардами. Його довгобразе смугляве лице було вібн вставляє в білі рами. На йому був костюм балканський: кафтан і ряса зовсім як у духовних; кафтан був підперезаний широким на пядь парчевим поясом. Він курив люльку з довгого цабуха.

Другий агент був нестарий чоловік в європейському костюмі. Целаброс сидів спиною до дверей і балакав з ними по грецьки.

Надя Мурашкова відчинила двері в гостинну. Целаброс оглянув ся, схопив ся з місця і пішов до неї на зустріч.

— Аристід Целаброс, син приятельки вашої матері, порекомендовав ся він Наді по грецьки.

— Я дуже рада познакомитись з вами. Моя мама

вже говорила міні про вас, сказала Надя і подала йому руку.

Целаброс здавав ся для неї тепер ще кращим, ніж вранці в саду; рівний станом, як струна; розкішні чорні кучері, м'які, як оксамит, лисніли проти сонця, як воронове крило; очи не горді, а тихі, ласкаві; їх гострий сьвіт наче пригас. І ласка, любов сьвітила ся в їх, як він пильно, пильно глянув Наді в вічі.

Надя зрозуміла ту німу бесіду очей, що говорить часом голосніше й виразніше від слів. Вона почула, що на її лиці ніби пахнуло теплом.

— Сідайте, будьте ласкаві, сказала вона до Целаброса і сама сіла на старомодній софі. Софа була з високою спинкою і оббита ясною, рябою матерією зеленого цвіта, перемішаного з оранжевими квітками. На тому ясному пістрявому тлі. Надина клясична головка видавалась, як намальована на картині.

Целаброс сів проти неї і впив ся очима в її лице. Надя примітила його пильний погляд і її виразні, як у матері, очи заграли. Неначе іскри заблищали в їх, — наче замигало марево сонця. Сьвіт в очах мигав, дріжжав, як промінь сонця дріжить в краплях роси. Надя знала, що очи видають її чуття, й прикрила їх віками. Целабросу здалось, що сонце сховалось за хмару, і в хаті стало темніше.

— Ви давно в Кишиневі? спитала в його Надя по грецьки.

— Ні, не давно. Я сам Одесець і перейшов сюди на службу в банк, сказав Целаброс.

— І я служу в банку, обізвалась Надя.

— От ми й товариші по службі, сказав Целаброс.

— Деж ви попереду служили? спитала Надя.

— Я служив в Одесі, в одній грецькій фірмі, що

торгує хлібом. Але, знаєте, така служба міні не по душі; і служба й компанія міні були не по душі, сказав Целаброс.

— От-от заговорить про пшеницю та кукурузу, подумала Надя, і самі очі Целаброса чогось втратили для неї свою красу, а його особа — інтересність.

— Чомуж так? спитала Надя.

— Знаєте, той грецький кружок торговельний, матеріальний, заговорив Целаброс вже по великоруськи, поглядаючи на бік на двох Греків, агентів, котрі по великоруськи нічого не розуміли; тільки в їх й інтересу, тільки й розмови, що про торговельні справи, про ціни на пшеницю, кукурузу, тютюн...

— А вам це не подобаєть ся? спитала Надя і почувала, що зраділа. Целаброс став для неї знов інтереснішим.

— О! ще і як не подобаєть ся. Я чоловік з просвітою, з вищими тенденціями: люблю читати й мислити. Люблю людей мислячих, розвитих. А там, знаєте, яка просвіта, яка філософія?

І Целаброс знов підморгнув скося на двох агентів. Надя осміхнулась: вона знала філософію тих смирянських Аристотелів та Плятонів.

— Я дуже рада, що познаємилась з вами, сказала Надя; наш дамський кружок так само не цураєть ся просвіти, виробляє собі принципи. Сказати правду, і міні обридла тут у нас розмова про торговельні діла, неначе більше нема про що й говорити.

— Я маю за велике щастє, що познаємив ся з вами. Бажаю від щирого серця познаємитись і з вашим кружком. Я чоловік з вищими поглядами. Міні хочеть ся десь відвести душу, поговорити про вищі тенденції, про наукові питання. Інтерес науки — для мене найвищий ін-

терес в світі. Інтерес принципів — то найвищий інтерес мого життя. Абстракція реального життя, світового так-би сказати, практичного, то найвищий потяг розвитку, вищого розуму. Абстракція живих об'єктів доводить до чистої, ідеальної найвищої абстракції; і ми конфіденційно складаємо собі ідеали, принципи, пересвідчення. А ті ідеали знов повертаємо в конкретне життя, обертаємо в космополітичні тенденції нашого розуму, як-би сказати, в найпринципіальніші принципи.

— Розумний, мислячий чоловік! хоч я його й не зовсім розумію. Може тим, що я ще не зовсім розвита розумом... не знаю вищої науки... подумала Надя.

Целаброс скінчив тільки шість клас в гімназії, але читав доволі і був чоловік талановитий. Тільки часом він любив пускатись в абстракції і, як то кажуть, зайіжджав в хмари. Перед дамами й паннами він любив підніматись в ті хмари, говорив високим тоном, щоб напустити ім туману в очі і почванитись своїм розумом, і говорив таки добру абстрактну нісенітницю, хоч граматично в фразах неначе й добре складену. Перед просвіченими людьми він не виступав з тими абстракціями.

— Я багато читав сучасних прогресивних авторів, авторів заграничних, не тільки читав, але й студіював їх. Я сам, бачте, часами люблю пописати, а для цього діла треба научного ґрунту і доброго ґрунту. Без фундаменту ніхто не ставить дома. Я сам склав собі той твердий фундамент. Научність — то інтернаціональна субекція вселюдських космополітичних відносин, реалізація абстрактного... тяг далі Целаброс, і Надя примітила, що його очі гордо позирали на неї, неначе говорили: слухай і знай, що то ми таке!

— Або він дуже розумний, або я дурна, бо щось нічого не розумію. Може я ще не доросла до його ро-

зумом... думала Надя. Стара Зоя несподівано перервала усякі абстракції Целаброса. Вона внесла на підносі варення й воду.

— Дульчаца ку апа рече! Пофтім (просимо) Целаброс! сказала вона по молдавськи тай схаменулась.

— Оце я в Кишиневі перемішала усякі язики. Забулась, що ви Грек, сказала Зоя і сама з себе засьміялась: просимо до варення!

— Спасибі, спасибі вам, Зоя Полікарпівна! сказав Целаброс, злегка поклонившись і осьміхнувшись до Зої. Очи його стали знов ласкаві; розмова ввічлива, підлеплива, манери делікатні, м'які, як у сирійського Араба.

Целаброс кинув ся до варення і їв його з великим смаком, як їдять солодке діти. Він запив стаканом холодної води.

— Добре ваше варення, Зоя Полікарпівна, сказав Целаброс.

— А які дульчаці варила ваша мама в Смирні! Ми часом варили разом у двох, бо через дві улиці жила вона від нас, сказала Зоя.

— Ви й досі не забули рідного краю? спитав Целаброс.

— Ой Аристіде, Аристіде! чи можнаж його забути? сказала Зоя: які там кипри! яка айва! а квітки! які там рожі! такі завбільшки, як блюдечко! Виноград такий завбільшки, як сливи.

— А лелії, мабуть такі завбільшки, як цідилки, сьміялась Надя.

Целаброс осьміхнув ся.

— Яка гарна була ваша мама панною! як намаљована! сказала Зоя, піднявши голову.

Вона придивлялась до Аристідового лица і неначе шукала очима в його лиці слідів краси його матери.

— Гарний, як і його мати була гарна! От-би була пара для моєї Наді, подумала Зоя. Вона й забула про двох смирнських агентів, що балакали коло вікна.

— А! просимо до варення! згадала Зоя, обертаючись до Греків.

Греки встали і несміливо приступили до стола, неначе школярі; очевидячки їм було якось ніяково перед Європейцями. Целаброс вичистив блюдечка з варенням так, що старим Грекам зосталось тільки по волоському горішку.

— Як-же тепер живе ваша мама? спитала Зоя у Арвстіда.

— Держить маленьку крамничку з тютюном і перебиваєть ся сяк-так. Я посилаю їй потроху з свого заробітку, сказав Целаброс.

— І добре робите! Ви добрий син моєї Єлени Кирпі, сказала Зоя.

— І розумний, і красно і поетично говорить, ще й, видно, добрий, подумала Надя.

— Ото й мій батько колись мав крамничку з тютюном в Кишиневі, як усі наші Греки, обізначалась Зоя; але я вийшла заміж. Батько вмер. Мій муж служив урядником і не звелів міні торгувати. Купили ми невеличкий виноградничок та шматок поля під огород тай перебивались сяк-так.

— Продали крамницю, то й добре зробили, сказала Надя. Не знаю, як ви думаете, а я думаю, що магазини, крамниці, залізні дороги повинні бути громадським, а не приватним добром, інакше це буде експльоатація одною особою цілої громади.

— І я так думаю. Я багато читав про це питання, багато думав, гм... багато думав і в цьому пересвідчився, сказав Целаброс.

Целаброс говорив це усе, як кажуть, на вітер: йому було байдуже про ті питання. Він тільки хотів показати перед Мурашковою, що знає сучасні питання і інтересуєть ся ними. Надя йняла йому віри.

Він з наших... подумала Надя Мурашкова.

— Ви думаєте зовсім так, як і я. Економічні принципи повинні мати, по моему, в житті перше місце, сказала Надя.

— А я цього не розумію, сказала Зоя: по моему хто торгує, той повинен і гроші собі в кишеню класти.

Целаброс і Надя осьміхнулись. Вони сьміялись з старої Зої, як з малої, нічого нетямущої дитини.

Ця розмова мабуть була для Зої не дуже інтересна; вона встала й вийшла, щоб подати гостям чай.

— В нас скрізь експльоатація, почав Целаброс. Я давно задумував ся над цим принципом, багато перечитав про це книжок.

— Я з вами згожусь зовсім: хоч-би й наші Бесарабські пани... бодай не говорити, сказала Надя; живуть тільки для себе, не дбають ні про школи ні просьвіту мас, ні фільантропії в їх... Я вже їх знаю. Але, знаєте, є між ними і гарні люде, і я з такими готовий помиритись. Оце я недавно зійшов ся з одним. Він гуманіст, демократ. Заводить велику школу в своєму селі. Я оце недавно йїздив у те село, щоб упорядкувати ту школу, сказав Целаброс.

Він і справді йїздив в село для цього діла, але уся його діяльність була в тім, що він розстановив в школі парти та столи.

— Яким-же язиком будуть вчити в тій молдавській школі? несподівано спитала Целаброса Надя, пригадавши розмову з Комашком про народні школи на Бесарабії.

— Все одно, яким язиком будуть вчити... аби вчили добре та гаразд, сказав Целаброс; я і в цьому ділі космополіт. Аби школи були, аби школи! аби вчили добре, а язик ..

— Одначе, ви Грек! і не втратили, як я бачу, своєї національності? спитала Надя.

— Я й Грек, і не Грек: я Одесець, громадянин усього світа. Я космополіт і становлю принцип космополітизма вище від усього.

— Я з вами зовсім згоджуюсь, і навіть не розумію національних молдавських, українських тенденцій. Цього питання я ще собі не вияснила добре, сказала Надя.

— І добре зробили! І не виясняйте! скрикнув Целаброс: я був зійшов ся з українофілами... тай...

Целаброс махнув рукою і насупив брови. Він тер ся коло українського кружка, бо вмів говорити по українськи. Але Українці постерегли, що він чоловік легкодушний, що в його сила тільки в словах, а не в ділах, що він граєть ся на словах принципами, як дитина цяцьками, ще й до того на язик лепетливий. Гордий своїм розумом та красномовністю, він хотів бути скрізь верховодом. Від його відкасулись, і він страшно обидив ся. Тер ся він і коло „крайних“, але й ті не йняли йому віри і відкасулись від його.

— Національне питання, національні справи — нісенітниця, сказав Целаброс. Чесність, правда, вольне слово, вольні мисли, які високі всесвітні, вселюдські принципи! Що може бути вище від їх? Хто не може повернутись до їх душею, серцем, полюбити їх, жити й радіти ними?

І голос Целаброса став м'який, співучий. Він говорив, неначе чуїву для серця пісню співав. Надя не зводила з його очей, милувалась його червоними устами

з ямочками по середині, рухом його чорних очей. Вона здихнула.

— Тягне він до себе мою душу і думками, і очима, і устами. Він нашого табору чоловік, думала Надя, причарована його красою: серце моє стривожилося, стривожилося, забилося в грудях...

Легкий, делікатний румянець розлився по її матових щоках, неначе одлиск від букета червоних рож впав на білу делію. Радість блиснула в її очах. Очи знов заграли. Сьвіт наче займався в їх помаленьку, замигав і блиснув промінням.

Целаброс примітив вплив і силу свого слова, своїх принципів і говорив, неначе зачаровував знахурством могоду, палку душу дівчини.

Зоя внесла чай і поставила на столі. Вона попросила двох Греків до столу. Розмова стала загальною. Надя вийшла до своїх подруг.

— Ну, що там за сонце з Смирни? спитала в Наді Саня.

— Наш чоловік: космополіт. Алеж і розумний, розумний! А як він вміє говорити! Який він оратор! Правда, часом говорить так з висока, що я мало його розумію; і трохи чваньковитий, як усі Греки. Варто, Саню, з ним познаємитись, сказала Надя.

— Нехай інчим часом, бо тепер міні час до дому. Мачуха мабуть розішле за мною горничних по всему городу. Вже вечеріє, сказала Саня і попрощалась з Надею. Усі панни попрощались і порозходились.

З того часу Целаброс приходив до Мурашкової щодня на вечірний чай. Зоя Полікарпівна полюбила його, як сина, годувала дувляцами, не знала, де й посадити. Вона сподівалась, що Аристід буде сватати Надю.

Наставав везір. Мати й дочка щодня ждали Цела-

броса. Саня й усі її товаришки зійшлися з Целабросом, як з космополітом. Він зовсім причарував молодих паннів своєю красномовністю, своїми поглядами... напустив туману своїми високими абстракціями. Йому подобалась роля проводиря в кружку молодих, розвитих розумом паннів. Тиха, потайна, але палка вдачаю Надя закохалась в йому горяче.

Минув тиждень, минув і другий. Аристід Целаброс щодня заходив до Зої на вечірний чай, а після чаю Надя, Саня й Махновська ходили з ним гуляти в мійський сад. Одного вечера прийшла до Наді Саня, прийшла й Махновська. Целаброса не було. Зоя подала чай. Саня й Махновська пили чай і жартували з веселою Зоєю. Одна Надя сиділа мовчки коло стола і задумалась. Чай довго стояв непочатий, вже й прохолов.

— Не прийшов сьогодні, думала Надя. Що це з ним сталось? Може в його яке діло трафилось в банку? Але в цей час діла не буває в банку, я це добре знаю.

— Чом ти, Надю, не пеш чаю? питала в неї Саня.

Надя неначе прокинулась і механічно поколотила чай ложечкою. Випила вона дві ложечки, а її думки знов полинули десь далеко.

Не дурно деякі мої товаришки натякали йому про Молдованку, красуню мадам Луцореско... Сьміялись йому нею, але обережно, натякаючи, мабуть щоб я не примітила, щоб мене не вразити... Щось в. Може він тепер сидить в неї за столом, пє чай, розмовляє з нею. Вона гарна, як мадонна: очі карі, ясні, брови густі, уста кетливі... А він молодий, палкий. Він мене любить; це я добре знаю. Любить говорити зі мною про вищі принципи. Ми зійшлись в принципах, не так, як Саня з Комашком... все змагають ся. Ні! його душа пристала до мові душі... А він не прийшов. Невже красуня Луцоре-

ско одібе його в мене. Невже я втеряю його? думала Надя. Вона почула, що іздригнулась від тієї мисли, неначе на неї повіяв холодний, мокрий, осінний вітер. Вона чогось зразу зненавиділа мадам Лупореско.

— Надю, пий чай, бо вже усі випили! Треба стакани мвти, сказала Зоя. Надя випила разом стакан чаю і другого не схотіла.

— Не прийшов Целаброс, сказала Саня. Підемо сьогодні не в міський сад, а в сад Романдіна.

Саня, Махновська й Надя пішли в сад Романдіна. Той сад був розкинутий в кінці міста, на горі, і по Боюканській долині. На боках гори і внизу в долині зеленів виноградник. Картина з саду на Боюканську долину була одна з найкращих в околицях Кишинева. Панни увійшли в сад і сіли на лавці над самісінькою горою. Вони мовчки відпочивали, задивившись на долину. Кругом неширокої долини стояли гори, перетнуті узенькими щілинами. На дні долини зеленіли огороди і блищали два маленькі ставочки, як дві кришталеві шклянки, кинуті між вербами. Половина долини вже вкрилась тінню попід горами і неначе засипана, друга половина була освічена сонцем і жевріла червоним сьвітом. Під горами в тіни біліло село Боюкани, біліла церковця. На горах і попід горами зеленіли виноградник, сади з волоських горіхів, абрикозів, черешень, білили невеличкі молдавські хати, розкидані в виноградниках. Над долиною повівало миром, тишою, сьвіжістю майського вечера. Тільки соловейки щебетали в вербах і будили трелями засипаючу, пишну долину.

Не встигли панни сісти на лавці і надивитись на картину, як позад їх почув ся голос.

— А ви он де? Добровечір! сказав голосно Целаброс. Поезія! картина природи! май!

Панни озирнулись. Надя аж кинулась.

— А я заглядів, як ви йшли улицею і повернули сюди в сад. Швидкож ви йдете! Гнав ся, гнав ся, тай не догнав вас. Прудкі ніжки маєте, сказав Целаброс.

Опізнившись на чай до Мурашкової, Целаброс став за углом одної улиці і назирає, куди піде гуляти Надя. Він завжди сьлідкував за нею, куди ступали її ноги.

Надя почервоніла. Вона невимовно зраділа і її очі заблищали й заграли. Целаброс задивив ся на її очі. Він сів на лавці і мовчав.

Саня почала розмову. Вона переговорила своє і зашовкла. Ніхто не обізвав ся й словом. Целаброс мовчав, Надя мовчала. Махновська почала розмову, і її розмова ніби порвалась і до кінця не дійшла.

Саня постерегла, що вона й Махновська тут зайві.

— Ходім, Махновська, маю діло, а ти міні поможеш в тому ділі; діло мале; за одним присідом і зробимо, сказала догадлива Саня і встала з лавки.

Ту Махновська й собі встала, і вони пішли з саду.

Целаброс довгенько мовчав і дивив ся на долину. Мовчала й Надя. І вона дивилась на долину, але нічого не бачила. Її серце дуже тревожно кидалось: вона чула кожний рух його, чула кожне кидання.

Целаброс поглядав на Мурашкову скоса, крадькома, не повертаючи до неї голови. Він примітив, що її таки вкривав не той тонкий, делікатний, соромливий румянець, який він примічав попереду. То був румянець першого руху серця. Тепер шоки в Наді, неначе займали ся вогнем, палали.

Целаброс помовчав і знов скоса глянув на Надю. Він знав усі періпетії дівочого серця, і вмів читати по виду, по румянці, по очах, як по книжці, усі звивки серця, усі градації чуття й страсти.

Очи його стали хитрі, по азійському хитрі, як у крамаря, котрий постеріг, що вже настав час останний раз забожитись, і покупець пойме йому віри, і він піддурить покупця...

— Час настав; треба приступати. Вона моя. Який цікавий роман! І як швидко дійшов він до щасливого кінця! подумав Целаброс.

— Ви так задивились на долину? Яка пишна долина! Є на що задивитись, сказав Целаброс. Якби ще тут по один бік долини було море. Я люблю море, може тим, що я зріс над морем.

— І я люблю море, обізвалась Мурашкова, ледві вгамувавши своє серце; я не люблю тих дрібязків краси природи, тих листочків та квіточок. Люблю велике море, як люблю високі поеми гвінія.

— Ви любите великі думи, високі поривання людського розуму? палкі поривання серця, страсти? Чи правда? спитав у Наді Целаброс.

Надя помовчала й подумала.

— Люблю і високі поривання людського розуму і високі поривання людського серця, сказала Надя; але більше від сього люблю розумне й користне діло.

— Одначе ви служите в банку і копаєтесь в нудних цифрах? спитав у неї Целаброс.

— Ця служба зовсім нерозумна; сушить мене, як літня спека землю. Але мушу служити, хліб заробляти, сказала Надя.

— Душить вона й мене. Я чую, що я призваний до якоїсь ширшої й вищої діяльності, сказав Целаброс.

— До якої? чи розумової, чи поетичної, чи практичної? різко поставила питання Мурашкова.

Целаброс трохи-трохи не вихопив ся: до практичної, матеріальної, до чого він мав природний хіст; але

схаменував ся і тільки рукою махнув: розумій, мов, як найкраще.

— Ходімо, трохи походимо, сказав Целаброс і встав з лавки. Надя встала й собі. Вона трохи заспокоїлась. Рум'янець трохи пригас на щоках.

— Як пишно розвила ся оця алея! Ходімо по алеї, сказав Целаброс.

Вони пішли по алеї з старих волоських горіхів, що стояли довгими рядами понад самісінькою горою. Горіхи зовсім розвила ся. Уся алея була пронизана вечірнім червоним сонцем і світилась наскрізь. Молоде листя пахло наркотичними пахощами.

— Величність! Ой, величність! почав Целаброс. І я її люблю у всьому: і в житті і в поезії, і більш усього в поезії, в страсти серця. В красі людській, в красі дівочій, в дівочому серці багато високого, поетичного.

Надя почувла, що в неї серце ніби замірає.

— Краса дівоча — то найвища краса в світі, найвища поезія. Усі великі твори тенієв тим великі, що найкраще постерегли ту красу: і красу лиця дівочого і красу душі делікатної, чуйної, говорив Целаброс, ступаючи тихою ходою попід широкими навислими гильками старих горіхів.

— Ви чоловік сходу, син клясичної Греції, несміливо обізвалась Надя, і її голос насилу було чути.

— Бачив я на своєму віку дівочі уста: клясичні, виразні, звивчасті з ямочками по середині, червоні як польова маківка, повненькі, соковиті, як стигла черешня. Осьміхнуть ся вони, з під їх блиснуть білі, дрібні зубки, як дві низочки перлів. Щось пахуче єсть в тих устах; якимсь ароматом дишуть вони, як пучок майської рожі в білому букеті конвалії. А як розгорять ся вони страстю, коханням, як розкриють ся од жаги кохання, чуєш

од їх ніби аромат тропічних квіток, солодкий і п'яний дух цвіту померанців, туберози, датури...

Надя прислухалась. Її зацікавила поетичність і красномовність Целаброса. — Але про чіє це уста він говорить? подумала вона; десь він їх бачив, певно в Одесі. На щож він говорить мені про чужі уста, а не про мої...

В Мурашкової здавило в грудях. Серце наче при-
таїлось.

— Бачив я дівочі очі, сідві, клясичні очі, і не можу їх забути, почав знов Целаброс; од їх виявилась краса й пишність усього, в натурі, і разом з тим в їх виявилась уся краса людської душі: в тих очах світить і веселий світ ранньої зорі і смутний блиск вечірньої зірки, і горить горячий промінь сонця... Злине радість на серце, веселий світ ллеться з очей, сиплеться іскрами, дрижить маревом; виступить в очах слеза, світ дрижить, як промінь сонця в краплях роси; запалає серце коханням, очі займають ся, горять огнем. Ті очі ма-
нять як мрія, і чарують як поезія, і веселять душу як майський день, і гріють теплом весни, і печуть полум'ям. Віка блискучі, рожеві; вії довгі. Ой очі, очі, сідвні очі! хто вас бачив раз, той повік вас не забуде.

Целаброс замовк і скося поглянув на Надю.

— Про чіє оце очі він говорить? чи він сьміється з мене, чи він мене дразнить? подумала Надя, слухаючи поезію Целаброса. Він мене не любить, говорить про чієсь очі, не про мої. Невже я помилилась?

Мурашкова почула, що гнів приливає до її серця, душить в грудях. Вона глянула в вічі Целабросу і її очі блиснули блискавкою. Целаброс очевидячки милувався тим гострим блиском її очей, як артист милується тонкими сутіннями картини.

— Ви знаєте, про чі очі я говорю? спитав Целаброс перегода.

— Ні, не знаю! обізвалась Надя, неначе прошепотіла.

Целаброс замовк. Вони йшли далі по алеї. Од старих горіхів понависало довге необрубане гилля. Подовжастий, свіжий лист, неначе краплі стікаючі і готові впасти, понависав масами і зачіпав їх по щоках, по плечах. Їх голови по плечі були ніби оповиті зеленим пахучим листом. Алея пірнала в тінь од гори.

— Ви не знаєте, про чі очі я говорю? знов спитав Целаброс. Він зумисне розпалював її серце, щоб вразити несподіванкою.

— По чім я могу знати? Хто знає чужу душу? сказала Надя вже сердито.

— Про ваші очі! сказав Целаброс, і з тими словами він обняв її за стан і почав горяче цілувати в очі, в уста, в щоки.

Надя ніби замерла на одному місці; не знала, що почати.

— Ходім далі, моя люба, моя дорога! сказав Целаброс, взяв Надю за руку, і хотів вести її далі по алеї. Надя стояла на одному місці; вона ще не прийшла до пам'яті.

— Ходім далі! сказав Целаброс.

— Не підю! пустіть мене! зашепотіла вона. Озирнувшись назад, вона трохи опам'яталась. В алеї не було видно й душі.

— Ходім далі! там нас ніхто не вглядить! сказав Целаброс і потяг Надю за руку. Вона подалась за ним, як нежива.

Алея густійшала. Необрубані гильки позвішувались низько і зачіпали їх обох за голову, за руки. Треба було

нахилитись, щоб пройти далі. Стежки не було далі: там ніхто не гуляв. За алеєю було видно гущавину з кушів, оплетяну здичилим виноградом. В алеї стояла густа тінь. Густе руно зеленого листу та гильокъ закривало алею зверху до низу, як густа зелена завіса. В кінці алеї, в гущавині стояла неначе темна ніч.

— Не піду далі! сказала Надя.

— Ти мене не любиш? спитав Целаброс.

— Люблю, але далі не піду, сказала Надя і почала пручатись.

— Іди, або не чаруй мене очима! Твої очі — гострий ніж для мого серця! Я оддам за їх усе життя, усю кров. Не печи мене очима! Целаброс знов обсилав горячими поцілунками її очі, щоки, уста. Надя вирвалася од його. Гилька зачепила бриль на голові Целаброса і збила його. Целаброс нагнув ся, щоб підняти бриль. Надя крутнулася і швидкою ходою пішла назад, без пам'яті, без розуміння. Целаброс розлютовав ся, погнав ся за нею і ледві встиг її догнати.

— Ні, це не Молдованка! До кінця романа з нею не швидко дійдеш. Прійдець ся або мудрійше хитрувати, або прикинутись, що буду сватати її. Без неї не можу жити, не можу дихати, думав Целаброс, поспішаючи наздогівці за Мурашковою.

Надя повернула з алеї до виходу. З одного боку ріс цілий гай гиллястих оцтових акацій з голими стовбурами, з широкими пучками листатого верхів'я. Між акаціями було видко лавочки; на лавочках сиділи якісь дами. Надя взгляділа їх і пішла поруч з Целабросом рівною ходою. Вона тепер тільки зовсім опам'яталась і чула, що ніби була десь пожежа, і вона вибігла з пожежі опечена, опалена огнем. Вона уся ніби горіла в огні. Целаброс довів її до дому. Обов'ї слова не промовили.

Прощаючись з Надею, він подивився на неї пильним, довгим, довгим поглядом, неначе хотів набратись того огню, що горів в її очах.

Надя прийшла до дому і застала там Саню й Махновську.

— Що говорив тобі Целаброс? спитала в неї Саня.

— Ат! все про принципи! знехотя сказала Надя.

— Ви-ж здається зовсім зійшлися в принципах, сказала з недомислом Саня.

— Де вже пак зійшлися? сказала Надя.

З того часу Надя боялась сама виходити на гулянку. Целаброс слідкував за нею, як її тінь. Швидко після того Саня з мачухою та з сестрою збирались виїхати до Одеси, купатись в морі. Надя надумалась і собі поїхати з ними, щоб сховатись од Целаброса, поки трохи не прохолоне в його і в неї серце. Вона з того часу боялась, як огню, його палкого серця, бояла стрінутись з ним на самотині.

— Нехай мине трохи часу; може й моє серце втихомирить ся, як я його не бачитиму, думала Надя, одїїзджаючи до Одеси: або пригаєне моє серце, або згорить од свого огню...

III.

В половині червця до Одеси прийїхали купатись в морі два Кишиневські молоді учителі гімназії: Віктор Титович Комашко та Михайло Федорович Мавродін. Був тихий душний вечір. Комашко та Мавродін скупались в морі і йшли побережнею улицею, що вила ся понад морем кругом залива. Од складів угля піднімалась чорна легка курява і обсіпала политу, мокру улицю. Мостова з тесаного каменя чорніла од чорного пилу як ріля. По-

вітря було гаряче, неначе в натопляній хаті. Тягнуло духом порта, важким духом теплої морської води, смоли, камяного угля, диму од паровиків залізної побережньої дороги. З помятої мокрої мостової піднімалась пара. Паничі дійшли до широких камяних сходів, котрі спускають ся з гори, неначе широке ростеляве полотнище. Всюди на сходах вешталась пани з простиралами в руках, обвитих ремінцями, далі з гарненькими плетеними кошачками в руках, з котрих виглядали вишивані рушники та тонкі простирала. На верхніх східцях вгорі сиділи густими рядами няньки з дітьми, мамки, міщане, неначе кури на сідалі. Паничі вийшли на верх сходів неначе вилізли на якусь високу башту: вони облились горячим потом.

— Сідаймо тут коло кофені та напемось чаю, сказав Мавродін; нема сили йти до дому.

— То й сідаймо, обізвав ся його товариш Комашко, ледві дихаючи: в мене усе тіло розімліло. Вони сіли коло столика, що стояв з самого краю, недалечко од сходів, коло самісінького камяного, низького парапета. Парапет стояв над мурованою високою стіною, а під стіною на терасі гори розстеляв ся сад з миртових акацій; в саду жовтіли доріжки, що вили ся до літнього деревяного театра. Комашко впав на стілець, спер ся на широкий камяний парапет і дивив ся вниз на терасу, засажену акаціями, на людей, що вешталась внизу по доріжках. Мавродін покликав слугу, котрий вибіг з роскішної кофені, гарної як мавританська храмина. Слуга приніс чаю. З під намятої над столиками та стільцями парусини було видно усей бульвар, на котрому вешталась подекуди публіка. Через парапет було видно усей залив, широку далень синього моря, обидва порти; з одного боку залива було видно плісковатий пересип над

морем, з другого боку залива піднімалась висока гора Лявжером, котра вганялась в море.

Комашко та Мавродін мовчки дивились на широку картину моря. Сонце впало в степ за пливоватим пересипом. Небо горіло. Вода в заливі червоніла. Між червоним небом та водою чорвіла довга смужка невисокого берега, що десь далеко-далеко тонула в мглі і була неначе намальована пензлем на тлі червоного прозорого скла. На дворі було тихо. На морі стояв великий корабель, спустивши білі вітрила неначе крила, і ніби дримав як лебід на воді, а за ним на горизонті видно було полошу сизого туману, в котрому ворушив ся пароход, а над пароходом пасмо чорного диму ніби плуталось в тому тумані, як чорна нитка в білій прозорій тканці. Залив, порти, ряди кораблів в портах ніби дримали, засипляли, вкриті синім шатром неба, обліті червоним горячим одлиском од неба та води.

Трохи одпочивши, Комашко почав пити чай. Публіка все густійшала на бульварі. Він придивляв ся і сьлідкував очима по бульварі, бо знав, що Саня Навроцька поїхала до Одеси купатись в морі. Несподівано він вхопив стільця за спинку і прихилив до стола.

— Для кого це ви готусте місце? спитав Мавродін; певно для Сані Навроцької?

— Та вжеж! сказав Комашко. Вона тепер в Одесі. Мабуть вийде на бульвар гуляти, обізвав ся Мавродін. Комашко був один з найлучших педагогів в гімназії. Високий на зріст, тонкий станом, з блідим, смуглявим матовим лицем, він не видавав ся в вічі красою. Тільки його великі, темні, гострі, карі очі сьвітились огнем і показували глибоку мисль і велику енергію. По батькови й матері він був Українець, але одна його бабка була Грекня: його великі гострі очі блищали огнем... Комашко

родився на берегах Дністрового лимана. Чесний, правдивий, невідкупний, страшно нервний, він прямо і открито виявляв свої мисли, свої гадки, не здержувався в словах ні перед ким. Тоді, коли він говорив про яке небудь неправдиве, нечесне діло, його руки дріжали, голос тремтів, на очах виступали сльози. Перед нечесними людьми він більш всього не міг вдержати течії красномовного слова і говорив сміливо й прямо, він їх ненавидів... Комашко — син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українське слово, бажав щастя й добра своєму народові. Для його, як для демократа, були дорогі інтереси, як свого народа, так і інших славянських і неславянських народів.

Мавродін був родом з під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був Грек, а мати Українка. Він вмів говорити українським язиком, виріс серед українського народу і полюбив його. Яко народовець він посвятив себе на службу українському народові. „Не заводити ж міні Греції над Азовським морем! Буду працювати серед того народа, серед котрого живу“, говорив він Комашкові. І він пристав до Українців. Мавродін держався такого самого погляду та пересвідчення, що й Комашко, але був тихий, смарний чоловік, обережний в словах, навіть трохи хитрий. З його уст не вилітало ні одного зайвого слова перед людьми чужими, небезпечними. Тихий в словах, він тільки піднімав голос тоді, коли його приймала до серця яка небудь любима ідея, а найбільше ідея про національну самостійність, про українську літературу та добробит українського народу...

Випивши чай, Комашко знов повернув ся до моря

і задивив ся на широкий морський простір. Задума й жаль засьвіттив ся в його великих виразних очах.

— Що ви таке вгляділи на морі, що так здивились на його? спитав ся в Комашка з осьміхом Мавродін.

— Задивив ся на море, сказав Комашко; люблю грандіозність в природі: люблю море, високі гори, стремкі скелі. Хотілось-би міні побачити високі гори, що верхами досягають до хмар, здорові ріки, широкі, без кінця прерії... Грандіозність будать в мову розумі вищі думи, високо піднімає душу. Як міні хотілось-би побачити великі європейські городи, постерегти їх життя, не матеріальне тільки, а життя вище, прогресивний рух мисли, соціяльний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя...

— А мене зовсім не кортить, подивитись на те диво, обізвав ся Мавродін: доволі з мене і наших херзонських прерій та надморських наших городів.

— Люблю усе велике, грандіозне у всьому; люблю читати про славні великі історичні події, про великий рух народів, про великі реформи, про високі розумові питання, що запалювали, як іскри, життя народів і піднімали його хвилями, як буря море. Коли читаю про великі події, мов серце швидче видаєть ся в грудях, дух піднімаєть ся високо. Здаєть ся міні, неначе я сам живу в ті часи, перебуваю усю тревогу того часу. Коли читаю про заграничне сучасне життя, про заграничний рух, чую пульс того руху, чую одгомін його в своєму серці. Серце оживає, душа радіє. Надія сьвітить міні. Люблю життя, люблю рух; люблю заглядати вперед, чогось кращого жду, жду з нетерплячкою. Летів-би туди, злив ся з тим життям, та... Люблю дуже рідний край... А наше життя? Мертвота, одваковість, монотонія... Ні руху, ні

свіжої мисли; будень, усе будень! і не знаю, коли те сьвято буде. Усе мертве, пеначе ріки, сковані ледом.

— Знаю тебе добре; знаю твої сили і пал твоєї душі; знаю, що ти призначений на щось вище, але знаю, що грім бє у високе дерево в лісі, подумав Мавродін і здихнув.

Йому стало жаль свого приятеля.

— Правда ваша. Сум бере, як подумаєш, сказав Мавродін; але чи ми-ж тому винні?

— Знаю, хто винен, хто закував в кайдани нашу мисль, але од того міні не легше, сказав Комашко. А якби хотілось пережити нову фазу людського життя, пережити мислями, взяти гарячу участь в ділі!... Я хочу діла і діла доброго, на користь людскости і... мушу зостатись тільки з мислями, з задавляною енергією. Важко, невимовно важко! наче камінь лежить на душі. Чую, що якась темна, груба, некультурна сила насила на нас і душить, як кам'яна гора! Але чую, що мене і сам чорт не задушить; інчим духом віє тепер на сьвіті... Колиб хоч вернулось наше історичне минуше; який то був-би тепер прогрес! Я не говорю про форми нашого історичного минушого життя... Форма його не сучасна... Але його дух громадський, вибірчий, вольний, як воля...

Комашко замовк і довго дивив ся на море, потім важко здихнув.

— Чого це ви так важко здихаєте? спитав у його Мавродін.

— Хіба ви й не знаєте, чого я здихнув? обізвав ся Комашко; згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя про неї пеначе тїнь моя за мною сьлідком ходить. З того часу, як побачив її, як полюбив її, я пеначе вдруге на сьвіт народив ся. Пеначе для мене сонце вийшло із-за хмар після довгої негоди. Як

сонце освітвила вона мою душу, звеселила серце, украсила життя, збудила енергію. Любов — велика психічна сила! Правду співвають в піснях: „Ти в мене одна, як ясна зоря вечірня світиш“. Не знаю, чи будеш ти, зоре, світити для мене усей мій вік, чи швидко зайдеш для мене на віки?...

— Чого це на вас найшла така поезія? спитав Мавродін.

— Вольний час, відпочинок, море, поезія... а перше всього любов, любов — найвища поезія, світ для серця, сонце в нашому хмарному буденному житті, сказав Комашко.

— Чи у вас з Навроцькою хоч трохи йде діло налад? спитав Мавродін.

— Хто його зна, сказав Комашко. Не можу сказати, бо не можу одгадати. Я часто буваю в її батька, цілі вечори балакаємо з нею. Часом вона буває для мене привітна, ласкава. Часом моя розмова її зацікавить; в неї очі засвітяться ся привітом, ласкою, дають надію. Але часом ми не зійдемося мислями, поглядами, довго змагаємося. Вона стоїть уперто на своєму, а я не хочу поступитись... І я бачу в її очах байдужність, холоднечу... Тоді я й сам збайдужнію, розсерджуюсь, і вертаюся до дому з тугою на серці. Чи кохав вона мене, чи забавляєть ся моєю розмовою, ніяк не вгадаю. Здасться, я її зацікавив більше розмовою, ніж своєю особою. Чи можна молодих дівчат приворожити розумом, сучасними питаннями?

— Трудно. Я їх багато знаю, але мало між ними розвитих розумом, зацікавлених наукою, сучасними питаннями. Їх приворожиш більш очима, ніж речами, сказав Мавродін. Але Саня не з таких: вона серйозно інтересується наукою і усякими принципами. Вона не

вітрогонка, хоч і весела і любить жарти, і сказати правду з характером.

— І я це спостерігаю і вам йму віри. Але знаєте що? Ми з Санею ніяк не зійдемо ся в деяких принципах, сказав Комашко. Вона людина правдива, щира, непотайна; мислить і говорить сміливо, часом різко й гостро. Її пересвідчення правдиві, гуманні. Але вона в кінці всього — космополітка. Нашого українського національного, народнього питання вона або не розуміє, або не має до його симпатії. Я бажаю, щоб моя жінка була зо мною однакових пересвідчень, однакових принципів. З ворогом моїх принципів, таким як Санина мачуха, я з роду-віку не оженю ся, хоч-би вона була гарна, як картинна.

— Не оженю ся я й з такою панною, котра буде виганяти з сім'ї, з дому національний український дух, народний український язик, сказав Мавродін.

— Козмополітизм знайшов в Сані добрий ґрунт, сказав Комашко; хоч вона по батькові та матері Українка, але зросла в Кишиневі серед мішанини десяти національностей, не знає ні українського ні молдавського народа, не знає гаразд мови ні української ні молдавської. Та й мачуха її йде проти України і проти мене; вона, здасть ся, боїть ся мене, боїть ся за свою дочку Маню, щоб я часом не мав на неї впливу.

— Як-же старі стають до вас? спитав Мавродін.

— Старий Навроцький чоловік простий, чесний, зразу полюбив мене, а мачуха скоса поглядав на мене, сказав Комашко, і втопив очи в червоне, тихе небо, неначе в йому шукав собі поради та спокою.

В той час з'явилась на бульварі Саня Навроцька. З нею рядом йшла Надежда Мурашкова. Комашко вглядив паннів, схопив ся і побіг до їх; сьлідком за ним

цішов Мавродін. Привитавшись до паннів, вони попросили їх сісти за стіл. Саня вийшла на доріжку між двома рядами стільців та столів, потім пурхнула по доріжці і ніби впала на стілець. За нею повагом йшла Мурашкова; вона сіла коло стола поруч з Санею.

Комашко повеселійшав. Очи в його засьвітились. По його нервах, втомлених од морського купання, ніби вдарила жива електрична течія. Мавродін миттю побіг до кофені і звелів подати паннам чаю.

— Ой Вікторе Титовичу, чи нема в вас часом окулярів? спитала весело Саня.

— На що це вам окуляри? спитав Комашко. В Кишиневі ви їх ніколи ненадівали; хіба оце за тиждень старі стали!

— Оце перейшла бульвар, та як глянула на убори одеських дам, то трохи не осьліпла! сказала Саня; пістряво, рябо, червоно, зелено, жовто, синьо й усяково. Йде проти нас здорова, огрядна купчиха жидівка. Пописана й розмальована, як індійський ідол. Я на її фігурі налічила вісім фарб. Подумайте собі: сукня ясно-червона, накидка темно-зелена, на шиї разок товстих круглих коралів і золотий здоровий медальон на товстому золотому ланцюшку, ще й зверху рожева стрічка з довгими кінцями до пояса; на грудях синя стяжка; через усі груди до пояса теліпаєть ся золотий ланцюшок, а серед грудей зверху на гудзику причепила золотий годинник, неначе орден якогось індійського льва, або тигра. На голові чорний парик з начосами, а на парику кінця жовтих та червоних рож, а зверху стремить чорне перо. Прикиньте до того білі черевика з срібними спряжками — чиста австралійська райська птаха! Ну, і смак в тутешних дам! неначе в Константинополі.

— Мішанина східних та європейських рас — мішанина європейського смаку з турецьким, сказав Комашко.

— Та які багаті, неекономічні убори! обізвалась Мурашкова. Купецька Одеса не знає економії.

— Отам то мабуть принців під тим париком та струсевим пером! сказав Комашко.

— О, певно, багато: принцип кукурузи, принцип пшона, принцип гречки, принцип полови і пануючий принцип убрання Савської цариці, сказала Саня; це один принцип, що од часів Соломона та Савської цариці, здасться, тільки й дійшов до наших часів незмінно.

— Ви така палка оборонниця жіночого питання і нападаєтесь на дам, сказав Комашко.

— В чому, в чому я оборонниця жіночого питання, тільки не в цьому; це zostавляю кому іншому. Я в своєму сірому уборі вибігла на гулянку між їх, неначе сірий вовк з ліса, бо кажуть-же: що сіро, то й вовк, сказала Саня і весело зареготалась.

— Добре ви обчисуєте, їй Богу добре! сказав Мавродін.

— Пишуть-же париські газети про дамські убори на великих аристократичних балах, сказала Саня; якби в нас був такий звичай, — одеські газети малиб багатий матеріал. Чи не скопіював часом Фльобер в своїй „Спокусі св. Антонія“ з одеських дам своїй Савської цариці, що з'явилась в мріях сьвятому Антонію в печері Тибайдської пустині!

— А в нас в Одесі є таки чимало Савських цариць, обізвав ся Мавродін; он гляньте: йде їх цілий ряд; а ондечки за столом сидять аж чотири!

Саня замовкла і трохи зморщила брови; вона не могла знести, коли який небудь панич говорив щось не-

добре про женщин, або сьміяв ся, або навіть критикував їх.

— Требаб настрочити Целаброса; от намалював би їх в якій небудь газеті! сказав Комашко; ця робота, як раз присталаб до його.

Мурашкова кинула на його очима і почула, що він ніби пустив на неї гостру стрілку, і та стрілка влучила її десь чи в плече, чи в груди, чи в саме серце; вона почула, що в неї в грудях десь заболіло, защеміло гостро, раптово. Її очі стали сердиті, брови насупились.

— Ти, Саню, і сама обписалаб незгірше Целаброса, обізвлася Мурашкова.

— Якби я почала писати, то писалаб не з одної чернильниці, сказала Саня.

— Одної чернильниці булоб вам мало? спитав Комашко.

— Щоб списати цей убір з маленькою, бачте, іллюстрацією, я поставилаб на столі вісім чернильниць з усякими чернилами, сказала Саня; почалаб писати зверху, цеб то з голови, чорним, потім жовтим, потім червоним, далі золотим, далі синім, ще далі зеленим, а внизу намалювалаб червоні панчохи в срібних черевиках і підписалаб: Се індійсько-одеська благородно рождена маркіза од кукурузи, вівса та ріпаку! І послалаб в „Новоросійський Телеграф“.*) Саня зареготалась, за нею зареготались усі. Одна Мурашкова аві осьміхнулась.

— Саню! Бога ради! Чого це ти так розходилась? обізвлася Мурашкова з докором.

— Це на мене, бач, злинув поетичний дух з одеського бульвара, сказала Саня; найшла на мене поетична творчість, якої я в кишиневській куряві не чула в собі. Покинула прозу, прийїхала в поезію, на море.

*) Щоденна часопись в Одесі.

— Може ви прийїхали лічитись купанням од якого нездоров'я? спитав в Сані Комашко.

— Борони Боже! я зовсім здорова. Але не думайте, що я прийїхала на купання, як йїздять наші степові поміщиці, щоб втопити нудьгу в морі, сказала Саня. Ця забавка коштувалаб недешево і булаб похожа на панські примхи.

— Я й не думаю так, сказав Комашко. А хоч-би й так! Чом-же не поїхати і не позабавитись тому, хто має вольний час, хто має за що забавлятись, тільки, само по собі, в міру, економічно, не через верх. Всьому на світі повинна бути міра.

— Моя мачуха слабує на нерви і лікарі післали її на море лічитись купанням, а вона взяла мене й сестру з собою, сказала Саня; папа прийїде до нас через тижнів два і буде навідуватись до нас, бо йому не можна кидати служби в канцелярії.

— Тобі, Саню, требаб таких ліків, щоб ти стала не така весела, обїзвалась Мурашкова.

— Ось потрївай! Як почну купатись, то мабуть загублю в морі половину веселости, бо од морської води з початку чоловік стає слабосильним, сказала Саня; тоді понадуваємо ся та й будемо мовчки дивитись одна на другу, сказала Саня.

— Лучче не надувайтесь — веселість вам більше пристає до лица, сказав Комашко. Чи довго будете купатись в поезії, як ви казали, чи... тоб-то в морі?

— В поезії готова цілий вік, а в морі, мабуть до самої осінної поезії, сказала Саня.

— Ти сама уся поезія, і поезія розумна, висока, як поезія Шіллера, подумав Комашко, і насилу, насилу здержав здихання в грудях. Чи для мене ти свїтити-

меш, чи моє життя звеселиш своєю поезією, чи може на іншого спаде твій сьвіт?...

Комашко задумався і мовчки милував її веселими Саніними очима; ловив своїми очима кожний її рух, ловив кожне її веселе слово. Усе, що вона говорила, здавалось йому сто раз цікавішим і веселішим, і розумнішим. Він слухав її розмову і не міг наслухатись, неначе слухав якісь мелодії, гучні, веселі, чаруючі, що ніби сипались перлами, як радісні мелодії Моцарта.

— В якому ж місці ви думаєте купатись? спитав у Сані Комашко.

— На Великому Фонтані. Ми найняли квартиру в монастирській гостинниці, недалечко од моря, коло самого монастиря, сказала Саня.

— А ви самі прийшли? спитав Мавродін в Мурашкової.

— Сама. Моя мати недужа. Я з Санею буду жити на Великому Фонтані, в тій самій гостинниці, обізвався Мурашкова.

— А ми купаемось в самій Одесі, обізвався Комашко до Сані.

Ще віколи Саня не здавалась йому такою гарною, як в цей вечір. В легонькому сіренькому убранні, в солом'янім капелюсі з ясно синіми незабудьками, з голубою стяжкою на одному плечі, вона вся ніби сіяла і звеселяла Комашку, як теплий промінь весняного сонця. Ясно-сивий цвіт дуже приставав до її лица.

Комашко примітив, що Саня зраділа, побачивши його. Вона говорила до його привітно, сміялась, жартувала. Саня справді скучила за ним. І їй подобалась його широка просьвіта, сьвіжі погляди та пересьвідчення. Вона любила говорити з ним, слухати його цікаву роз-

мову, але до того часу... щиро любила тільки його душу й розум. Подобались їй тільки жваві великі розумні карі очі та струнка рівна фігура.

Пішла звичайно розмова про одеських та кишиневських знаємих. Усі були вільні од роботи, всі виїхали одпочивати та забавлятися, усі були молоді, через те й щасливі, бо молодість, сама по-собі вже, щастя і радість, яких вже не зазнає дорослий, мужний чоловічий зріст, — або недужа старість.

На бульвар налинула публіка, неначе полились хвилі. Народа набилось так багато, що на бульварі ледві можна було протовпитись. Прислуга в кофені бігала, як несамовита; в її руках ніби літали стакани з чаєм та кавою, з кружками пива, з тарілками мороженого.

Вечір догоряв. Залив став темно-рожевий. Духота спадала. З моря потяг свіжий, тихий вітерець, неначе махнув тихо крилом і привіс з собою свіжість, морську вохкість, і влив в потомлених, ніби повялих од спеки людей, силу, свіжість. Стало легше дихати; усі повеселійшали.

Між столами з'явився Аристід Целаброс: він углянів здалека Мурашкову і своїх кишиневських знаємих.

Целаброс приступив до стола і привитався з паннами та з паничами. Мурашкова подала йому руку і вся ніби іздрігнулась. Червона стяжка на її грудях задрожала, вона спазнула. На щоках й висках виступив густий румянець. Целаброс сів проти неї, глянув її просто в вічі і осміхнувся. З під його макових уст блиснули два рядки білих, рівних, міцних зубів. Очі стали ласкаві, солодкі, і його саме лице стало якесь солодке.

Мурашкова глянула на його очі, на повні губи, і в неї очі заграли, сипнули іскорками; вохкість заблищала на їх, і слюзи, як роса, виступили з очей. Вона

закрила їх рожевими віками, щоб не виявити перед людьми тривоги свого серця, котре так раптово і несподівано заговорило в неї через її видаючі очі. Щоб трохи притаяїтись од людських цікавих очей, Мурашкова нахилилась над стаканом і почала пити чай, втраючи частенько червоні гарні уста хусточкою. Поміж її бровами згорнулась складочка; вона перемогла свою тривогу.

— Яким способом Целаброс довідав ся, що я поїхала до Одеси? Я йому про свій замір нічого не говорила, зумисне не говорила; я виїхала нічним поїздом, крадькома, щоб він про те не знав. Я боялась свого палкого серця; боялась гарячого кохання Целаброса, як бурі, боялась зійти ся з ним на самоті, в чужому городі, між чужими людьми... Вона думала і тривожилась за себе, за його, за свою репутацію. Краска сплила з її лица; воно стало матово-біле, як глянурована порцеляна. Целаброс вислідив, як вона виїхала до Одеси і собі рушив слідком за нею.

— Ваша мама звеліла передати вам поклін, промовив Целаброс, дивлячись солодкими очима в очі Мурашкової.

— Спасибі вам. Чи мама здорова? спитала вона.

— Здорова, сказав Аристід. Чи довго будете жити в Одесі? Де ви знайшли собі квартиру?

— Як довго будемо жити в Одесі, я й сама ще не знаю. Буде тепла вода в морі, будемо купатись, а як захолодіє вода на довгий час, то й вернусь до дому, сказала Мурашкова. Про свою квартиру вона зумисне не сказала.

Розмова між ними урвалась, як нитка, несподівано перетнута ножем. Усі замовкли. Целаброс не зводив очей з лица Мурашкової. Їму було добре мовчати і дивитись, дивитись на її очі, на її уста. Мурашкова спу-

стила очи; вона ніби боялась глянути на його. Якесь важке передчуття строжило її душу.

Тим часом знакомі паничів та паннів, взглядивши їх за столом, почали сходитись до стола. Прийшов Фесенко, молодий учитель одної одеської гімназії, високий, плечистий, гарний з лиця. Убраний в літній костюм з шовкової біло-жовтової чесучі, з дорогою елегантною палочкою в руках, в цвікері в золотих обвідках, він виступав кавалером, джентльменом. Він скинув циліндер, зручно зняв цвікер і зробив сальонові уклони дамам. При поклоні граціозному він схилив свою чорноволосу голову трохи на бік і подавав усім руки, якое по паньянськи. Ціх манер він набрав ся в сальонах одеських купців, де бував в гостях. Син простого одеського міщанина, він ліз в пани з усеї сили, пер ся між аристократів, шукав з багатирями знаємств і знаходив її.. через своїх учеників. Щоб запобігти ласки в одеських аристократів, він писав частенько до батьків, як вчать ся їх діти, ходив сам в багаті доми, ніби то щоб подати звістку про дітей. Знаємість помаленьку стверджувалась. Декотрі купці просили його заходити до їх в гості. І Фесенко втеревив ся в їх доми. Фесенкова голова була вольна од усяких ідей, окрім тих, які панували в вищих сферах. Він підладжував ся під погляди тих сфер, бо був карієрович; серіозних наукових книжок ніколи в руки не брав. Коли траплялось йому сказати яку нибудь українську приказку, то він вимовляв її на великоруський лад, як деякі наші трошки просвічені панни, котрі хотять показати, що вони вже зовсім спаніли, і не можуть вимовити по українськи навіть і одного словця.

На горячому півдні ніхто не носить рукавичок, бо вони од поту на руках зараз стають мокрі. Фесенко но-

сив рукавички ясно-бузкового цвіта. На долонях, на кінцях пальців в його виступили мокрі плями.

Фесенкові не було де сісти. Він став за стільцем Сані Навроцької і почав говорити її солоденькі комплементи. Навроцька обзивалась до його знехотя, неначе одбувала панщину. Комашко іронічно осміхався і тільки переглядався своїми карими ясними очима з Навроцькою.

Небо над морем ледві жевріло. Почало темніти. На бульварі засвітили газові ріжки. Сьвіт залив бульвар, кофеню, сходи. Публики набралось сила. Коло самих сходів в деревяному кіоску заграла військова музика. Маса людей ніби стрепенулась. Розмова стала голосніша й чуттійша, ніби десь загув рій в улику, стревожений людською рукою. Уся публика повеселішала. На пляцу коло музики стовпився народ, як на ярмарку. По алеї сунулась така густа маса народа, що й протовпитись було трудно. Бульвар для гуляння за малий на Одесу.

Довгими рядами товпились без смаку убрані смугляві дами, гостроносі, з східними грубоватими пружками лиця. Подекуди рябіли ясні костюми українські, мішані з полосатими, мордовськими та болгарськими. На заливі, в закутку коло берега, ще лисвіло рожевим сьвітом широке плесо. Море було вже чорне. Воно ніби дрімало, засипляло. В обох портах заблищало на пароходах сьвітло. Залив став ніби вкритий здоровими зорями. Далеко, далеко на ріжку моря, в карантинній пристани, тихо повертався ліхтар на маяку, кидаючи на море, на порти, то ясно-червоний, то зелений, то синій, то жовтий сьвіт.

Внизу за парашетом бульвара, з садку, що розрісся по терасі, заблищали газові ріжки. Вгорі на бульварі, внизу в садку, в портах і далеко на морі скрізь лився масами сьвіт, перемагаючи догаряюче червоне небо. На

дворі стало свіжіше. З моря потягло тонкими пахощами морської води, потяг чистий свіжий морський воздух. Скрізь світ, блиск, шум, гам, гармідер, веселість. Гук музики зверху на бульварі перебивав гук музики внизу, коло літнього театру. Все це ворушило нерви. Люде забували тривогу дня, клопоти життя. Наші знаємі панни та паничі довго сиділи і балакали. Усім було весело. В очах у всіх світілась радість; то був час спокою, одпочинку.

Між столами з'явилась здорова великанська фігура і простувала до того стола, де сиділи панни та паничі: то був знакомий і сусіда Комашка та Мавродіна Сергій Степанович Бородавкин. Бородавкин був син багатого катеринославського поміщика, потомка одного з тих московських панів, котрі забрали собі давні запорожські степи. Його батько був страховищем, катом для крестаків, для жінки, для сина, для дочки. Село й його сім'я тільки тоді оживали, як він виїздив на кілька неділей в Никополь або в Одесу. Погонич вертаючись з порожнім екіпажем, прийїхавши на гору, під котрою стояло село, ставав на козлі, махав шапкою, махав батогом і кричав на все село: нема пана! нема пана! Сі слова долітали до панського дома, розносились блискавкою по селу. Сім'я Бородавкіна вибігала з покоїв, раділа; все село хрестилось на радощах... воно тільки жило й дихало, як пана не було дома...

Старий Бородавкин держав в руках село і сім'ю, як в залізних киятах з гострими пазурами. Жінка його рано вмерла з горя. Дочка Христина втікла в ночі через вікно і потайно повінчалась з сусіднім поміщиком Милашкевичом. Синові не давав батько і зайвої копійки в руки. Молодий Сергій Бородавкин був вже рік в університеті, як помер його батько. Його широка натура,

викохана в широких степах, випостившись за життя батька, дала собі волю після його смерті, тільки на інчий лад. Сергій, допавшись до батькового добра, програв, промайнував свою землю, усе своє добро, програв останні четверо коней з каретою, кинув університет, женив ся з простенькою міщанською дівчиною в Одесі і нагулявшись до волі, вкінці усього мусів ити на службу в залізнодорожню контору.

— Чого це ви так пізно вийшли гуляти? спитав в Бородавкіна Комашко.

— Скуповував харч для сім'ї. Ми вже знайшли квартиру на Великому Фонтані, над самим морем будемо купатись. А це мене жінка послала закупити провізії, сказав Бородавкін.

Бородавкін вже три дні скуповував провізію, а жінка й діти сиділи над морем без чаю, цукру та без грошей. Бородавкін гуляв собі в Одесі і навіть забув про сімю.

— А чи чули, які скандали трапились у нас в Кишиневі? сказав несподівано і одрубчато Бородавкін.

— А що? крикнули усі в один голос.

— Офіцери в клубі побили поміщика Лупурелло.

— Яким способом? спитали усі.

— Грали вони в карти та пили до півночі в саду, а потім полаялись. Лупурелло вхопив пляшку, кинув на офіцера. Пляшка полетіла на сусідній стіл і впала перед Карланджі, перед самісіньким його носом. Офіцер кинув на Лупурелло паляницю; паляниця вдарила в голову якусь даму; Лупурелло вдарив офіцера пальцею. Тоді всі офіцери кинулись на Лупурелло, побили его, а далі перекинули через стіну на вулицю.

— Хиба ви, були оце в Кишиневі? спитав Комашко.

— Ні, каже Бородавкін.

— Може це в газетах написано? спитав Комашко.

— Ні. Я чув оце тільки що на вокзалі*), сказав Бородавкин.

— Хіба ви хотіли їхати в Кишинев? спитали єго.

— Та ні! я проводив на вокзал одного нашого Кишиневця. Та там в Кишиневі вийшла ще й друга історія. Поруновський хотів стрелятись за свою жінку з Ловеласом Мочу. А знаєте, який вийшов між ними дуель? Вони кинули жеребки, кому зістатись в Кишиневі, а кому виїхати на п'ять літ з Кишинева. Ловеласові Мочу випало виїхати, і він виїхав.

— А щож на те жінка? спитали в Бородавкіна.

— Жінці байдуже; вона любила їх обох однаково, молів Бородавкин.

Всі кругом стола зареготались. Засьміялись і коло столів близьких од нас, бо й там чули оповідання Бородавкіна. В Кишиневі на сто тисяч народа нема ні одної газети. Бородавкин був току місцевою газетою. Він скрізь бував, скрізь нишпорив; знав, де хто бував, що робить, хто з ким змагаєть ся, хто з ким лаєть ся, хто з ким кохаєть ся. Єго се все страшно інтересувало. Коли він подавав ці новинки, єго випнуті сірі великі очи аж грали.

— А знаєте що, панове? Підемо завтра на Малий-Фонтан всі гуртом. Я вже давно там був. Походимо, погуляємо, посьвідаємо та й до дому на обід вернемось, крикнув Бородавкин, махнувши своєю довгою важкою рукою. Єго блідо-жовте лице засьвітилось.

— Може і в карти там пограємо? сказав іронічно Комашко.

— То й пограємо. Воно, бачите, над морем, може

---

*) На двірці желізниці. — Ред.

буде смачнійше. Знаєте природа... море... свіжий воздух, поезія, взяв-би его дідько! сказав Бородавкин.

Его гадка усім сподобалась. Усі приїхали до Одеси, щоб побавитись.

— То й поїдемо! гукнули всі, навіть панни.

— Збірний пункт буде коло собора, на сквері. Завтра в десятій годині сядемо на трамвай та й махнемо, сказав Бородавкин.

— То й махнемо. А ви поїдете? спитав Комашко в Сані Навроцької. — Поїду; чом-же не поїхати? сказала вона, як ви поїдете тільки з своїм кружком; я не люблю, як наїде багато людей, та ще незнайомих.

— Усі, усі, скільки нас тут є, а чужих нікого не буде! крикнув Бородавкин. Усі свої і нікого чужого — ані одного чоловіка.

— Та не кричіть так дуже, та не махайте руками, бо вашу фігуру видно на весь бульвар, сказав до него Комашко.

— Так завтра в десятій годині? знов крикнув Бородавкин, прощаючись і подаючи всім руки; я дам не силу, бо присилувати когось забавляється трудно... Але сподіваюсь побачити там і вас, дами!

— Добре, добре, сказали панни. Бородавкин потяг ся поміж стільцями, ледві несучи свої важкі широкі плечі та здорову голову в солом'яному широкому брелі.

Несподівано схопив ся з моря вітер. Засипляюче море неваче зітхнуло і дихнуло міцними грудьми на берег. Вітер дмухнув на бульвар. Шарокі полотнища парусини загойдались над столами та головами публіки. Парусина бахкала, рвалась, гойдалась, неваче хотіла зірватись з шнурків. Акації зашелестіли, газові ріжки замигали. Стрічки на дамах заметлялись. Подекуди позлітали брилі з голов і впали на публіку. Публіка завору-

шласть і почала розходитись. І знов вітер несподівано ушав так раптово, як і схопився, неначе море позіхнуло раз, другий з просоння та й знов заснуло.

Саня Навроцька та Надежда Мурашкова піднялись з стільців. Кавалери повставали сльідком за ними і провели їх до гостинниці.

Другого дня була неділя. Ранок був погодний, ясний, та гарячий. Чималий сквер коло одеського собора аж лиснів, зелений та сьвіжий, политий водою, залитий гарячим сьвітом сонця. Алеї з акацій кругом сквера, купи кущів на зеленій сьвіжій траві, кльомби широколистих квіток — все ніби мліло в ясному гарячому сьвіті. Фонтана коло самого собора бризкала разками дрібних крапель. Краплі блищали на сонці, неначе розсипані діаманти. Люде вешталась на сквері. Усе було залите сьвітом. Скрізь був рух, скрізь кипіло життя великого міста. Була вже десята година.

Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіни густого чинара.*) Він зумисне поспішав прийти поперед усіх: в него була думка стрівути Саню і поговорити з нею на самоті. Комашко обвів очима всі доріжки на сквері, по котрих ворушились, неначе в хрещика, грали люде. Сані нігде не було видно. Перед очима в Комашка стелила ся широка, перша в Одесі, Дерібненська улица, обсаджена рядами акацій. Вона йшла до моря, западала в долиниці, і через ту улицу, як через ворота, було видно в перспективі широкий простір: гору Лянжерон над морем, а коло гори сине широке море, закутане в білий, легенький, прозорий туман. Комашко задумав ся, втопив очі в сизу мглу на морі, де блищали золоті скалки на воді, де білили вітрила кора-

---

*) орієнтальна плятана. — *Ред.*

блів. Він неначе бачив в тій срібній мглі, в тому ворушливому жвавому мареві, жваву Саню, бачив її сині очі, ясні кучері, обвиті голубими незабудками. Вона ніби літала перед ним в тій поетичній далечі, як маленький херувим.

Легенька, м'ягка рука тихо впала на плече Комашка. Він увесь кинув ся, як кидають ся дуже нервові люде. Перед ним стояв Мавродін, знявши солом'яний бриль і обтираючи піт з лоба та пригладжуючи гладенько причесані виски, ще мокрі після купання.

— Чого це ви задумались? тихо спитав Мавродін.

— Хіба ви не знаєте, про що я думав, обізвав ся Комашко; хочу не думати про неї, і все таки думаю: вона ніколи не сходить з мові мисли; неначе якісь чари наслано на мене.

— Нема? сказав Мавродін.

— Нема! Жду, жду, не діждусь. Може вона передумала і не поїде з нами на Малий-Фонтан, промовив Комашко.

— Шкода буде, сказав Мавродін і сів на лавці поруч з Комашком. А вжеб і час їхати, поки не вдарила спека, сказав Мавродін трохи перегадом.

Тим часом кругом сквера між акаціями замигав білий круглий бриль Аристіда Целаброса. Бриль то потопав за купами кущів, то виривав між акаціями. Довга біла стяжка, обвита кругом бриля, спускалась кінцями по плечах і гоїдалась від швидкої ходи. Целаброс ходив по алеях і кидав острими очима по доріжках сквера, швидко повертаючи свою кучеряву голову на всі боки. Він виглядав Мурашкову. Мурашкова з'явилась на кінці алеї. Целаброс побіг до неї на зустріч. Він взяв її за руку і так міцно здавив, що вона ледві вдержала крик. Мурашкова почувала, що его рука була горяча, як розпе-

чена в огни і дріжала. Целаброс був палкий, як пришок, горячий як тропічне сонце.

— Чого ви приїхали в Одесу? спитала вона у него трохи сердито.

— Щоб подивитись на вас. Я день не бачив вас в Кишиневі і трохи не вмер, промовив Целаброс, дивлячись на Надежду Мурашкову палкими очима.

— Вертайте зараз до дому! сказала Мурашкова спокійно, але твердо.

— Не вернусь; буду тинятись по Одесі, доки ви тут будете, сказав Целаброс, дивлячись на Мурашкову палкими очима; я умру, як вас довго не бачитиму.

Мурашкова трохи стревожилась од тих горячих слів, в котрих тхнуло невдержаним полум'ям страсти палкого серця.

— Бодай не ходить за мною сьлідком. Люде почнуть примічати — мене ославлять, тихо обізвалась Мурашкова, і не пішла, а побігла на одкриту доріжку сквера.

Аристід погнав ся за нею сьлідком, дігнав і вхопив її за руку; его рука дріжала, неваче в пропасниці.

— Буду ходити за вами, буду ловити ваші сьліди, бо згорю од кохання, як не бачитиму ваших чорних очей, тихо сказав Целаброс; де будете ви, там буду й я!

— Пустить мене! Не мучте мене! Я в Одесі не сама, а з знаєними, без матери, сказала Мурашкова.

— На що вам мати? Ви людина самостійна. Ви вже не дитина, сказав Аристід, і в его словах почув ся голос деспота; покиньте ці дитячі погляди. Ви маєте право жити по своїй волі. Ви самостійна людина, хоч ви й панна, сказав Аристід.

— Але я все таки жєнщина. Моя репутація..

— Плюньте на ту репутацію! Ви людина сучасна,

ліберальна. Киньте старі забобони, хоч годину поговоріть зо мною, хоч одну хвилинку! благав Целаброс і его очи стали тихі, м'яккі, солодкі, як у дитини.

— Не можу, не можу, тихо говорила Мурашкова.

— Киньмо оцю гулянку, ходім над море, будемо гуляти вдвох над морем, напемось щастя, кохання, з морським вітром; найmemo човен, сядемо й попливемо далеко-далеко од людей на море! Упемось поезією моря, поезією серця — на самоті в тиші, поезією без слів, як пісня без слів, благав Целаброс.

— Цс...! Он наші знаємі, сказала тихо Мурашкова і пішла до тої лавки, де сидів Комашко з Мавродіном. Целаброс зостав ся сам.

Незабаром на сквері з'за групи зелених кущів з'явилась висока фігура Сергія Бородавкіна. Рядом з ним йшла его сестра, Христина Степанова Милашкевичова, така висока, як і її брат, повна, огрядна з довгообразим рум'яним лицем. Здавалось, ніби два монументи зійшли з педесталю і гуляли по сквері. Рядом з ними йшли чотири немолоді брүнети. Бородавкін таки не втерпів: накликав на гулянку цілу свою дружню компанію залізно-дорожних урядників. На урядниках були багаті убори, на пальцях блищали золоті перстені з брилянтами. І Бородавкін і его товариші були бліді, заспані. По їх сонних очах було знати, що вони цілу віченьку пили, гуляли та в карти грали. Бородавкін з сестрою прийшли на збірне місце і поздоровкались з усіма. Брат ніс в руці кошик накритий хусткою, сестра держала в руці чималий узіл завинутий в папір.

— А от і ми! та ще й не з порожніми руками! весело промовив Бородавкін.

— Що це таке у руках в вас? спитав Мавродін в Бородавкіна, лапаючи рукою кошик.

— Фляшечки з пивом та з вином, одказав Бородавкин; а ви думали, я прийду з порожніми руками, як ви?

— Бач, які звичайні кавалери! Самі ідуть гуляти, а мене й не попросили. Хіба-ж я не дама та ще й не молода! Не забувайте, що я удовиця, та ще й непогана, весело защебетала Христина Степановна.

— Знаємо, знаємо, і не забуваємо, обізвав ся Комашко.

Христина Степановна вже давненько стала удовою. Вона втікла од свого навіженого батька вікном у ночі, й тихенько звінчалась з сусідом, дідичом Милашкевичом. Через годів десять вона зосталась удовою, сама хозяйствувала, доки її не обридло. Не маючи дітей, вона продала землю, поклала гроші в банк і жила собі, як вольна птиця, зимою в Одесі або в Кієві, або в брата, котрого вона дуже любила, літом вона як степова птиця переїжджала із села в село, до своїх родичок. Її всі любили за веселий добрий характер, за жарти. Вона вміла дуже добре грати на фортепяні, співала не погано, любила театр, мала поетичну душу, але була безробітна людина, і не мала жадної солідної ідеї в голові. З знакомими кавалерами жартувала, зачіпала їх, смикала, торгала і навіть трохи не боролась з ними. Дами скося поглядали на неї через те, що вона любила пустувати, але любили її і приймали в свою компанію. Вона сама себе звала здичілою степовою інституткою. І кошик з фляшками і закуски вона купила за свої гроші.

— Чого-ж це вас так мало? спитала Христина в Комашка; я на тому Фонтані умру з нудьги з самими вами, сказала Христина; де-ж ваші панни?

— Ще не прийшли, а може й не прийдуть, обізвав ся Комашко, і з тими словами похилив голову. Він не чув, як щебетала Христина, він неначе бачив свою до-

рогу Саню в кишиневському саду весною, в густій алеї з акацій саме в цвіту, де він її побачив вперше.

От Саня сидить в саду рядом з Мурашковою в білому убранні, гарна і ясна як весна. Через зелений лист акацій, через білий пахучий цвіт леть ся сонце і падає золотими плямами на її русяву голову, обсіпує її всю зеленуватим сіявом. Вона сидить, як Дніпрова русалка рядом з чорнявою гречкою наядою, неначе тоне в зеленому сьвіті і манить до себе його душу тихими голубими очима та ясними кучерями. Комашко в задумі несподівано почув голос Сані. Він підвів очи. Саня стояла в зеленуватому сьвіті в тіни акацій та чинар і привітно кивнула до него головою. Він схопив ся з місця і попросив її сісти на своєму місці. Саня пурхнула, як пташка, і сіла на лавці.

— Спасибі вам, Віктор Титовичу! сказала вона, осьміхнувшись.

— Я бояв ся, що ви не поїдете з нами на гулянку, сказав Комашко, і його веселі карі очи неначе засьміялись до Сані. Її очи, неначе електрична сила, вплили в його душу веселість.

І далеке сизе море, і сине небо, і зелений сад, і бризки фонтана: все ніби ожило і засьміялось до него. Христина стояла за ним, і підморгнула до Сані. Саня осьміхнулась.

Всі посідали на довгих лавках і балакали. Всі ждали, поки прибуде трамвай. Коли це на алеї неначе намалювалась висока постать Целаброса. Він вже трохи одійшов: палке серце заспокоїлось. Він ішов солідно, немов з великою повагою до себе ніс на собі свою чорну підстрижену бороду, свою кучеряву голову та широку білу стяжку на брилі. Підпираючись солідно парасодем, неначе жрець костуром, він йшов поважною ходою

жреця або древного філософа, соваючи ногами. Уклонившись, він подав руки паннам, ледві глянувши на Мурашкову, неначе вперве її бачив. Одначе його прибрана повага швидко щезла з його лица. Він дрібно та швидко заговорив з паннами:

— Добридень вам, синя стяжка! крикнув він до Сані. Ого! тут є і червона стяжка! сказав він до Мурашкової.

— Є і синя, є і червона стяжка, є навіть дама без стяжки, весело сказала Христина. А які стяжки ви більше любите, чи сині, чи червоні?

— Не вгадаєте мого смаку, сказав Целаброс, скося глянувши на червону стяжку на плечі в Мурашкової.

— Ого-го! та ви такі вередливі! сказала Христина.

— Що це ви звете нас стяжками? Хйба в нас нема ймення? сказала до Целаброса Саня.

— Є і ймення, є! Хто-ж про це не знає?! Вас так-ж якийсь піп хрестив, сказав Целаброс.

Саня не любила Целаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часто противне паннам. Різкий на язик, грубоватий, як усі сини півдня, Целаброс часом грубо різав правду в вічі не одним панам.

— А що, поїдете на Малий-Фонтан на гулянку? Поїду і я з вами, коли мене не проженете, промовив Целаброс. Ви мене не проженете? спитав він обертаючись до паннів.

— Ні, не проженемо: ми не вдали ся в вас і людей не розгонимо комплєментами, так само різко дала здачі Саня.

Чорні брови Целаброса на одну мить зійшли ся і знов розійшли ся. Він втяг верхню губу і прищикнув її зубами.

— Не думав я, що маю вдачу розгоняти паннів... сказав він низьким голосом.

— А от удовиць, то ви й не розженете! Удовиці невеликі страхополохи і вас незлякались, весело обізвалась Христина.

— Що це в вас за штучка в руках? спитав Целаброс в Христини і нецеремовно лягнув пальцями потій штучці.

— Ат, не скажу: нехай кортить. Довідастесь на Фонтані, сказала Христина.

— Та й ви не з порожніми руками! сказав Целаброс, обертаючись до Бородавкіна.

— А вже-ж не з порожніми. Запас біди не чинить. Я люблю поезію, але не забуваю й прози, сказав Бородавкін.

— І добре робите, бо зібрались все поети та поетки, що про ту прозу не дуже дбають, промовив Целаброс.

— Поети — цеб то ви, це я знаю; а поеток між нами нема; ми люде позитивні, защебетала Саня.

Целаброс загарбав собі комплемент і знов навів на себе поважну міну. Окрім кореспонденцій в газети він писав і вірші, і сказавши щирю правду, вірші погані; їх не хотів печатати ні один редактор газет.

Тимчасом в перспективі улиці сунув ся вагон трамваю. Всі встали з лавок і рушили з місця. Вагон став коло алеї. Уся компанія кинулась в вагон. Панни сіли вкупі на одній лавці, паничі зараз за ними.

— Фесенко не прийшов і добре зробив, сказав тихенько Комашко до Мавродіна.

— І добре зробив, ще тихше обізвав ся Мавродін.

Вагон посував ся між густими акаціями, котрими обсажені одеські улиці, і незабаром доїхав до стації

за городом, де перепрягають коні. Вся компанія розсіпалась попід акаціями, ховаючись в тінь від горячого сонця. Тільки що перепрягли коні і всі почали сідати, як до самого вагона прилетів фаєтон, запряжений парюю баских коней. З фаєтона проворно вискочив Фесенко, убраний як до вінця. Сьвіжий костюм з шовкової жовтоваті чесучі аж лиснів на сонці. Високий циліндер на голові блищав; на пальцях блищав золотий перстень з брилянтом, через плече було перекинута пальто з шовковою квітчастою підкладкою на іспанський лад, з широкими та білими полосами. Фесенко аж сіяв, вичищений, вимптий, румяний, з закрученими кучерями на висках, з нафарбованими усиками та граціозною іспанкою на підборідю. Він причепурился так для Сані — Саня йому сподобалась... Поруч з ним сидів Мокрієвський. Цего флегматичного Мокрієвського Фесенко скрізь тягав за собою, як дурень ступу, для компанії. Фесенко скочив з фаєтона, зробив граціозний не поклін, а якийсь реверанс усій компанії, знявши циліндер і кланяючись головою трохи на бік. Поклін ввійшов не до паннів, а до коней. Чорний шнурочок від цвікера граціозно загойдав ся на шовковій камізольці. Він вскочив в вагон і на лету похопливо сунув руку паничам. Комашко та Мавродін з неохотою подали йому руку; вони не любили его.

— А бодай йому трясця та різачка! приїхав таки! сказав Мавродін вишком до Комашка.

Вагон тихо покотив ся по дорозі, сьвіжо політій водою. По обидва боки дороги мигали дачі, що тонули в садах з акацій та абрикозів. Поїзд їхав неначе лісом, між двома зеленими стінами. Між акаціями подекуди виглядали білі стіни дач одеських банкерів та аристократів, гарні як цяцька, з легенькими портьками, з ко-

льонами, обплітаними диким виноградом. Перед дачами, в двориках, зеленіли просторі квітники.

На зеленому свіжому газоні*) темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені кущі туй, горіли як шар, кльомби квіток, кущі рож-центифолій. На мармурових стовпчиках стояли серед газона вазони з старими кучерявими столітниками. З тих газонів та кльомбів, з тих розкішних зелених закуточків віяло прохолодою, спокоем, розкішшю. Далі дорога стала ще веселіша: сади стали густійші; за садами зеленіли виноградники. З'за акацій виглядали легенькі башти, сіренькі, гарненькі бані тих дач, що стояли на горах над самим морем. Скрізь мигали чисті квітники, веселі віконця, гарні портики. Три верстви веселої дороги минули так швидко, що молода компанія й не чула ся.

Трамвай спинив ся коло самого спуска до моря. Коло моря в тому місці розступали ся гори, і між двома горами, як через ворота, несподівано засиніло широке темне море, заливаючи половину горизонту. Вкрите маленькими хвильками, як хмарками, воно ніби дріжало, ворушилось, пульсовало, як здорове живе людське тіло, налите кровю.

З моря потягло тихим, вогким, здоровим вітерцем. Пахнуло таким чистим, легким повітрям, неначе воно спало десь з високих гір, з високости чистого неба. Уся компанія втомлена духотою, неначе ожила, заворушилась, повеселішала. І широке море, і простір без кінця і морське повітря розрушує душу, веселить серце. Поевією повіває з того широкого морського простору; серце оживає, пісня йде на душу, мрії піднімають ся роєм, линуть далеко-далеко, в інчий ідеальний світ, думи ста-

*) властиво мурава, звичайно однакожь означає цвітний рондъ. — *Ред.*

ють ясні, як кришталі, слова ллють ся вольно, як морські легкі хвилі. Скільки високих дум, скільки високих поем навіяло ти, синє море, на гнівів людскости!

Доріжка до моря вила ся круто вниз по кам'яних нешироких сходах. Саня як легонька ластівка, поперед усіх пурхнула вниз по сходах. За нею пішла поважно Мурашкова. Ще вся компанія тихо ворушилась по сходах, а Саня вже збігла вниз, побігла до старих широких берестів і сіла на лавці.

Поруч з нею сіла Мурашкова. Усі сльідком за паннами посідали рядами на довгих лавках. Усіх манила до себе тїнь під густими гиястими берестами після духоти та спеки в дорозі. Місце було чудове. Закуточок був поетичний. Проти берестів стояли скелі як стіни, а з середини скелі, з темної печери даюрчала цівкою холодна вода і падала в кам'яний басен. Це був той єдиний фонтан, од котрого прозвали усю місцину Малим-Фонтаном. Перед скелею лисніло чисте просторне місце, обсипане жоретвю*) жовтої фарби. Кругом росли старі берести, кидаючи од себе густу тїнь. Далі за берестами на терасі, що йшла над самим скелистий беріг моря, стояла стара низька гостинниця, закрита кущами. Через тильки берестів синіло море, блищала широка тераса над морем, заставлена столами та стільцями в тїні подекуди розкиданих старих акацій та берестів.

Весела компанія, сівши по лавках, одпочивала після спеки в дорозі. Милашкевичова розчервонилась і обмахувала лице хусточкою. Паничі поздіймали брилі. Фесенко обтер хусточкою лоб та повні червоні щоки. Потягло з моря сьвіжим вогким вітерцем, погожим як весна. Почулась морська вогкість; було чути морський со-

*) півсковата земля. — Ред.

лонуватий воздух з легким духом йода од морських ро-слин. На широкій терасі ніби віяло весною, пахло маєм. Воздух вливав в груди свіжість, бадьорив кров, нерви, душу.

Всі були веселі; всім хотілось говорити. Панни зашебетали поміж собою, як ластівки весною, вернувшись з далеких горячих країв в пахучий весною край.

Бородавкин несподівано встав з місця, витяг з кишені колоду карт і підніс своїм приятелям, урядникам, промовляючи до них: — А що, панове, не будемо гаяти дорогого часу. Ходім долі на терасу та сядемо десь далеко під тінню густих дерев, підобгавши по турецькі ноги, та оддамося поезії...

— Невже ви приїхали над море, щоб підобгати ноги на землі та грати в карти? крикнув Фесенко. А поезія, а море?!

— Нехай вам поезія та море! Це ваше діло, а оце наше, сказав Бородавкин і роздав по карті своїм товаришам. Вони забрали по карті і потягли ся в куці за Бородавкином, котрив поволік з собою здоровий кошик з пляшками та харчами.

— Як схочете їсти та пити, то просимо під тінь дерев, промовив Бородавкин, оглядаючись до компанії.

Усі засьміялись. Фесенко зареготав ся обертаючись до Сані Навроцької і промовляючи: — Ой проза, проза! Що ви на се скажете, Олександро Харитоновно?

— Нічого не скажу, обізвалась Саня. Що одному в життю проза, то другому здаєть ся високою поезією.

— А ви похвалите таку поезію в життю? спитав ся він в неї.

— Бог єго зна, що сказати вам на це, бо я не розумію цієї поезії; я в карти не граю.

— Ви любите квітки та музику? Я вгадую ваш смак, сказав він з осьміхом.

— Чом-же не любити квіток або музику, це не дивна річ. Міні здаєть ся, що й ви любите квітки та музику, сказала Саня осьміхаючись.

Фесенко вже давно задивляв ся на Санні голубі очи. На жінцину він дивив ся як на квітку, котрою можна погратись та й покинути. Розумна Саня своїм дівочим інстинктом зразу постерегла той звірячий огонь в хижих Фесенкових очах. Вона духом почула его плотяні інстинкти, як уміють постерегати чесні панни з висшим ідеальним потягом з направою до життя висшого ідейного. Але були й панни, що не розуміли й не постерегали цього в Фесенкові і липли до него, як бджоли до меду.

Саня одвернулась од Фесенка і заговорила з Мурашковою.

Розмова стала загальною. Більш за всіх кричав Целаброс, обертаючись з розмовою до Комашка. В той час Фесенко несподівано счез за кущами і перегодя вийшов на терасу, несучи в руках два невеличкі букетики з рожцентифолій та білих лелій. Здавалось, ніби він витяг їх десь з моря або викопав з коліна. Він підступив по театральному до Навроцької і подав її більший букет; другий букетик він подав Мурашкській певно для того тільки, щоб замаскувати свою хіть піддобритись до Навроцької. Він одступив ся на ступінь од паннів і став проти Навроцької в театральній позі. Комашко насупив брови. В очах Целаброса засьвітив ся дикий огонь: ему здавалось, що Фесенко запобігає ласки в Мурашкській.

— А міні нема букета? обізвалась весела Христинна Милашкевичова. Бачте які! про мене удову й забуваєте! Це добрі кавалери настали тепер на світі.

Всі зареготались. Фесенко похилив голову, спустив очи, осміхнувся, ніби засоромився, як панна: чуєте мов, яка груба та проста ця степова дика дама.

Саня Навроцька через силу, знехотя простягла руку і взяла букет.

— Яку песу ви тепер вчите на фортепяні? спитав Фесенко в Навроцької.

— Сказалаб вам, та ей Богу забула. Я чимало пес граю, знехотя обізвалась Навроцька.

— Але є між ними одна, котру ви найбільше любите, сказав Фесенко, накручуючи на палець шнурочок од цвікера

— Гм... Не знаю, що й сказати вам. Я люблю веселу музику, але часом не граю інших, окрім смутних пес, відповіла Навроцька.

Фесенко ставав в мальовничій позі, переступав з ноги на ногу, силкував ся бути граціозним в манерах, але часом незручний мах рукою, або випнуте не в міру коліно видавало его міщанський рід і міщанські манери.

— Що-ж ви тепер вишиваєте? Які взорці? спитав Фесенко.

Навроцька обидилась, що він завдавав її такі нікчемні питання, неначе він говорив з молоденькою вітрогонкою-гімназіясткою. Вона розсердилась.

— Я нічого не вишиваю. Я не люблю шити: це для мене нудна робота. Я люблю більше книжки, ніж голки та нитки. Буде вже з вас тих голок та ниток, сказала Навроцька і в її голосі задзвеніла легка роздратованість.

— Ви встаєте за право жінци? спитав в Навроцької Фесенко, щоб протягти розмову і заінтересовати Саню.

Навроцька розсердилась. Вона була нервова й палка,

часто давала волю словам, не могла їх здержати і часом говорила дуже різким язиком, як люблять говорити сучасні розвині панни, але вона швидко простигала і ніколи довго не сердилась, бо мала добре серце. Наглисть і причепливість Фесенкова, легка неповага серйозности жєнщин вразила її.

— Я встоюю за наші права, бо ви одняли у нас усяке право в життє. Ви загарбали собі все, що дає право на науку, на шматок хлїба, що дає щастя і самостійність людям, а нам ви покинули голки та нитки, говорила Навроцька і в неї в очах виступили сльози. Вона підвелась, щоб встати і втікти. Мурашкова вдержала її за руку.

— Олександро Харитоновно! дайте собі спокій! Та вони більше люблять тютюн, карти та гарних паннів, сказала Христина повернувши розмову на сьміх.

Всі засьміялись. Саня Навроцька зареготалась крізь сльози. А Комашко глянув на неї пильно і єму здавалось, що блиснули дві зорі, і проміння їх заблищало в двох краплях роси. Він знав, що Навроцької не можна причарувати пустими словами та одними карими очима хоч-би й такого красуня, який був Фесенко.

— Одначе ви все таки згодитесь зо мною, що й ми годимо ся для чогось: хоч для того, щоб обороняти вітчину од ворогів та працювати для науки, несьміливо сказав Фесенко до Сані.

— Війна діло нікому непотрібне, а працювати для науки і ми змоглиб, якби нас з давних давен пускали в університети, сказала Саня. Ми цікавіші од вас і не всі любимо тільки говорити про квітки та вишавання.

Од такого різкого слова всі замовкли, неначе води в рот набрали. Фесенко спустив очі і кокетливо схилив голову, як соромлива павна.

— Коли так, то нам зістало ся тільки зійти з сцени, сказав Фесенко і з тими словами театральню уступив ся і сів на лавці.

— Час-би вже і посьнідати, обізвав ся Фесенко. Буфет тут не поганий. Коли ваша ласка, я прошу вас на сьнідання, промовив він обертаючись до паннів. Панни подякували і не схотіли йти сьнідати. Фесенко мусів йти сьнідати сам.

Після его відходу панни стали веселійші і заговорили між собою. Паничам стало якось вольнійше; вони не дуже йняли віри Фесенкові і з неохотою приймали его до своєї компанії.

— А ви, Вікторе Титовичу, як думаєте про наше жіноче питання? Чи правду я сказала, чи ні? несподівано спитала Саня в Комашка.

— Ваш погляд зовсім правдивий. Не кожна дівчина виходить заміж, не кожнаб і хотіла вийти заміж, яєби мала право на службу в школах, в канцеляріях, обізввав ся Комашко.

— Правду ви кажете! Я думаю, що навіть заміжна жєвщина повинна мати таке право на свободу, як і чоловіки. Її воля скована якімсь примітивними звичаями. Для нас часто становлять провиню те, що для мушин не єсть ніяка провиня. Я веду жіноче питання ще й далі і потрібую і в державі такого права для жєвщин, яке мають мушчини.

— Ваша правда, сказав Комашко. І я стою поперед усього на тому, щоб жєвщина була гражданкою.

— Я і без того гражданка, бо лечу, куди схочу, обізввалась Христина Милашкевичова.

— Бо добрі крила маєте: одно лежить в державному банку, а друге в земельному, сказав Цєлаброс. Ви з такими крилами справді вольні, як птєця; тим-то

ви й космополітка. За це я вас люблю. Для вас нема ні родини, ні народу, ні національності; ви нашого поля ягоди.

— А міві здасть ся, що вольні крила — крилами, а все таки булоб лучше, якби крила держались народности й національности і не заносили вас дуже далеко од народа та рідного краю, обізвав ся Комашко і скося глянув на Саню. Саня переглянулась з Мурашковою.

— Це в наш огород, сказала вона і осьміхнулась.

— Так, бачте, прийшло ся до слова, сказав Комашко. Чоловік без національности, як дерево без кореня: воно зачучверів тай засохне.

— Я поважаю ваш погляд, але знаю, що націоналізм часом провадить до темних прояв, до воєнщини, до бісмарковщини, сказала Саня.

— Як у кого. Не думайте, Олександро Хритоновно, що я встоюю за такий націоналізм. Наш український націоналізм — то свобода, прогрес, гуманність: це націоналізм новий, а не старий; він виступав з великою толерантностю до інших народів та усякої віри, став за маси, за народ. А щоб служити яким способом народови, треба промовляти до него его-ж язиком, бо як-же він нас зрозумів? — Ви стоїте за народ? спитав Комашко в Сані.

— За народ повинна стати... хоч я про це якось мало думала; але я встоюю і за вічні гуманні ідеї добра, правди, просьвіти. Ці принципи вселюдські і всесвітні, крикнула Саня; тим-то я й космополітка.

— А вже-ж всесвітні. Їх зрозумів кожний народ, обізвалась Мурашкова.

— Невже ви думаете, що я держусь інших принципів, що я йду проти свободи, добра, чести, просьвіти? сказав Комашко. В цих принципах і я космополіт.

— Я вже доволі знаю вас і цього не думаю, але міні здасть ся, що націоналізм — діло давне, старе, що через него виходить тільки колотнеча між народами й державами, крикнула Саня.

— Ні! Не через те. Націоналізм — то вічна форма, в котрій буде з'являться і рости людське життя на землі; це грядка, де сходять і ростуть самі високі космополітичні ідеї, але народи вже не змагають ся і не будуть змагатись через те, що вони інчої національності. Бють ся тепер не народи, а королі дипломати та генерали.

— Може й так, сказала Саня. Правда, що я демократка — мушу бути демократкою: це міні наказує серце й совість. Але ми, бачите, зросли в городі, не знаємо народа. І трудно любити те, чого не знаєм.

— Полюбіть принцип, полюбіть ідею. Майте віру в ту ідею, і ви її полюбите. Пішов за неї в огонь Галілеї. А чи він-же бачив, що земля крутить ся, а сонце стоїть? сказав Комашко.

— Гм... сказала Саня і задумалась.

— Я стою за космополітичні ідеї, сказав гордо Целаброс. Тільки вони достойні просвіченого чоловіка, а все інче то вікчемна річ.

— Не забувайте, що космополітизмом таки часто в нас прикриваєть ся ліниство та апатія, щоб викрутити ся од діла, од праці для свого краю. Знаємо ми такий космополітизм, що згорне руки тай сидить надувшись, як жаба в болоті, сказав Комашко. Обовязки космополітів, що до праці вселюдської, часто бувають дуже неясні, неомежовані.

Целаброс надув ся. Він і справді любив більше од усего язиком клепати про ліберальні космополітичні ідеї.

— Щож робити, щоб зробити яку небудь користь кравви і народови? спитала Саня.

— Робити так, як я зробив, обізвав ся Мавродін. Я по батькові Грек, по матері Українець. От я й пристав до місцевого українського народа, вивчив его язык, полюбив его поетичну вдачу і готовий служити ему. Наша інтелігенція в надморських наших гóродах, то якісь оази між українським народом, але не ті веселі оази Сагари, а лучше сказати — оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середних віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації.

Саня й Мурашкова замовкли й задумались. Тимчасом з'за кущів вийшов Фесенко, обтираючи хусточкою свої малинові лисніючі губи. Фесенко розчервонів ся. Він зняв цвікер. Круглі карі здорові очи блищали од доброї порції пива. Він був похожий на гарного тигра, що тільки що з'зів між кущами сити козу, встав і облизував червоним язиком горячі губи, обмазані горячою кровію.

Усі знов розговорились і не могли вдержатись навіть перед Фесенком. Знов почала ся горяча розмова про теорії та принципи, котра дуже інтересує молходи просвічених людей і до котрої такі байдужні старі люде. Молоді люде розгорілись, розговорились. Чисте морське свіже повітря розворушувало нерви, розбуджувало й бадьорило мисли. Слова: народність, козмополітизм, національність, добробит, українська література, честь, правда — сипались, як бризки з фонтана.

Плавка розмова, розумна й щира, лила ся як шумливий весняний потік, розсипалась, перехрещувалась, як бризки морської хвилі, котру море кидає на скелі і роз-

сипує на тисячі блискучих іскорок. Більше за всіх говорив Комашко. Саня слухала й задивлялась на Комашка. Він її заінтересовав і вона не чулась, як її думки пристає до його думки, ріднилась з нею якимись потайними духовними стежками як морська піна змішуєть ся з бризками морської хвилі.

— Не треба забувати і про українську літературу, бо література — сила, сказав Комашко.

— Це ви закидаєте про мужицьку літературу та про мужицьку мову? обізвав ся іронічно Фесенко, поглядаючи на Комашка злими очима. В очах його засвітилась мстивість. Він дивив ся зпід лоба якомсь по вочому на Комашка.

— Еге, про літературу українську і для народа і для панів, бо ми стоїмо за культуру, бо тільки своя література може дати культуру! сказав Комашко.

— Не думаю так! сказав Фесенко. Він насупив брови і грив спідню губу. Він вже примітив, що Комашко залицяєть ся до Сані, задивляєть ся на неї, хоче відбити від него ті голубі очі, через котрі він не міг заснути тої ночі до самого свита, примітив, що і Саня ласкавше говорить з Комашком ніж з ним.

— Пане Фесенку! ви читали Дарвіна? несподівано і різко спитала Саня. — Фесенко липнув на неї здивованими і злими очима і хотів сказати, що читав. Але подумавши, що остра і сьмілива Саня почне его без церемонії екзаміновати, знехотя одказав: Читав давно, та вже і забув; книжка не серіозно-наукова.

— А Спенсера читали? знов спитала в его Саня. — Мурашкова тихенько смикнула її за рукав, але Саня була невгамована: вона не любила Фесенка і хотіла его доковати.

— Ви читали Спенсера? спитала вона вдруге.

— Оце причепилась причепа, як репях! Сказати, що не читав, якось соромно, треба якось викрутитись, подумав Фесенко.

— Зоставляю ці штуки читати гімназісткам в рожевих сукнях. Ці книжки не стосують ся до моєї спеціальности, сказав він гордо і підняв голову в гору. — Фесенко замовк і насупивсь. Він тільки обводив сердитими очима веселу компанію і не вмішував ся в розмову. Посидівши і помовчавши, він спотання схопив ся з місця, витяг з кишени золотий дорогий годинник і глянув на него.

— Ой, як я опізнився! В банкіра Катароса ждуть мене на обід. Час і їхати, промовив Фесенко і подав усім свою білу руку. Знявши циліндер, він зробив загальний реверанс, схиливши на бік голову і побіг на гору по східцях.

— Я добре знаю, що він не читав і Костомарова, сказав Комашко. Саня одхилила руку за лавку і тихенько кинула Фесенків букет в траву. — Молоді люде знов почали полеміку, перебираючи живі сучасні питання. Целаброс перелітав од одного принципа до другого і розпочав довгу розмову, напихаючи її усякими абстрактними термінами. Але его ніхто не слухав. Він примітив, що его не слухають, розсердив ся, надув ся, виймив з кишени газету і почав читати її.

— Чи ви бачите! Ціна на пшеницю та кукурузу пішла в гору! Ёй Богу пішла в гору: і в нас і за границею, та ще й добре! крикнув Целаброс з патосом з усього горла. Він і сам не стямив ся, як прохопив ся і не трафив в високий тон, в якому йшла та розмова та великі дебати. Всі засміялись. Мурашкова почервоніла як півонія. В неї стало червоне чоло, уха і навіть шия. Її було сором за Аристіда, що его серед змагання про усякі ідеї

зацікавила така нікчемна звістка в газеті про матеріальні справи. Він нагадав їй розмову смирнських та усяких грецьких торговельних агентів, в домі матери, розмову, котра давно обридла для неї.

Мавродін не втерпів і обізвав ся: Кому що, а курці просо!... Комашко зареготав ся просто в очи Целабросови.

— Ов...ва...ва!... Цц... Цмакав Целаброс, читаючи далі газету.

— Що там ви начитали таке ласе для вас, що аж цмакаєте? спитав в Целаброса Комашко.

В Мурашкової на очах виступили сльози...

— Цур вам, з вашою вченою розмовою! крикнула Христина Милашкевичова. Яка нудна ваша розмова! Міні здадо ся, що я графила на якусь нудну професорську лекцію. Ходім лучше над море гуляти!

— А що, застоялись ваші вольні крильця? Час промяти! Га? з злістю спитав Целаброс. — Як ходім, то й ходіть! Я вчора писав, тай писав аж до півночи, а мисли якось важко і цупко низались. Ходімо, подуріємо близь моря, щоб набрати сьвіжости.

Усі встали з лавок. Панни побігли поперед усіх, перебігли чисту терасу, заставлену стільцями та столами і пішли узонькою доріжкою між купами здорового каміння, похожими на руїни якоїсь старої палати. За ними пішли паничі. Доріжка стлалась, як шматок розстеленого полотна до кам'яних, узоньких сходів. Саня побігла по сходах до гульбища, що стояло на вершочку неширокої скелі. Гульбище притулилось зверху на скелі, як гриб на пеньку. Панни і паничі посідали на лавках і дивились зверху, як важка Христина Милашкевичова лізла по східцях, обираючись руками об сірі стіни скель.

З цього високого пункту було видно всю терасу Мало-Фонтана як на долони. Тераса стлалась понад морем на пів верстви, подекуди ніби погнута сугорбами та ярками. Подекуди зеленіли густі кущі та берести, стреміло нарізно розкидане каміння. Береги тераси над морем обривались стрімкими скелями, котрі то оступались од моря то вганялись далеко в море. Купи каміння стреміли далеко од берега в моря, як зруйновані замки. Скеля „капуція“ висовувалась з води, неначе в моря стояв і справді скаменілий капуцин-чернець, напнутий острим капішоном. Кругом тераси рівною стіною стояли високі, чорні та острі скелі, загинались дугою і доходили до самого моря, закриваючи терасу на південь. Над скелями зеленіли старі акації неначе зверху росли старі ліси. Над зеленою полозою з акацій синіло чисте, синє, прозоре як криштал, небо.

Малий-Фонтан найкраще місце в Одесі; там забуваш про сузі степи, про горячу спеку великого, шумливого, південного города. Свіже, морське повітря повіває з моря і згонить лишню спеку. — Гарно, свіжо не душно! Неначе несподівано заїхав в край, де цвите весна і повіває тихий, майський вітерець. Тут бувають великі гуляння, тут Одеса одпочиває.

Паннам та паничам не сиділось на одному місці: їм хотілось бігати, грати ся. Саня схопилась з місця і ніби покотилась по східцях з гульбища. Сьлідком за нею пішла Мурашкова. Паничі пішли за паннами. Стежка повила ся понад скелистим берегом, ніби по поли між кущами деревію, материнки та полевих васильків. Важкий дух полевих васильків, чебрецю розлягав ся в солонатовому повітрі. Вся компанія посідала рядом на камінню, над самими скелистими кручами. Далеко-далеко в море вганяли ся ряди накиданого в неладі каміння;

там купались в морі люде. Білі тіла рядами вили ся по камінню, лясючи на сонці. В щелинах скель сиділи й удвля рибу рибалки. Білі чайки вили ся над нами і кричали, ніби просили собі в рибалок поживку. Море стояло тихо, але між камінням підекаковали білі гребені хвиль, шуміли, шелестіли, як кленовий лист на вітрі.

Дихнуло поезією з моря на молодих людей. Почули ся тихі мотиви пісень та все про море, про далекі теплі краї. Пригадали і прощання Байрова з рідним краєм на кораблі, під шумливими вітрилами: „Бувай здоров, краю, мій краю коханий! Твій берег в мгли свзій зникає! За хвилями хвилі ревуть наче п'яні і чайка над ними літає!“ Далекі в морі забіліло вітрило, як крила чайки. Христина Милашкевичова стояла на камінню і крикнула: Ой сілаб я на той корабель та й чкурнулаб оце аж в Константинополь.

— А щоб ви там робили? спитав Целаброс.

— Взялаб дрючка та лупила Турків, сказала Христина.

— А то навіщо? спитав Комашко.

— Дивилась-би, як Турки дають сторчака, сказала Христина. Всі засміялись.

— Сьмілпваж ви дама, коли Турків збирається бити, сказав Комашко.

— А виж думали як?! Ой, ви мушцини! Побабились ви зовсім за тими книжками, сказала Христина. Вона крутнулась, вхопила одною рукою за плече Мавродіна, обкрутила его кругом себе, як дитину, и знов поставила на місце, ще й штовхнула его легенько в плечі.

— Ого-го! Добру силку мають оці степові дами! Хоч зараз на Запорожжя. А нуте обкрутіть і мене, сказав Целаброс.

— Мабуть підверезжусь, сказала Христина.

— А ходімо подивитись, що то наші порабляють в кущах, сказала Христина і побігла стежкою. Всі пішли за нею.

В густій тіни берестів, кругом низенького плісковатого каміння, сиділи Бородавкин та его товариші, підобгавши ноги. Всі були без сурдутів і без жилеток. Зпід кущів тільки було чути: два пікі! пасе! три черви! два бубни! Кругом валялись порожні флашки та недоїдки паляниць, сира, ковбас, шинки.

— Це вже ви, бачу, і посьвідали без нас? сказала Христина. Вглядівши таку мальовничу групу; панни повернулись втікати. Христина спокійненько сіла собі на камени і дивилась, як грають в карти. Йй самій хотілось пограти трохи і вона ждала для себе черги. Бородавкин і его товариші понадівали сурдуги та жилетки.

Саня одбилась од усіх і побігла стежкою вперед. Вона оглянулась, стала і кинула очима на Комашка. Тихі, сині очі неначе манили его до себе, неначе говорили без слів: іди до мене, та поговоримо в-двох на самоті.

Комашко вгадав той язик очей, наблизив ся до неї, і вони поплили — пішли тихою ходою понад берегом. Пісня, поетичні мрії заворушились в душі молодого хлопця. Він ішов мовчки і стиха присьпівовав: „Ой на морі, на морі, гуляв козак до волі!“ — Саня і собі стиха співала той мелодийний мотив. Тиха радість заворушилась в душі Комашка. Він почув, що її голос злив ся з его голосом, що в її душі задзвеніла та сама нота, котра дзвеніла і в его поетично направлений душі. Комашко й Саня ішли і мовчали, дивлячись на сине море.

— Який щасливий день сьогодні випав на мою долю, почав Комашко: і поезія, і гори, і море, і вольний час

і відпочинок, і спокій в серці і добре товариство. Комашко глянув скося на Саню, на чистий профіль її лиця й вдруге сказав, розтягаючи слова: спокій в серці... Я щасливий сьогодні, як в часі своїх дитячих літ. Недавні часи, а мені вже жаль за вами! Цей день пригадує мені давні, пишні дні, а ще пишніші ночі над Дністровим лиманом.

— Не вже ви були щасливіші в дитячі літа? сказала Саня. Дитячі літа — то чисте становище несвідомої натури, натури нерозумної, без самосвідомости, без розуміння морального.

— Воно так, сказав Комашко, але й не так. Тоді я не знав боротьби душевної, важкого вибору принципів, добування ідеалів, не зазнав я ще важкого змагання розуму з серцем, не зазнав я і не розумів того гніту, який душить нашу вольну думку, наше українське слово. Ті часи були для мене щасливі. І тепер, коли моя душа направлена поетично, вони встають передо мною, як пишні мрії фантазії, що були, та на віки минули і ніколи не вернуть ся.

V.

Батько мій був заможний, але простий чоловік. Років з вісім він держав рибальську ватагу на Дністровому лимані. Ми жили в одному акерманському селі чимісточку. Памятаю, я був тоді в низших класах гімназії. Бувало літом на канікулах наша рибальська ватага входить на днів три, або чотири ловити рибу на лиман або в гирла Дністра. Я і собі іду з рибалками, сплю в куріні, а цілий день сьлідкую, як рибалки тягнуть тоню, гуляю на волі, купаюсь, бігаю та знов купаюсь. Я найбільше любив вечери. Які то були пишні вечери над лиманом! Скільки в їх поезії!

Пам'ятаю один вечір. Рибалки одійшли далеко од курівів, закидали вечірню тоню. Я ліг коло курія і не зоглядів ся, як смерклося, як зорі висипались на небі. Лежу до гори лицем і давлюсь на широке небо. На дворі тихо, як в хаті: усе ніби притаїлось, замерло, нігде не чути ні гука, ні людського голосу. Гарно, як в раю! Жара спала. Лиман дихає прохолодою на горячу землю. Я не зводжу очей з неба. Воно синє-синє і прозоре, а внизу кругом над землею горячо фіолетове, неначе оперезане фіолетовим та червонуватим поясом. Небо стає все синійше і темнійше. От зорі висипались густо-густо, неначе зерна пшениці на засіяній ріллі. Усе небо заткане зорями, як перська темно-синя матерія, обсыпана золотими цятками. Я шукаю ладу між ними, сьліжу взорець, а вони сплітають ся, як безконешник на писанці. А лиман лиснить, як плуг, витертий ріллею; і в ему таке саме небо, засіяне такими самими зорями. Он одна впала з неба на степ і черкнула огневою смужкою по небі. Хтось помер, думаю я, пригадуючи слова моєї матері... Щож то за зорі? То душі святих і померших людей. А котріж між ними душі моїх маленьких братів і сестер, що померли малими? Ото, мабуть вони найбільші, що світять, аж мигають. І хотілось міні, щоб і моя душа колись стала ясною зорею і світила на землю і веселила людські очі. І я не стуюсь було, як мої мрії полетять в інший край. Моя мати була дуже богомільна і любила слухати. Як я було зимою вечорами читаю життя святих подвижників. І я малим був дуже богомільний. Я чогось нагадую собі ті життя подвижників в пустини, і міні вже здавалось, що й я сам не далеко лимана, а десь в Єгипті, в пустині, що я сам живу в печері в скелях... Міні хочеть ся якогось подвига, якогось незвичайного, доброго діла. Я чую потяг до чогось

неомежованого, неясного, але доброго. От міні здаєть ся, що я стану подвижником, присвячу ся, дійду до високого ідеала. Буду молитись в печері, думав я, надіну чорну одежу, їстиму самий чиретвий хліб... І міні здаєть ся, що надо мною вже інше небо, інші більші зорі; бачу печеру, високі пальми кругом. Льви і тигри служать міні, грають ся коло моїх ніг, як цуцинята. Висока пальма нахиляєть ся передо мною і подає міні финики. Я рву сьвіжі финики. От міні здаєть ся, що моє тіло стає легке, як у ангелів; я хочу йти по воздуху, іду на край високої скелі. Дивлю ся вниз. Внизу глибока безодня аж глянути страшно; пустиня без кінця, білі піски, довгі ряди острих скель в якомусь чудному сьвіті. Міні страшно і глянути з такої височини. В мене голова морочить ся. Я жахаюсь... Зразу міні стає страшно... мороз пішов по тілі. Страшно і львів і тигрів, і чорної глибокої печери. Міні стає страшно, що я сам лежу коло курія, що кругом мене нема людей. Чую, щось в кущах зашелестіло. Я стревожив ся. Мрії счезли. Щось шелестить ще ближше, йде. Я схоплююсь. Міні чогось здаєть ся, що то лев або тигр. З кущів вискакує щось довге, цибате, віжки як палічка. Чорт? Ні!... Довгі уха майнули... заяць.

Я аж крикнув: Заяць, заяць! лови его! І мій страх не знаю, де і дів ся. Я погнав ся за зайцем, а заяць майнув проз мене і сховавсь в осоці.

Саня усьміхнулась.

Молодий хлопець одкривав свою душу. Над широким морем, на вольній волі, далеко од свого домашнього і службоватого клопоту его душа стала одкритою, як буває часом в дорозі, далеко од дому, серед широкого степу, в густих лісах, в горах: і поезія дороги і нова обстава, і чоловік стає веселійший, сьвіжший, одкритий,

неначе чує себе на воли за три дев'ять земель од свого гніада. І серце тоді любить і приятельство стає міцніше і слово щирше.

Потревожені мої нерви знов втихли. Я знов лягаю на траві і прислухуюсь. Нігде ні шелесту, ні гуку. Рябалки знов зайшли десь далеко. На дворі зовсім смерклося. Поночі аж чорно, тільки бачу гирло Двістра по під горами лиснить між очеретами. Десь кривкнула сова жалібно, неначе жалилась, або плакала, як дитина. Коли дивлюсь на лимані щось чорне, неначе сунеться чорна тівь по воді: то дід Хтодось пливе човном, буде вечерю варити забродчикам. Міні стає веселіше на душі. Я чую, як зашелестів човен в осоці, як зашипів пісок під човном.

Дід виходить на кручу і поравьтє ся коло кабиці. Блиснув огонь. Дід запалив сухий очерет і вкинув в піч. Огонь блиснув широкою ясною плямою. Дід виступив у тій плямі в білій сорочці, ясний аж прозорий, неначе він постав просто з ясного дня, та в чорну піч і привіс на собі світ сонця, неначе од него стлалось кругом соняшне проміння. Міні цікаво дивиться на него. Подумя язиками вискакує з печі і лиже чорні челюста, неначе корова облизує свій чорний ніс.

Я задивив ся на ту картину, і мої хлопячі думи полетіли в інший далекий край, за далеке море. Я тоді саме начитав ся Майн-Ріда... та так начитав ся, що хотів з двома товаришами їхати в Америку, та тільки не знав, як їхати, чи суходолом, чи морем. Пригадались міні картини з Майн-Ріда, пригадалась якась річка широка. Над річкою ліс трохи не до неба. На пальмах, на фікусах повелись високо ліяни. На них червоні та жовті здорові квітки, такі завбільшки, як тарілка. На деревах скачуть малпи, гойдають ся на гильках зачепив-

шись хвостами. Літають якісь як жар червоні птиці. Я іду в ліс густій та старий. В лісі темнійшає. Якісь чудні звірі плазують попід деревом. А тїнь густїйшає. Стає поночі, як у ночі. От у лісі прогалина. Горять багаття, кругом него стоять червоні Індійці. Коло багаття стоїть до дерева привязана панна. Одежа на нїй біла як сьніг. Чорні коси розпущені і вють ся по білій одежи. Міні здаєть ся, що її будуть мучити, різати. От-от потече червона кров по білій одежи. Міні стає її жаль. Я серджусь на Індійців. Я стаю лютий. Міні здаєть ся, що я канув сяб на їх і визволив нещасну панну. Але міні стає страшно дикарів, як подумаю, які вони дикі та страшні. Неначе бачу їх кругом багаття: дикі, здорові очі, на головах стремлять червоні піря, на шві намиста з тигрячих зубів. Сич крикнув в горах. Перечитані картини Майн-Ріда неначе стоять перед моїми очима. Міні стає сумно. Я кричу до діда Хтодося. Мій голос, мій крик неначе проганяє ті страховища і додає сміливість. — Діду гов! кричу я на весь голос. І мій звінкий голос пішов луною понад Дністром, понад очеретами, десь далеко вдарив ся об кручу, зазвенів і прорвав ся, неначе склянка впала десь, зазвеніла і розбилась.

Дід Хтодось високий, плечистий, сивий, з довгими вусами, проворний, як хлопець, веселий, як парубок. Було, як випе, то й козачка танцює.

— Павичу гов! обзиваєть ся до мене дід з кручі на весь свій здоровий голос. Єго здоровий, густий бас покотив ся луною понад Дністром, як весняний грім, ввірвав ся об високу кручу і неначе впав залізною довбнею на скелю, гупнув і замер. Мене це забавляє і я знов кричу.

— Діду Хтодосю гов-в в! гов! гов!

— Паничу гов-в-в! аж реве дід Хтодось, бо знав, що я жартую. Він і собі жартує.

Єго голос серед темряви знов загув, як труба і ввірвав ся далеко під кручею. Міні став сьмішно.

— Діду гов! кричу я втрете.

— На цей вечір доволі! Нехай ще на завтра! Завтра з мішком, сьогодні з торбиною! кричить до мене дід.

— Діду! Ви звідсіль коло огню похожі на дикого Індийця! кричу я.

— Брешеш, паничу! Дикі люде — песіголовці з одним оком в лобі, а в мене, хвалити Бога, обидві баньки цілі, поки якийсь становий не виба, кричить дід. Я регочусь. Міні сьмішно, що дід плете якусь нісенітницю, невідому в географії.

— Песіголовців з одним оком вігде в сьвіті немає, кричу я до діда. Хиба ви бачили песіголовців?

— Бачити на свої очи — не бачив, а чув. Кажуть, десь вони живуть за морем тай людей ідять, обізвав ся дід. А в книжках якже пишуть?

— Пишуть, що немає! кричу я. Є люде червоні, чорні, жовті, жовто-горячі...

— А може й зелені є? кричить дід і регочеть ся. Мабуть й книжки часом таки брешуть.

— От чорні люде так є. Я сам бачив в Одесі: Арапами звать ся; причепи хвоста та роги, то й готовий чорт.

— В Америці живуть червоні, дикі люде, їх звать Індийцями, кричу я до діда.

— Колиж вони червоні? Чи тоді, як варені, як от раки, чи й сирі червоні? обзиваєть ся дід.

— І живі червоні, кажу я. Знов закував сич: кукував, кукував! Дід передражняє сича тоненьким голосом: кукував, кукував! достоту як сич. Я регочусь з усєї сили.

— Діду, кажіть казки! кричу я до діда.

— Цеб то звідсіля? обзиваєть ся дід. Цеб то: кажи казки в Бендерах, а я буду слухати в Акермані! Нагавкав сяб дід таки добре! Нехай-же прибіжить з забродчиками Бровко, то я ему загадаю казати тобі казки; той тобі може й гавкатиме звідсіль.

Куріні стояли од печі, таки далеченько. Дідови й міні треба було таки добре напинатись, щоб перегукуватись.

І міні не хочеть ся вставати і йти до діда. Міні гарно лежати на спині в теплі і дивитись на небо, дивитись здалеки на багаття, на осьвіченого діда. І на кого це схожий дід Хтодось? Десь я бачив такого... чи, здаєть ся, читав про такого здорованя, старого козарлюгу, що і ківь під ним вгинаєть ся. Ага! Гонта. Ні, ніби Залізник.. Я вже тоді прочитав Шевченкого Кобзаря. Неначе Ярема... Але Ярема був молодий. Наче Гонта під Смілоку. Ні... Тарас Бульба! майнуло в мене на думці. І я згадав, як учитель читав нам в класі уривки з Тараса Бульби, ті розкішні картини, що раз прочитаєш і повік не забудеш.

Знов путають ся в голові мої мисли, як риба в мережі. Тараса Бульбу Поляки розпняли на старій вербі, десь тут під Дністром і підпалили вербу. Я дивлюсь на огонь в печі, осьвіченого діда коло печі, дивлюсь довго-довго і ніби бачу прочитані страшні картини. Бачу огонь під вербою. Верба горить внизу, огонь червоними язиками лиже ноги Тарасові. А его лице, его високе чоло гордо підняте вгору. Очи горять, як огонь. Він дивить ся на широкий степ за Дністром, де бють ся козаки з Ляхами, подає голос, правує козаками, не чує муки. Дим вкриває его. Через дим, як через сітку, сивіють довгі вуси, блищать очи... І я бачу картину ще страш-

війшу. Ніч темна, зоряна. Горить ціле місто, не то Сміла, не то Умань, горить Дубно. Місто на горі. Огонь, дим, пекло! Кругом пожежи чорніють високі, зубчасті мури, стіни, башти. А за стінами палає, реве, клекотить сгонь. Дим летить під хмари, закриває зорі. Видно як у день, пологі луки, річку, далекі села, церкви. Білі голуби вють ся над огнем. Одчиняють ся брами. Виходить польське військо. Військо веде Андрій, зрадник, син України, син Тараса...

Я чую в душі, що ненавиджу Андрія і готовий вбити его. Козаки наступают на ворога, бють ся. Люде падають. Я готовий стати з козаками і битись з ворогами. Чую, що ненавиджу ворогів. Але бачу ріки червоної, запеченої крові, бачу поле, вкрите трупом. Міні стає страшно, мене бере жаль. Як був я маленьким, я не міг дивитись на рани, на кров, не міг дивитись, як ріжуть птицю, як вона зарізана побиваєть ся на траві.

Я одвертаю очи в другий бік, неначе для того, щоб не бачити тих страшних картин пожежи і крові. І бачу, за лиманом неначе десь далеко-далеко щось займаєть ся. Та ясна пляма на небі здаєть ся міні одлиском передуманих, страшних картин. Прислухуюсь, дід Хтодось, пораячись сьпіває тихо якусь пісню, неначе нишком промовляє голосом. Пісня сумтна-сумтна, як горе. Мабуть вона пригадовала дідови про якісь-то пригоди в его сумному життю. Міні трохи чудно, що веселий дід сьпіває такої сумної пісні.

— Діду, а нуте веселійшої, бо це щось дуже сумтна! гукаю я.

— А ти й чуєш? А якоїж тобі? Може про Саву Чалого? гукає дід.

— А хтож то був Сава Чалий? питаю я в діда.

— Був велике ледащо. Був козак-Запорожець, та зрадив козакам, пристав до Ляха! гукає дід.

— О трясця его матері, кричу я до діда. І я чую в душі, що ненавиджу того зрадника, як і Андрія.

— Ляхи дали ему за зраду села, землі. А Запорожці в ночі спалили его дім і вбили его.

— Вбили? Ова! гукаю я.

— А щож? Гадюку візьми та вбий, бо вкусить! гукає дід. А ти що зробив-би з ним?

— А яб нікого не вбивав, гукаю я. Яб того Саву Чалого звязав-би та одвіз в Америку тай пустив-би між диких людей. А вбити не вбив-би.

— Ого! З таких-то паничів і виходять ті, що найгірше бють. Аджеж і той полковник, що міні вибив зуби ломакою був з паничів, гукає дід. Я прикусив язика. Дід часом різав правду просто в очи.

— Діду Хтодосою! он щось горить в степу. Чи не скирту хліба хто підпалив в степу? кричу я до діда.

— Вчиш ся ти в школі та, як бачу, нічого не знаєш, гукає до мене дід. То місяць сходить

— А хибаж в школі вчать, коли місяць сходить? гукаю я до діда.

— А чомуж вони вас вчать там, коли ти і цього не тямеш? гукає до мене дід.

Міні сьмішно, що дід так химерно розуміє школу і я забуваю про страшні картини.

З чорного степу висовуєть ся здоровий, червоний місяць, неначе закрадаєть ся, щоб заглянути в лиман. От він викотив ся над степом, здоровий як діжа, червоний як жар. А з лиману, знід чорної низької смуги берега викотив ся другий такий самий. Я забавляюсь ними. Стоять два місяці як пара золоточервоних коліс. Постояли вкуці, неначе наговорились, як приятелі, тай

розійшлись, як вороги; один вгору, другий вниз. Швидко поплив місяць по небі. Я слідкую за ним очима. Я бачу, як він плавко, велично, як лебідь по воді, пливе вгору. Сьвіт падає на верхи круч, на верхи гір. Гори ніби виглядають з темряви. Верби стало видно зверху до низу. Сьвіт освітив всю Дністрову долину. Тільки чорна смуга попід кручами вєть ся понад очеретом, як чорна гадина. От місяць заглянув в середину лимана і од місяця до берега простяглась неначе довга-довга стежка, посипана золотим піском.

— Діду Хтодосою! кричу я до діда.

— А чого там, звеш? Щоб не забутиєь, як мене звать? обізвав ся дід.

— Чи ви бачите, яка стежка простяглась од місяця до берега? гукаю я до діда.

— По тій стежці русалки ходять в ліс по горіхи, гукає дід. Не дуже лишень задявляй ся на ту стежку.

— Чого так? питаю в діда.

— Бо русалки заманять тебе в лиман на дно до себе на вечерю.

— А я їм по лиці дам! жартую я.

— Ого! Як становий нам давав?! Над русалками станових нема: їм добре отам в лимані, гукає дід.

— Чи швидко вернуть ся забродчики? Я вже їсти хочу, гукаю я до діда.

— Подожди! бо риба сьогодні ловить ся, неначе іі чорти гонять в мережи, гукає дід.

На лимані дєсь далеко-далеко замигали золоті хвильки. Ген-ген чорніють якісь темні цятки і наближають ся. То плывуть на човнах забродчики. Од човнів по обидва боки розходять ся все ширше та ширше полоси, неначе золоті шнурки. От човни наскочили на золоту стежку.

стежка ніби поламалась колінцями, загойдалась. Золоті шнурки обплутали її, поперетинали.

Човни пристали до берега. Я схвачуюсь з місця і біжу до печі, над кручу. Духота зовсім спала. Свіжість потягла з лимана. Запахло берегом, вогкостю, запахло мокрою рогозою, мокрим очеретом, лозами, водяним баговинням.

Рибалки обсіли кругом печі, потомлені, мокрі. Робота була важка. Риба ловилась добре. І не просять мене читати Катерину або Наймачку. За теж дід Хтодось розговорив ся... Розказував, як він ще парубком втік од лихого пана, як став на роботу в Акермані, як один лютий полковник ввіймав его і посадив в тюрму, як вдарив его по зубах палицею, розмізчав губи і вищербив два зуби. Я бачу широкий шрам на дідовій губі, бачу его щербаті зуби. Розказує дід, як він утік з тюрми, перевіз ся за Дунай в Добруджу, як жив, бідовав, рибалчив...

Я слухаю его повість, як цікаву казку... І скільки тих казок було не розказують забродчики, сидячи коло кабиці. І з того часу моя душа стала за діда Хтодося, за народ. Мене не тягне вгору, не манячить передо мною слава, багатство, паньство. Мої симпатії пішли вниз, до діда Хтодося, бо... хто лежить на споді, тому найгірше достаєть ся, того усі душать. І як часом було батько обижає забродчиків чи на харчах, чи на грошах, я не любив в той час рідного батька, бо знав, що він робить не по-правді.

Рибалки повечеряли і розійшлись спати по курінях. Я лягаю спати в здоровому куховарському куріні на розстеляному кулі і засипляю в одну мить. Вранці світом рибалки встають до роботи. Я прокидаюсь і не можу вже заснути. Через двері куріня видно червоне, ясне

небо. Я схвачуюсь з постелі і виходжу з куріня. Липневий ранок, самий пишний ранок розгорів ся. Зоря сіяє на синьо-фіолетовому небі, як здоровий алмаз. Небо наче зайняло ся, горить ясними, чистими фарбами. Широки полоси чистого жовтого, жовто-горячого, рожевого, а внизу червоного цвіта, аж лиснять зливаючись делікатними сутінями. Небо на сході неначе закрите пишною, квітчатою завісою, блискучою як дорогий атлас, і та завіса ніби впала на лиман і вкрила єго блискучими полосами од берега до берега... Лиман сіяє як і небо. А десь далеко в очеретах, в осоці на пологих луках понад Дністром лиснять плеса довгі течії, озерця. Одно вхопило з неба ясно-жовтий цвіт, друге червоний, третє рожевий і блищать вони в зелені, як брилянти усякого цвіту, розкидані по зеленому оксамиті. На лугах, в горах кричать пташки. В далекому пасаді співвають півні. З очерету піднялись з криком качки і ключем полетіли на лиман. Підняв ся важкий бусько і плавно перелітає Дністер. Ог він перелетів низько і трохи не черкнувсь ногами об голову діда Хтодося. А небо розгорюєть ся ще більше. Зоря підняла ся високо і ніби тоне в лазуревому небі. Фарби стали ще яснійш квітчасті, полоси аж лиснять неначе чистий кришталь. Крик, галас пташаний став більший. І небо і земля, і вода неначе вбрались в найдорожші прикраси і ждуть-стрічають царя неба і землі — сонце.

Давлю ся, дід Хтодось стоїть над кручею, як кам'яний, облитий червоним сьвітом, молять ся Богу, хрестить ся і кланяєть ся до зорі. Я хсчу і собі молятьсь, шепочу слова молитви, але їх не розумію. Молитва не іде міні на душу. Темна ніч говорила міні про тебайдські печери, про молитви, про чорну одежу, говорила про рай для себе. Пишний, веселий ранок говорить міні

не те, а щось інше. Про що він міні говорив, я і сам не розумів добре. Щось неясне, неомежене ворухилось в серці; але радісне, як те небо, веселе, щасливе. Радість, веселість ворухились в серці; серце грало як риба в воді. Не молитва, а пісня ішла на душу. Я неначе чув музику в своїй молодій душі. Якись пишні очі з довгими чорними віями манили мене. Я почув серцем, що хочу любити; а що, а кого любити?... Якись музичні мелодії лунали в моїй душі, неначе вони лили ся з неба, розкішного, розмальованого рожевими, жовтими та червоними полосами, неначе вони піднімались з блискучого, пофарбованого лимана.

— Буду вчитись співати або грати, я люблю музику, ворухилось в моїй думці. Або вивчусь лучше маллярству... буду малювати; змалюю ту красу, що в небі, на лимані, думаю я, або... буду писати вірші, складу віршами книжку, таку як Катерина... Напишу про діда Хтодося... про нещасних прибитих бідою... Про їх, про їх! ворухить ся в мене думка. І я чую, що я якось люблю... Люблю чиєсь пишні карі очі; десь я бачив ті очі, пригадую я собі. Люблю діда Хтодося, люблю рибалок і усіх людей, люблю оте розмальоване небо, отой блискучий, квітчастий лиман... Чую рай в своїй душі, хочу, щоб і для усіх був рай...

Дід помолвив ся Богу і обернув ся до мене.

— А що, паничу! зайшов сюди з бурлаками. Чаю в нас нема. Біжи напий ся чаю з лимана, та закуси житнім хлібом, поки я сьнідання зварю, каже дід Хтодось.

Я купаюсь в лимані, міні здорово, весело. Я не виходжу, а вибігаю на кручу. Я беру країць хліба з сіллю. І міні той жатній хліб здасть ся смачнішим од усіх потрав.

Минуло чвмало часу... І я забув і про пустині тебайдські, забув про Америку. Я знайшов свою Тебайду, свою Америку, то свій рідний край: Україна і народ. Нам одмежено клопоть рідної ниви. І будемо працювати на її і для неї. Що ми доброго зробимо для неї, те ми зробимо і для людськості, бо ми частка людськості. В цьому і ми космополіти, сказав Комашко, обернувшись до Сані.

— Правда ваша, правда! обізвалась Саня. Я чую, що мої пересвідчення ще не зовсім тверді, неясні. І вона почула, що під нею ґрунт космополітизма захитав ся...

І вони обов несподівано стали. Перед ними стояли високі скелі, як стіни. Скелі тут закручувались, дійшли до берега і заставляли стежку.

— От і перейшли увесь Фонтан, а я і не зоглядів ся. Так я заговорив ся, сказав Комашко.

Вони повернули назад. Стежка спускалась в глибоку долинку.

— І цієї долинки я не примітив. В доброму товаристві міні здавалось, що я все іду по рівному, сказав Комашко.

— І я не примітила цієї долинки, все вас слухала, сказала Саня і зареготалась.

— Ішов-би я з тобою в життю через гори і долини і не примітив-би їх, подумав Комашко.

— Будемо засівати свою рідну ниву золотим насінням просьвіти, широкої культури, будемо дбати, як мога, про добробит народа і України... Будемо пересаджувати на свою ниву космополітичні вишні ідеї. І виростуть в нас люде... І десть найдуть ся інші діячі і будуть мирно працювати для своєї нації, для свого народа. Я горячо бажаю, щоб настав той час, коли дві ворожі армії зійдуть

ся тай розійдуться, не схотять битись; коли вони випхнуть вперед своїх генералів та дипломатів, тай скажуть їм: „Стріляйтесь, бийтесь самі, коли маєте смак до війни, а ми підемо до дому, до батьків та жінок, до дітей, до плуга, до книжки, сказав Комашко.

— О, цього довго прийдесть ся ждати, обізвалась Саня. Життя і людська історія така штукована, складна річ.

— В кожному чоловікові сидить трохи чорта, а в кожному в трохи і Бога, або і багато Бога; і той Бог вижене колись чорта тай прожене его на очерета та болота, сказав Комашко.

— Це правда, але є і такі люде, в котрих сидить сам тільки чорт з рогами, з хвостом та з пазурами, сказала Саня.

— Це я знаю: є і такі, в котрих сидить чорт у фракку, або в одежи з шовкової чесучі, в цвікері, в рукавичках, прилизаний, причесаний, сказав Комашко і зареготав ся. Він розумів Фесенка.

Саня догадалась і собі зареготалась.

— Таких людей, в котрих сидить цей прилизаний чорт є чи-мало. Це тигри та пантери людського племені. Ці тигри і просьвічені і по європейські делікатні і навіть бувають вчені... пишуть вчені книжки... Ці самі страшні для культури, прогреса та просьвіти. Подумайте собі, що бенгальські тигри користувались-би орудниками європейської культури... Якого лиха ониб накопили... Ой-ой!

— Знаю, знаю! сказала Саня. Ці тигри стережуть ту цілющу воду просьвіти і добробиту; самі пють, а другим не дають...

— То вкрасиб од їх цілющу воду! Нехай стережуть порожну криницю, сказав Комашко. Це одно до-

бре злодійство, яке я знаю в світі: це злодійство Прометея, що вкрав огонь з неба і дав его людям.

— А як вкрати, коли в їх сила? А замків, а сторожів скільки? сказала Саня.

— То обернути тигрів в овечок. Це довге, загайне діло, бо моральна хвороба в їх за давнєна, але... але... гуманізм потребує такої системи. Треба так провадити діло, щоб їх зосталась велика меншість, щоб зосталось їх тільки чортам на насіння. Тоді сила буде не в них.

— Поки сонце зійде роса очи вієть, скажу я з погляду свого космополітизма. Діло гуманітарно-загайне, а деспотизм тим часом і нас покраде... поки ми викрадемо в него культуру, сказала Саня. Я сусід наших знаю: між ними хмари, густі хмари яструбів, а голуби щось не показують ся. А що буде, як ми станемо овечками, а они зістануть вовками?

— Не думаю, щоб так було. І сусіди-люде і вони колись повинні стати правдивими людьми і покинути вовчі нориви, сказав Комашко. Будемо працювати і ждати. Простягнемо до них руку. А не подадуть нам руки тоді... Вони будуть винні, як і тепер винні перед нами. Тоді Україна засьпіває іншої піснї.

Саня мовчала.

— Щасливий день випав нині міні. Тим то я і так розговорив ся про щасливі дитячі літа. І вольний час, і море і добре товариство. Добре товариство велике діло в життю: в з ким поділитись, думати, поговорити. Добрий товариш часом лучше од рідного брата, сказав Комашко.

— Ви сказали про добре товариство... тихо обізва-лась Саня. Ви сказали правду. Якби в мене не було доброго товариства, то яб давно зачєвріла, а можеб душею і загинула, сказала Саня і в словах її почувалась жалість.

— Хибаж вам важко жити на світі? Ви такі мо-

лоді, любите науку, просьвіту, хочете добути собі серйозні пересьвідчення, працюєте в школі, розвиваєте дітей. Невже цього всего вам за мало? сказав Комашко.

— Моє життя в сім'ї дуже важке. Хіба ви не примичаєте, що мачуха мене не любить? сказала Саня.

— Я думав, що вона тільки до вас не дуже прихильна, сказав Комашко.

— Мачуха мене ненавидить і любить тільки свою дочку. Родилась вона і зросла коло Каменця між польськими дідичами; її батько був небогатий дідич, родом Українець. Од панів вона набралась аристократичного панського духу, та ще і свого доклала. Вона мене і свою дочку держить в неволі, як у тюрмі сьлідкує за мною, як шпiон. Настане вечiр, вона замикає мене і сестру у хаті. Ні одна книжка не доходить до моїх та сестриних рук, без її цензури. Я в день утікаю до Мурашкової і тільки там ми собі начитаємось і наговоримось. Мачуха перевертає, переглядає мої й сестрині столики, постелі, скринки, нишпорить по кишнях. Вона консерватистка, обскурантка, ненавидить нові ідеї, молодих, нових людей, любить польський язык, ледви зносить великоруський, не любить українського, забороняє і нам і навіть слугам слово сказати по українськи. А як вона міні донікає словами! Яку обиду терплю я од неї що дня, що години! Якби не батько та не товаришки, міні хоч на сьвіті не жити.

Санiн голос легко задрiжав. Здавалось, ніби вона от от заплаче. Недавня розмова про усякі принципи, сьмiлива, вольна, і широкий простiр моря, і сьвіже повітря — все розкривало її душу, направляло її на щирiсть, на одкритiсть. Жалiсть здавила за серце Комашка.

— А я думав, що ваше життя плине в рожах та ледiях, як весна красна, сказав Комашко.

— Не думайте так. Життя мое важке. Я дня не знаю щасливого. Я іду до дому, а міні хочеть ся назад повернути од дому, сказала Саня. Мачуха нервозна, сердита, гризе мене і батька, чепляеть ся без причини, а своїй дочці годить, як милій дитині. А скільки раз я плакала од неї! Які вона прикрі, гіркі слова міні говорять.

Комашкови і жаль стало Сані і він зрадив од надії. Саня ще і разу не одкривала перед ним свої душі. Він глянув на її очи. Веселі її очи стали смутні та жалібні.

— Ваша доля, се доля молодих чесних людей теперішнього часу, сказав Комашко. Скрізь тепер в життю потайна боротьба за принципи, якийсь смуток в сім'ї в суспільности. Скрізь я чую стогін пригнічених, неначе стогін тих хвиль на мори, що вітер бє ними об скелі. Людське життя, як оте море, і шумить і хвилює; хвиля гонить хвилю, поки і сама розібеть ся об скелі або пропаде без сьліду в глибокому мори... А нам треба держатись тої хвилі, треба боротись, сказав Комашко і глянув просто в очи Сані.

Вона глянула на его карі, темні очи. В їх сьвітлялась мисль, міцна енергія, чесність. Вона віби читала в его очах его думи і шукала в їх поради, помочи. І вона сама не счулась, як її чогось забажалось дивитись і дивитись на ті очи, неначе вона шукала в тих очах поради, спокою, щастя. Вони обоє замовкли, ставши над кручею, і дивились на море, на синю далеч. Комашко вглядів білі вітрила корабля, що сизіли в тумані і задивив ся на їх. Саня повернула очи і собі задивилась на той корабель, що тихо плив по морю.

— Зійшли ся наші очи в поетичній далечи. Чи зійдуть ся то наші душі на віки? подумав Комашко і обер-

нув ся до Сані. Він вловив в її очах поетичний момент, поетичний настрій.

— Я думаю, що найвище щастя на землі можна знайти в душі, котра симпатизує нам, нашим думам, нашим ідеям; симпатія красить ся коханням. Чи любите ви мене? Ви певно знаєте, що я вас давно люблю, сказав Комашко.

Саня швидко кинула на него очима, почервоніла, як рожа, і так само швидко спустила очи до долу. Вона мовчала і думала.

— Скажіть міні хоч одно ласкаве слово, дайте міні надію, сказав Комашко. Дозвольте міні просити у вас і вашого батька вашої руки.

— Сьогодні я вперше почула до вас симпатію; я не вмю таїтись і говорю щиро: ваші мисли стали міні до вподоби, сказала она тихо. Серцеж не в вашій волі; я ще сама добре не знаю, куди воно поведе мене. Дайте міні підоджати, розмислити все на воли. З серцем, з життям не можна поводитись легкодушно і не поміреувати гаразд.

— Правду ви кажете, сказав Комашко.

— Приходьте частійше до нас, поговоримо; а там побачимо, сказала Саня.

— Боже мій! а що буде, як я его полюблю щиро, горячо. Як тоді примірити міні мое серце, мої давні мрії. Невже я мусітиму пригнітити своє серце, задушити кохання, перемогти свою душу, забути его.

Вона злякалась тої боротьби, котра наступала перед нею в далекій перспективі, неначе чорна хмара виступає з'за синього моря на погожому синьому небі.

Саня мовчала. Мовчав і Комашко, і вони обоє задумані з очами спущеними до долу пристали до компанії, котра ішла проти їх.

VI.

— Що набалакались вже? спитала в Комашка Христина, усміхаючись. Коли набалакались, то ходім обідати, бо я вже їсти хочу.

— Вам-би усе обідати, сказав іронічно Целаброс.

— А вам що? Вам-би мабуть все промови говорити та вірші писати? сказала Христина. Виб, здаєть ся, до моря і до тої скелі Кауцина говорили промови, дражнилась Христина.

— А справді, скажіть оце промову, а ми послухаємо, обізвав ся Мавродін. Ви справді мистець говорити промови.

— То і скажу! промовив гордо Целаброс. „Стоїш ти, скеле, серед моря і гордовито позираєш на сірі хвили кругом себе. Минуть годи, минуть віки, а ти все однаково стоятимеш, горда і пишна, незмінна, вища од того клекоту хвиль. Ні негода, ні бурі не порушать тебе. І не один корабель, вдарившись об твої міцні груди, хрусне, як суха тріска. А чоловік гнеть ся, хилить ся, ламає свою душу, ламає пересвідчення, ламає своє серце“... Ох, роздражнило мене оце море, оці скелі! Вибачайте Христино Степановно, що я не скінчу промови, бо почув хіть писати, писати! Море натхнуло мене поетичним духом! Чую сей дух в собі! Прощайте!

Целаброс ефектно вихопив з кишені сурдута книжечку і оловець і бігом побіг до фонтана під берести.

— Чи в ліберальному, чи в консервативному тоні будете сьогодні писати? крикнув ему навздогінці Комашко іронічно.

— А вжеж в ліберальному, крикнув Целаброс не оглядаючись, і побіг так, що єго біла стяжка на брилі задерлась вгору і металась кінцями.

— Промова троха пахне хрестоматією Галахова. Міні здаєть ся, якби ми оце гуляли на городі, то Целаброс

був-би готовий сказати промову і до капусти, обізвав ся Комашко.

Целаброс писав кореспонденції у всякі газети: і в ліберальні і неліберальні. Як часом не приймали єго писання в ліберальні газети, він перероблював єго в консервативний тон і посилав в неліберальну газету, лаяв те, що попереду хвалив. Він за гроші писав і нашим і вашим і таки добре ламав свою душу на всі лади.

Сівши під берестом коло фонтана, що мигав сріблом на сонці, він надув ся, як сердитий індик, і перероблював кореспонденцію зовсім не в тому тоні, в якому він імпровізував промову до Капуцiana скелі. Він таки добре поломав свою душу на всі боки. Скінчивши свою мазанину, він видер шматочок чистого паперу і написав до Мурашкової:

„Серце мое, моя овечко! Я побіжу в редакцію на часок, але зараз верну ся. Одрізнясь од компанії і іди зо мною одним на прогуляння за скелі. Нехай я хоч гляну тобі в вічі на самоті, осторонь од людей, наплю ся щастя з твоїх очей, з твоїх червоних уст“.

Написавши записку Целаброс вийняв хусточку, обтер горячий піт з лоба і пішов над берег моря.

— Прощайте! В мене роботи не по шию, а просто з головою! Завтра треба написати рецензію на три книжки, після завтра на чотири. А ті книжки для рецензії міні шлють, та шлють, неначе з мішка сиплють. Треба міні спішити в редакцію, сказав Целаброс, хапаючи усіх за руки. Швидко зачиняють контору. Прощавайте!

— Чого це вам так приспіло? спитала в єго Саня.

— А того, біла панночко, приспіло, що я чоловік діла а не слів, сказав діловитим тоном Целаброс.

— Що в вас за комплєменти дамам? пароські, чи наксоські, чи кипрьські, чи що? сказала Саня.

— Може і кипрські, сказав Целаброс. Гей панно, прощайте! крикнув він до Мурашкової, котра стояла осторононь од усіх. Целаброс підбіг до неї, подав руку на прощання і всунув в її руку записочку. Мурашкова обернулась до моря і крадькома прочитала кипрські комплєменти Целаброса.

— Прощайте! Прощайте кавалєри і дами, прощайте! Нема часу байдки бити. Мене жде діло, але я через годину верну ся; з вами так приємно гаяти час, сказав Целаброс, поглядаючи на Мурашкову, і побіг стежкою поміж камінням.

Тільки що він трохи одійшов, назустріч єму вибігла з'за скелі жінка Бородавкіна, невисока, огрядна дама, повновида і гарненька. Вона впізнала Целаброса і кинулась до єго.

— Куди ви? спитала вона в Целаброса.

— За ділом в город! крикнув він і хотів поминути її.

— Не пушу! вертайтесь! і не думайте їхати! цокотіла Бородавкіна, не пускаючи єго руки.

— Та вже для вас верну ся на часок, сказав Целаброс. Він ніби хапав ся в редакцію, але це робилось тільки для ефекту.

— А бачите, таки вернула вас! сказала кокетлива Бородавкіна. Целаброс вернув ся і провів її до компанії. В Бородавкіної була повна біла шия. Целаброс любив її шю, задивив ся на ту лебедану шю і... вернув ся сьлідком за Бородавкіною, забувши і про діло.

— Чи не бачили ви мого Сергія Степановича? спитала вона всіх гуртом, швиденько подаючи свою маленьку білу руку в золотих перстєнях на пальцях.

— Он там під берєстами грає в карти з своїми приятєлями, обізваєсь Христіна.

Бородавкіна кинулась до берестів. Сергій Степанович липнув на неї очима і здивовався і стривожився. Їму здалося, що вона або з неба впала, або з під землі виросла.

— Сергію Степановичу! Ходи сюди на хвилиночку; щось маю тобі казати, промовила Бородавкіна, ледви вдержуючи злість. Бородавкін знехотя встав, хапнув сурдут і пішов слідком за жінкою. Жінка одійшла далеко од берестів і махала до його рукою: бідний Бородавкін ледви поволік ноги: він ішов як віл на заріз.

— Попався бідний брат! сказала Христина Степановна. Достанеться це їму на бублики.

Матрона Титовна Бородавкіна була дочка одеського міщанина підофіцера. Бородавкін ще студентом женився з нею за її красу, за її чудовий голос. Трошки ідеаліст в молоді літа, він задумав не допустити, щоб часом така перла, як Матрона Титовна, не впала в грязь і не пропала на віки. Він виїняв з болота ту перлу і женився з Матроною. Про характер її він тоді і гадки не мав.

— Де ти бродиш, де ти волочишся волоцюго, п'янице? Ти знаєш, що ми на дачі вже тиждень їмо хліб за позичеві гроші! Діти ходять босі. Ти гуляєш, а я сиджу над морем в міщанській хаті, пропадаю з нудьги. Бородавкін стояв і тільки очима лупав, як винний школяр, що несподівано попався в руки вчителя.

— Я за тобою ганялась скрізь: була і в Бендерах і в Терасполі; була і в Кишиневі, грізно говорила Бородавкіна.

— Чогож ти ганялась? Чи ти здуріла? обізвався Бородавкін.

— Я не здуріла, а от ти то давно здурів. Хиба я це вперше ганяюсь за тобою по городах? Хибаж я не раз вже

ловила тебе з бендерськими офіцерами в трактирі? А жалування де? Давай сюди гроші! крикнула Бородавкіна.

— Мотрюнцю, серце, не кричи, бо люде почують! Жалування вже нема. Ось зісталось десять карбованців. На, возьми, сказав Бородавкін і подав гроші жінці.

— А решта де? Чим же ми будемо виплачувати за дачу? Чим-же будемо харчуватись? кричала Бородавкіна і видалась до чоловіка з кулаками. Де ти дів гроші?

— Против та в карти програв, спокійно сказав Бородавкін.

— Против... Чом ти дома не сидиш та волочиш ся з п'яницями, граєш в карти? говорила Бородавкіна.

— От веселість з тобою сидіти та слухати, як ти гризеш міні голову! Йїдь до дому, бо я тебе отут вбю! крикнув Бородавкін несамовито і его сірі очи блиснули як у вовка.

— Не вбєш! Я крикну на все горло! Я нароблю скандалу! сказала Бородавкіна.

Бородавкін знав, що вона може це зробити, і замовк.

Христіна догадалась, яка вийшла між ними історія, прибігла до їх і на силу заспокоїла Бородавкіна. Вона знала, що Бородавкіна любить пограти в карти і повеселитись, любить кокетничати з мушцанами, взяла її за руку, повела під берести і посадила за карти ніби то на місце Бородавкіна.

Бородавкіна сіла за карти на зеленій траві, заспокоїлась і забула і про дітей і про сварку з чоловіком, забула навіть, за чим прийшла на Малий-Фонтан. Вона сама програвала чимало грошей в карти. Бородавкін з горя пішов гуляти понад морем і думав, якби то втікти з Малого-Фонтана так, щоби жінка его не побачила. Він бояв ся як смерти нудьги з жінкою на дач

на Великому-Фонтані і був готовий утікати од неї хоч за Чорне море. Одначе жінка єго граючи в карти, не зводила з єго очей і була на поготові кожної хвилі погнатись сьлідком за ним.

Бородавкіна програла одну-другу партію, нічого не виграла, а програла чимало: її взяла за серце нудьга і злість. Її тягло до гурту, до веселої молодой компанії, що гуляла над морем, тягло до гарного Целаброса... Вона страх, як любила гарних муштин. Бородавкіна кинула програні гроші і побігла до компанії вже веселенька та добренька.

— Чого це ви сидите мовчки, неначе школярі в школі? Паничі понасуплювались не забавляють дам, защебетала вона, давайте засьпіваємо хором. Ой море, море! Як гляну на тебе, то зараз сьпівати хочеть ся. Я бачите, зросла над самим морем. Було це в ночи чую, як під нашими вікнами шумить море, то я не втерплю, тай сьпіваю лежачи в постели, аж мама моя було сердить ся. От і теперечки під нами шумить море, над нами чайки кигичуть. Ой яка поезія!

Бородавкіна почала сьпівати. Вона сьпівала дуже добре. Її високий дужий сопран розливав ся трелями поміж скелями і стлав ся далеко понад морем. Рибалки попіднимали голови і виглядали з'за скель, закидаючи удки в море.

Бородавкіна сьпівала і скоса поглядала на гарного Целаброса, прижмурюючи свої темні гарні очі. Насьпівавшись до сходу, сказала вона:

— Одначе вже час-би обідати. Я думаю, що кавалери будуть такі звичайненькі, що нагодують дам смачним обідом.

— Добре, добре! Такого соловейка варто нагодувати хоч і париським обідом, сказав Комашко.

— Ще й напоїти шампанським, додав Целаброс.

— Я шампанського не люблю. Я люблю старе то-
кайське, сказала Бородавкіна з елегантною міною.

— Але тут певно не дістанемо старого токайського,
обізвав ся позад їх Бородавкін. Тут тільки пиво дуже добре.

— А ти вже і знаєш, де пиво добре? сердито ска-
зала Бородавкіна.

— Ого. Я знаю, де раки зимують. Ходім обідати,
бо я страшно їсти хочу, сказав Бородавкін. Що на-
брали своїх найдків, то все чисто поїли і все повипивали.

— Повипивали усе чисто, а міні нічого не зоста-
вили! крикнула Бородавкіна.

— Бо не сподівались, що ти прибудеш до нас в го-
сті, сказав іронічно Бородавкін.

Надійшла і Христина з залізної дорожними урядни-
ками. Всі пішли парами до буфета. Мурашкова якось
зосталась позад усіх. Целаброс несподівано вхопив її
за руку і як п'явка впив ся в її руку горячими губами.
Мурашкова почула жар в руці, у всьому тілі і трохи не
зімліла.

— Йдіть сьогодні в вечері до дому, а то я поїду, як
ви зостанетесь в Одесі, тихо сказала вона йому над ухо.

— Не можу, не можу! Ви мене неначе привязали
до себе, ще тихше обізвав ся він.

— Йдіть, бо я зараз втічу звідсіля, поїду трамваем
в Одесу, а звідсіль в Кишинев, сказала вона.

— Поїду, коли ви того хочете, сказав Целаброс.

— Забожіть ся, що поїдете! Аристиде, не мучте
мене! сказала Мурашкова.

Огонь палив її. Морське повітря не гасило того
огню, а неначе розпалювало его.

— Присягаюсь, божусь, що поїду, тільки любіть
мене і нікого більше; мене, мене одного, сказав Аристід.

Мурашкова побігла од его і пристала до Сані. Саня глянула на неї і вгадала, що недавно була сцена між нею а Аристідом.

— Ходім обідати в павільон, гукнула Бородавкіна і побігла до павільона.

Павільон був поставлений на стовпах в морю. Під ним билась об каміння і шуміла філя. До павільона з тераси був перекинутий місток.

Оглядна Бородавкіна побігла через місток, як молода панна, але зачепилась ногою за дошку і трохи не впала. Христина побігла слідком за нею, повернулась до усіх і зробила кілька легеньких менуетів. Дошки під її ногами увігнулись і заскрипіли.

— Ой не танцюйте, бо завалите павільон і потопите нас в морі, крикнув Целаброс.

— Нічого те! скупавсь в одежі усі разом. Вийде дуже оригінально, а я люблю усе оригінальне, сказала Христина.

— Ой як тут гарно! Під нами шумить море. Над нами літають чайки. От де моя стихія! щebetала Бородавкіна. Вона і забула, що діти сидять на дачі голодні і босі.

— Чом-же ви не сьпіваєте, коли чуєте, що під вами шумить море? спитав Комашко.

— То і засьпіваю! гукнула Бородавкіна і почала сьпівати пісню.

Компанія сипнула на поміст. В павільоні стояв один довгий стіл. Усі кинулись до стола. Бородавкіна побігла до того місця, де сиділи кавалери і сіла поруч з Целабросом та залізно дорожними урядниками.

Саня сіла з Мурашковою аж на другому кінці стола. Їм очевидно не сподобалась компанія Бородавкіної та залізно дорожних паничів. Вони говорили тихо

проміж себе. Обід одначе був веселий. Розмова була така голосна, що через неї не було чуть, як шуміло море під мостом і мабуть через те Бородавкіна перестала сьпівати.

— А щож паничі! Ви обіцяли дамам вина, а я его щось не примічаю на столі, сказала Бородавкіна.

Один жвавий урядник покликав слугу.

— Є в вас токайське? спитав він.

— Нема, сказав слуга.

— Шкода, обізвалась Бородавкіна. То давайте, яке маєте, та швидче, бо я п'яти хочу.

Принесли фляшки вина. Бородавкіна і Христина поналивали собі повні стакани і пили трохи не нахильці. Од вина всі повеселішали. На помості підняв ся івалт.

Бородавкіна затягла пісні.

— Ёй Богу, неначе циганка! шептала Сая до Мурашкової. Тільки датиб їй в руку арфу, то малиб обід з циганками.

— Мосе Целаброс! Я хочу мороженого! сказала кокетливо Бородавкіна.

— Зараз буде! промовив Целаброс і казав слугі принести мороженого.

Бородавкіна набрала мороженого трохи не повну тарілку і напхала ним обидві щоки, запиваючи вином.

— А що, пане Аристіде, ваше серце спокійне? Правда, неспокійне! теревинила Бородавкіна, чепляючись до Целаброса. Он гляньте, які красуні сидять проти нас на тому кінці стола.

— Бачу, бачу: знаю, що і коло мене сидять красуні, сказав Аристід комплємент Бородавкіні.

— Ви знаєте, що дами люблять горячіше і щиріше од молоденьких панив, сказала Бородавкіна, ди-

влячись вакханальними очима просто в вічі Аристіда. Стережіть свого серця.

— Знаю, знаю, і добре знаю! сказав Целаброс насьмішкувато. Саня і Надя сьміялись без церемонії. Іх сьмішив грубий тон Бородавкинової.

— Як була панною підфіцеркою, так і зосталась підфіцеркою; це правдива одеська фру-фру! тихо сказала Саня до Наді.

— Стережу своє серце та мабуть не встережу сьогодні, сказав Аристід, трохи не на ухо Бородавкиній, жартівливим, іронічним тоном.

— А що! стревожила я вас! Ага! говорила Бородавкина тихенько. Колись од моїх очей гинули паничі, як мухи, бо я панною була гарна-гарна, що і сказати і вимовити не можна. Скільки я молодих хлопців піддурила. Стережіть сяж, пане Целаброс. Було в вечері, як збереть ся компанія, сядемо в човен та попливемо по морю, а я як засьпіваю, то хлопці було трохи в море не скачуть. А мій голос леть ся, леть ся по морю!

— Я і тепер готов скочити в море, так ви гарно сьпіваєте! сказав Целаброс голосно. Саня і Мурашкова встали з'за стола і повтікали на край павільона, де стояла довга лавка.

— Одеська фру-фру розправляє крильця, шепотіла Саня до Мурашкової.

— Бо добре випила! обізвалась тихенько Надя.

Принесли ще фляшки вина. Бородавкин вже добре надудлив ся і ледви сидів на стільці. Комашко і Мавродія собі встали з'за стола і сіли коло паниїв. Вони обернулись лицем до моря і тихо розмавляли, не слухаючи гаму і крикливої розмови.

— От веселі люде! сказав Комашко до Сані.

— Вже аж надто веселі. Добре булоб, якби вони були не такі веселі, сказала Саня.

— Та трохи спокійніші, додала Мурашкова. Навів Бородавкин на гулянку не знати кого.

— Та і поцсував нам трохи веселий день, обізва-лась Саня.

— Невже поцсував таки зовсім? спитав Комашко в Сані.

Саня глянула ему в очі і почервоніла.

— Ні, не зовсім. А все таки я рада, що поїхала гуляти. Побачиш всяких людей, повтішаєш ся між ними, наслухаєш ся всякої розмови і все таки набере ся до-свіду в життю. Принаймі матимеш більше досвіду, ближше знатимеш людське життя, яке воно є: празникове і буденне, сказала Саня. Я мало знаю людей, мало знаю людське життя. Сказати правду, мало ще знаю і себе.

— Часом себе пізнати буває трудніше, ніж інших, сказав Мавродін. Нераз своя душа, своє серце буває ча-сом якоюсь загадкою для самого себе.

— І моє серце для мене загадка! подумала Саня. Вона дивилась на море, задумавшись. Загадка, загадка трудна для мене самої. І як її одгадати? І як постерегти, який буде кінець? думала вона.

Вона довго дивилась на море і потім тихесенько здихнула: глянула на Комашку на його високе чоло, на чорні блискучі очі і вперше почувала, що примітила красу в тих глибоких од мисли, острих карих очах.

— Невже моя загадка швидко одгадасть ся? подумала вона. А мої вищі бажання? А моя любов до вищого розвитку, до просвіти? Що станеть ся з ними?... Невже я на віки мушу попрощатись з своїми мріями, з своїми надіями на вище розумове життя, поки мати надію на діяльність, на користь людськості. Саня дн-

вилась на далеке море, на сизий туман, неначе шукала там одгадки своїм потайним думам. А море і сизий туман мовчали і мріли, як мрії дівочої фантазії, і не давали відповіді.

— Целаброс! давайте промову! Ми вас ждемо! гукала на него Бородавкіна.

— Целаброс! промова за вами! гукнув Бородавкін хрипким голосом.

— Дайтеж попереду горло прополокати, сказав Целаброс, буде і промова.

Целаброс як вовк в спеку кинув ся на стакан з вином, дудлив з стакана, ставив его на стіл, то знов хав его в руки. Напившись в смак він закурив сигаро і задумав ся, витріщивши на Христину здорові чорні очи.

Розмова загула. Целаброс збирав мисли і слова до голови, пахкаючи димом. Бородавкіна випивши кілька стаканів вина розвеселилась і почервоніла як півонія. Поки Целаброс думав та гадав, Бородавкіній заманулось співати. Вино вдарило її неначе не в голову а в горло. Вона затягла високим дзвінким голосом романс:

Далеко рівнина морська блищала

Останнім промінням пишної зорі

А ми в рибальській хатинці сиділи

Мовчали і сиділи у двох, у двох.

Серед гуку і гаму Целаброс несподівано схопив ся з місця, як опечений і задзвонив ножем в чарку. Ніхто і не думав замовчати. Він постукав вдруге. Гам затих тільки Бородавкіна витягувала високі ноти романса. Целаброс надув ся і почав чваньковито говорити промову:

„Весела хвиля, щаслива хвиля нашого некористно текучого життя! Геть клопіт, геть змагання! Не про ідеї та принципи буде тепер моя промова...“

Бородавкіна не вважала на красномовну промову

Целаброса і тягла романс на все горло. Целаброс глянув на неї сердито, білки его очей заблищали.

— Мадам Бородавкіна! Я говорю! Прошу уважати на мою промову! крикнув Целаброс.

Він знов почав промову. Доволі ми наговорились про усякі абстрактні погляди. Ми вже виробили собі чесні пересвідчення, ми вже твердо поставили себе на дорозі європейського стиглого розвитку, на дорозі європейського громадянства, на ґрунті європейського космополітизма...

А мадам Бородавкіна все тягла романс і не слухала високої промови Целаброса. Вона була з тих південних сьвівучих натур, що як почне сьпівати, як розсьпіваєть ся, то вже не швидко втихомирить ся і готова сьпівати, доки не охрипне. Чорні Аристідові очі піддавали їй охоти.

— Мадам Бородавкіна! Чуєте? Я говорю! крикнув Целаброс. Ви правдива катаринка, котру раз заведуть і вона грає, поки сама не стане...

Бородавкіна найбільше любила сьпівати перед обідом і після обіду. Для неї, здаєть ся, прийшов той час сьпівання, як приходить птицям час щебетати. Не дурно про неї говорили в городі, що вона до пів дня спить після пів дня сьпіває, а цілий вечер чоловіка лає.

Бородавкіна навіть не чула его слів, вона сьпівала: „А ми в рибальській хатинці сиділи, сиділи рядочком у двох, у двох!“

Целаброс знов почав говорити :

— Будемо тепер говорити на теми Анакреона. Бував час і для великих теніїв, коли вони говорили на теми Анакреона, справляли радісні вакханалії серця. Сььогодні і ми підемо за ними цим сьлідом, обєшпанним рожами та усякими цьвітками. Розсиплемо перлами слова, про

кохання, про веселість! Під нами шумить море, над нами літають і кигичуть морські чайки.

— О! не крадіть бо Целаброс моїх слів! несподівано крикнула Бородавкіна. Правда, там на скелях стоячи, я сказала: під нами шумить море, над нами кигичуть морські чайки.

— Не міні в вас красти слова, сказав Целаброс. Слухайте і вчіть ся в мене: не вам мене вчить! Бородавкіній мабуть не дуже хотілось тоді вчитись в Целаброса; вона знов затигла романс: „Туман розлягав ся, збирали ся хмари, і чайки літали то взад, то вперед...“

Целаброс крикнув: Мовчіть! Ми вам рог завяжемо! Почувши, що під вашими черевками шумить море, ви розпустили горло на всі застави, говорив Целаброс. Він був вже трохи під чаркою.

Але Бородавкіна не думала замовкнути. Целаброс підніс голос до гвалту, щоб перемогти голос Бородавкінової і почав говорити далі:

— В цім павільоні я чую тиміян богині кохання, Афродити, сказав Целаброс і скося поглянув на Мурашкову. Я бачу піну морську, бачу неначе з піни виходить богиня краси, стоїть на хвилях невмираюча, на віки вічні пишна красою богиня. Це богиня всего світа, це богиня заходу і сходу, це богиня козмополітка!

— Не правда! Богиня Афродита не козмополітка, а Грекиня, бо народилась в Греції, а краще в фантазії Греків. А вас! До долу Целаброс. Погано! А вас! крикнув Комашко і его слово пішло в жарт.

— А вас, Целаброс! Погано! крикнув Бородавкін.

Целаброс саме набрав ся патосу і думав розцутити перли свої східної краснорічivosti. Він підняв голос ще вище.

— До долу, Целаброс! Погано, погано! крикнула Бородавкіна, і знов засьпівала з усієї сили.

Підняв ся шум та сьміх. Целаброс гремів промову не своїм голосом. Бородавкіна сьпівала не своїм голосом. Одно другого хотіло перемогти, Бородавкіна теж була трохи під чаркою. Дехто вже реготав ся, коли це з'за скелі на морі почув ся оркестр. Мельодії пливли неначе з морської хвилі. Музика долітала до павільона і перемогла регіт та шум. З'за скелі несподівано вплив парохід. На єму було видно силу народа. Оркестр загремів і заглушив шум та сьміх. З Одеси іхала публіка на гулянку на Малий-Фонтан. Усі замовкли і глянули на парохід. Парохід пристав до тераси. Люде линули на терасу річкою. Оркестр вийшов, став на середині тераси і заграв веселий вальс Штрауса. Публіка розсипалась по стежках, заворушилась. Заманячили дамські шляпи з квітками, заманячили білі та чорні брилі панів, обвиті білими стяжками. Город налінув в тихий степовий та польовий куточок, наніс свого шуму, гаму, привіз і мійську біганину, мійське вештанвя, сьміх, жарти, залицяння, привіс гук оркестра і розбудив пишний польовий закуток; самі скелі ніби повеселійшали, прокинулись од мертвої дрімоти.

Целаброс замовк і сів на стілець. Замовкла і Бородавкіна. Усі притихли розглядаючи публіку, котра завешталась на терасі. Парохід одплив до Одеси, але з компанії ніхто не думав вертатись на єму в Одесу. Усі ждали другого парохода. Усім хотілось погуляти в вечері над морем, надихатись чистим повітрям. Бородавкіна навіть забулась, що приїхала ловити свого чоловіка, забула і про дітей. Бородавкін про жінку та про дітей навіть і в голові не поклав...

Вже сонце скотилось низенько над степи і кинуло косим промінням на море. Мгла на мори счезла. Сонце обзолотило легкі вершечки хвилі. Воздух на мори став чистий, прозорий. Легкі, дрібні хвилі гнулись по морю і одбивали світ сонця лиснючими золотими обвідками. Скелі стояли в тіни і чорвіли, як старі руїни стін. Над ними вила ся гірлянда з акацій, неначе зелений легенький карниз над руїнами, пронизаний золотим промінням. Вечірня тиша лягла на скелі, на море, на проворе небо. Усі сиділи в павільоні і одпочивали дивлячись на картину моря, на високі щогли на корабляхъ, на далеку, довгу полосу берега за пересипою, що десь тонула в морі і счезала в мглі, як нитка фантастичних мрій в души.

— Ой, гарнож тут сидіти! крикнула Христина. Я на цьому павільоні так і поплилаб оце морем і плилаб хоч на край світа.

— І нічого не робила, та всеб плила та плилаб, сказав насьмішкувато Целаброс.

— А щоб-же я робила, коли роботи не маю? сказала Христина.

Саня тихенько розмовляла з Комашком про вичитані недавно погляди, а Мурашкова сумувала дивлячись на свого Аристіда, котрому Бородавкіна щось розказувала. Вона вгадувала, що Саня погодилась з Комашком, що вона знайшла собі рівню по розуму і по души. А чи рівняж мені Целаброс? Говорить він з висока. Усе високі ідеї в его голові, але... в его розмові вихопилась така річ..., що усі засьміялись. Здасть ся, він приймає до серця свої чесні пересвідчення, і не може бути, щоб він говорив на вітер про високі привципи з таким жаром, з такою завзятістю... думала Мурашкова. А его серце! а его кохання! Яке горяче кохання! Які слова страсти палкої, скаженої! Слова поетичні, чарівні, як

заманюючий голос сирени! Невже в єму ті високі ідеї, ті погляди, тільки оден вітер, що підніметь ся з моря та пропаде в степах! Ні! він чваньковатий, трохи гордовитий, як наші Греки, це правда. Невже він легкодумний? Не хочу, не можу цьому йняти віри. Ні! ні! Серце мов говорить: Ні! ні!

А мелюдія оркестра лила ся за мелюдією. Гук оркестра розлягав ся по терасі, розлягав ся по морю, і веселі мелюдії Штрауса ніби зливались з сьвітлом вечірнього сонця, з тихим шелестом морських філі. Зливались з тими мелюдіями і тихі радощі серця, любові в молодих душах. Мелюдії будили в душах солодкі мрії, ворухили серце. Вже приплив другий парохід і публіка знов річкою полила ся на терасу. А в павільоні всі сиділи, неваче притаїлись з своїми думами. Сонце впало десь у степу. Впала прозора мгла на море.

— Час до дому! сказав Целаброс.

— Час до дому, мадам Бородавкіна; там діти плачуть! сказала Христина.

Бородавкіна аж тепер згадала про дітей і крикнула:

— Ой, Боже мій, як я загулялась!

Вона обвела очима компанію; її чоловіка не було.

— Деж це дів ся мій Сергій Степанович? крикнула Бородавкіна і плеснула в долоні.

— Мабуть в море скочив, ховаючись од своїй Пенельопи, сказав Целаброс.

— А може крізь землю пішов, обізвав ся Комашко.

— Ой, лишечко міні! Щож це я буду робити? забідькалась Бородавкіна.

— Щож робити? Ловити чоловіка може в Акермані, а може і в Ізмаїлі, сказав Целаброс.

Настав вечір, настав час вечірнього чаю. В цей час Бородавкіна майже що дня починала гризти голову своєму

чоловікови. І мабуть тим вона й тепер згадала про свого Сергія Степановича. Вона вискочила з павільона і побігла по терасі шукати Бородавкіна. Христина і собі побігла за нею і шукала брата поміж публікою. Кинулись навадогінці і усі паничі, шукали его по усій терасі, але его нігде не було. Пароход був наготові одчалувати. Усім хотілось плисти назад до Одеси парохомом.

— Та не шукайте свого чоловіка, бо вже его не знайдете, сказав Целаброс до Бородавкіної.

— Пойіду і я з вами на дачу, накуплю харчі та повезу дітям, обізвалась Христина до Бородавкіної.

Бородавкіна охалась, бідкалась, одначе пішла на пароход і швидко забула про свого Сергія, і перегода засьпівала новий роман гарному Целабросови: „Гляжу я безмолвно на чорную шаль“...

Бородавкіна сперлась на поренчата парохода коло самого Целаброса і сьпівала, скоса поглядаючи на его очі. Картина ніби тихо одходячого темного, скелистого берега, картина моря викликала в душі поезію, пісню. Небо над степом червоніло, як жар. Тиха вода коло берегів Малого-Фонтана лисніла широким рожевим плесом, неначе горіла огнем, а в тому рожевому огні неначе тонули чорні скелі, розкидані в воді коло берегів. На далекому морі поліг сизий туман. Тихі мелодії оркестра розлягались над морем, лунали в скелях. Неодна Бородавкіна виливала свою душу піснюю. Пісня без слів, поезія лунала в душі молодого Комашки, горіла коханням в душі Целаброса, горіло серце і в Мурашкової...

— Ніколи не забуду й я цього Малого-Фонтана в вечірній рожевій мглі, при гуках мелодії Штравса та Моцарта, шепотів Комашко, нахилиючи голову до Саві.

А Саня поглядала на мальовничий берег, поглядала на Комашка, прислухувалась до мелодій, і важкі думи вили ся в її молодій русявій головці. Чи буду я до віку згадувати ці місця, цей веселий день? Чи щасливу долю, чи може недолю пізнала я в цьому поетичному місці, на березі Чорного моря? неначе питала вона в моря та в скелі. А скелі мовчали і вкривались мглою, а море червоніло і тонуло в далечі. Саня схилила головку на парпет парохода.

— Про що ви думаєте? Чого ви задумались? спитав у неї Комашко.

— Про свою долю. Є міні об чім думати. Ви завдали міні сьогодні загадку, і я не знаю, як її одгадаю, сказала Саня.

— Чи в добрім напрямку для мене, чи може в недобрім одгадаєте ви ту загадку? спитав у неї Комашко.

Саня замовкла, задивилась на море. Вона примітила, що веселість її душі десь счезав та тає, як віск на огні і що якісь важкі думи вкривають її душу і як хмари часом несподівано насовують ся на чисте прозоре небо в ясний погожий день.

VII.

За Малим та Середнім-Фонтаном понад Чорним морем на південь іде предмістя Одеси Великий-Фонтан.

В цьому місці берег моря іде крутими, високими кручами. Скелі, розкидані купама понад берегом під кручами, далеко розсипають ся в морі. Над кручами стоїть висока ліхтарня морська. Недалеко од неї біліє монастир; коло монастиря зеленіє вигон, засажений акаціями, неначе здоровий парк. Проти монастиря стоїть монастирська гостиниця, а од неї в долину іде уличка, обставляна не-

величкими домами, невеличкими крамницями, котрі неначе виглядають з зелених априковозових садів.

На Великий-Фонтан ходять од Одеси поїзди узенької залізної дороги, котра веть ся поміж віллями, хуторами та садками до самого монастиря.

На Великому-Фонтані найлучше купання в морі. Сюди другого дня після гулянки на Малому-Фонтані перейшли і стали в монастирській гостинниці Раїса Михайлівна Навроцька Сагліна з своєю дочкою Манею та з Санею. Разом з ними прийїхала й Мурашкова.

Сонце стало на вечірньому пружі. Широка тїнь од гостинниці впала на зелену траву. Під стїною гостинниці стояв застелений стіл. На столі стояв самовар. Коло стола сидів старий Харитон Кирилович Навроцький Він прийїхав з Кишинева одвідати свою сімю. Проти єго сиділа єго жінка Раїса Михайлівна. В гостинниці було душно. Навроцькі вийшли пити чай на двір, на свіжий воздух. Навроцький скинув картуз і обтер піт на лобі хусточкою. На низько обстриженій єго голові вже подекуди блищала сивина. Повне кругле лице було бліде. Карі великі очи були спокійні, флегматичні. Раїса Михайлівна, друга жінка Навроцького, була багато молодша од чоловіка. Темні блискучі очи, чорні рівні брови, виразні бліді випнуті губи ще й тепер натякали, що вона молодою була дуже гарна з лица. Ще як вона була малою, мати не давала їй їсти мяса, годувала молочком, паляничками та кондиторськими сухарцями, щоб з неї вийшла дуже делікатна панна, з тонкою талією. Раїса виросла делікатна, тоненька, як очеретина, але за те вона мала мало крови, слабїла нервами, стала вередлива, нервозна, навіть зла. Тижнями вона лежала в своїй одпочивальні, слабуючи нервами; нікому в домі не можна було тоді гуркати дверима, голосно говорити, навіть сту-

кати чобітьми. Доктори послали її майже що року купатись в морі.

Перейїзд з Одеси на Великий-Фонтан втомив Раїсу Михайловну. Вона була розтревожена, вередлива, і чеплялась до чоловіка.

— Вчора Саня не питаючись мене полетіла на гулянку, прогуляла цілий день і вернулась мало не о півночі, почала Навроцька.

— Гм! мукнув флєгіматично Навроцький, пючи чай.

— А ти Сані ніколи і слова не скажеш! А вона мене не слухав.

— Гм, угу! мукнув знов Навроцький. Це був знак, що ему не хотілось говорити.

— Чого ти мукавш. Хиба в тебе язика нема? Спини свою дочку, бо вона збавить і мою Маню, сказала вже сердито Навроцька.

— Хиба Саня маленька, щоб я її спиняв на силу, одказав Навроцький.

— Хоч і не маленька, але вона ще панна. Хиба ти не знаєш, який в неї характер?

— Гм... Який-же в неї характер? спитав знехотя Навроцький.

— Забісований характер: робить, що схоче, ходить, куди хоче; мене не слухав.

— Тебе часом то й не варто слухати, одрізав Навроцький. Ти часто вередуєш.

— О, бач! я так і кажу! В тебе я все винна. А хтож буде її вчити, коли в неї батько, як з вклячя батіг? Ти її розпестив, розпустив. Бігає, деє гуляє, до церкви зо мною не ходить, сказала Раїса Михайловна.

— Доволі вже з нас того лицемірства, мукнув Навроцький.

— Якого лицемірства? Чого ти свої Сані все по-

туряєш? Га? Що з неї вийде? Ти хочеш, щоб вона на шибениці повисла? Мене не слухає, старших не поважає, вже сердито говорила Навроцька.

— Часом і старших не варто поважати, обізвав ся Навроцький. І старші бувають усякі.

— Добрі ідеї проповідуєш. Добре, що моя Маня не чує. І сам говориш непотрібні слова, і дочку свою з пантелику збиваєш, сказала докірливо Раїса Михайловна.

— Та між дома: можемо, здасть ся, зняти машкару з лица, котру надіваємо при людях та перед начальством, промовив Навроцький.

— Знимай вже ти, коли вбрав ся в машкару. Я завжди хожу без машкари. Про начальство говори тай міру знай. Он сидиш та й сидиш товаришом председателя. І Бог зна', коли будеш председателем. Частійше надівай машкару на лице, коли вже тобі припала охота часами скидати її.

— Не буду ніколи председателем; з Петербурга пришлють когось іншого, якогось дурного аристократа, бо місце ласе. От і цей йїздить ціле літо за границею, а я тягну сам ярмо, як той віл, сказав Навроцький.

— То тягни мовчки принаймі, та не говори цього при людях та при дітях. Он викохав дочку! Носить ся з якимись вченими книжками, бігає кудись. На що це здало ся панні?

— Гм, гм... замукав знов Навроцький.

— Я боюсь за свою Маню. Ти припини свою дочку, сказала Навроцька.

— Гм... Починаєш з початку.

З ганка вийшла Маня, дочка Навроцького та Раїси Михайлівни, і перебила їх розмову. Навроцька замовкла. Маня була здорова, повна, румяна і така флегма-

тична, як батько. Сидячи завсігди в хаті коло матери, як курча під крилами в квочки, вона зарані розвила ся.

Маня сіла коло матери дуже близенько. Повне тіло аж вилазило та випихалось зпід сукні на шиї, зпід рукавів на руках.

— Чом Саня не йде пити чаю? спитала в дочки Навроцька.

— Не знаю; вона побігла в номер до Мурашкової, одізувалась Маня.

— О, ба! Побігла, нікого не спитавши, сказала з злістю Навроцька.

— Угу, гм, ге! сказав старий, запихаючи паляницею рот.

— Ти, Маню, не дивись на Саню, не слухай її, бо вона тебе не до добра доведе, сказала Навроцька.

— Я, мамо, тільки вас та папи слухаю і більше нікого, сказала Маня.

— І добре робиш, обізувалась Навроцька.

— Ого! промовив Навроцький, вкинувши в рот півсухаря.

В той час по дорозі до монастиря йшов Дмитро Василевич Фесенко. Тінь од шовкового сірого зонтика вкривала его широкі плечі і переливалась делікатними сутіннями на его рум'яних щоках, на біло-жовтій одежі з шовкової чесучі.

Маня вгляділа его і промовила знехотя:

— Яка гарна фігура!

— Маню! так не годить ся говорити панні, тихо сказала Раїса Михайлівна. Вдержуй язика, а найбільше при людях. Маня замовкла. Вона так привчилась вдержувати язика, що він в неї вже неначе почав приростати до піднебення і був готовий оніміти. Вона не вмiла навіть добре розговоритись.

Фесенко зняв циліндер і поклонився Навроцьким. Він не раз стрічався з ними, був давно знакомий, але ще й разу не був в їх домі.

— Попроси його на чай, сказала тихесенько Раїса Михайлівна до чоловіка, та тільки надінь на себе машкару, бо це сторонній чоловік і мало нам звісний.

Маня витріщила на матір здивовані очі, не розуміючи про яку машкару говорила мама. Раїса Михайлівна зрозуміла, що прохопилась і прикусила язика. Навроцький встав з місця, привитався до Фесенка і попросив його на чай. Фесенко тільки того й ждав. Він для того і прийїхав на Великий-Фонтан, щоб де небудь стрінутись з Санею і побалакати з нею.

— Сідайте, будьте ласкаві! Вибачайте, що ми пємо чай по сільськи, по простацьки, сказала Раїса Михайлівна.

— Звичайне діло на віллях, сказав Фесенко, виставляючи широкі груди, з широко викривною жилеткою, з блискучою, чистою дорогою сорочкою, де блищали золоті гузики якоїсь оригінальної форми. Фесенко глянув на Навроцьку, на її сіру шовкову дорогу сукню і подумав: Ну, не усе в вас по сільському, по простацьки.

— Чи прийїхали на Великий-Фонтан купатись в морі? спитався Навроцький в Фесенка.

— Ні, я купаюся в самій Одесі, а сюди прийїхав походити та погуляти, сказав Фесенко і з тими словами поставив на траву свій блискучий циліндер.

Він окинув очима зелений парк, глянув на одчинені вікна; Сані нігде не було.

— А ми зайїхали сюди купатись та пропадати з нудьги, сказав Навроцький.

— Трохи нудимось. Нема знаємих. Приїдець ся таки добре нудитись. Правда, Маню? промовила Навроцька,

обертаючись до дочки, щоб навести її на яку розмову з Фесенком.

— Еге, мамо, сказала тихо Маня та й замовкла.

— Ви, мабуть, набрали з собою інтересних книжок? Будете читати, спитав Фесенко в Мані.

— Еге, набрали, ледви промовила Маня та й почервоніла.

— Вона взяла з собою мольберт та фарби. Трохи себе забавлятиме малюванням, обізвалась Навроцька.

— Ви малюєте? Це добра річ для молоді панни; як бачу, в вас поетична душа, промовив Фесенко.

— Я люблю малювати, сказала Маня та й знов замовкла.

Щоб дати яку роботу для дочки, Навроцька задумала її вчити малюванню. В південних городах панни люблять малювати і вчать ся малюванню з охотою. Маня з нудьги в своїй тюрмі намалювала вже картин повнісінькі покої, обвішала ними усі стіни, заставила ними навіть столи в кутках. Насьмішкуваті паничі говорили, що Маня вже обвішала своїми картинами не тільки усі стіни, але й усі крокви й лати на горищі.

— Вона вже малює двацять шосту картину! хвалила ся стара Навроцька. Чи так Маню?

— Так, мамо, двацять шосту! обізвалась Маня і спустила свої чорні очі. Вона трохи засоромилась, бо ті картини таки добре помагав їй малювати вчитель малювання.

— Що ж ви тепер малюєте? спитав в неї Фесенко.

Маня почервоніла, як півонія. В неї навіть почервоніли шия й уха; вона малювала тоді Ромеа та Юлію в тій позі, як Юлія простягає губи цілувати Ромеа. Маня не сміла сказати, що вона малює, мовчала і тільки червоніла. Той наївний сором молоденької панни не дуже

приставав до її повної огрядної фігури та високого зросту.

Вона тепер малює човна на морі для столової комнати, сказала за дочку мати.

— Милій граціозний сюжет, сказав Фесенко комплементик для Мані.

— Ви певно і граєте? спитав ся Фесенко в Мані.

— Еге, сказала Маня. Граю трохи.

— В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі дев'ять муз, сказав Фесенко до Раїси Михайлівни, і знов глянув на одчинені вікна. Він ждав незвичайної десятої музи, а тої музи нігде не було видко, неначе вона зумисне десь сховалась.

Несподівано з'за гостинниці з акацій вибігла Саня. Вона вгляділа Фесенка і спанилась на зеленій траві під розкішною акацією. Вона й сама не знала, чи йти їй до столу, чи вернутись. Самі ноги її спинились, неначе заплутались в густій траві. Одначе вертатись не пришло. Треба було йти до столу.

Фесенко схопив ся з стільця, солідно пішов їй назустріч, зробив делікатний поклін і привитав ся до неї. Саня на силу рушила з місця: їй хотілось утікти, схватись, одначе треба було сісти за стіл. — Якже ви чуєте себе після вчорашньої гулянки? спитав Фесенко в Сані.

— Спасибіг вам, я чую себе дуже добре, сказала Саня, двялячись на стіл.

Фесенко почув, що з своїми музами треба тепер розстатись, і не знав, з чого почати розмову. Він мовчав, і усі мовчали. Стало тихо. Навіть лист на акаціях не шелестів. Навроцька подала Фесенкови стакан чаю, Навроцький присунув до его срібний кошик з сухарцями. І знов кругом стола усе затихло.

Фесенко колотив ложечкою чай і поглядав солоденькими очима на Саню. Густа, м'ягка тінь од акацій

падала на неї, на її делікатне лице, на сіреньку сукню. Золоті крапельки вечірнього сонця неначе бризкали через лист акацій і бігали по її делікатних щоках, по золотих косах. Фесенко милував ся Санею, ловив очима ті золоті крапельки, як вони бігали по щоках і золотим дощем спадали на білу шийку, бризкали на маленькі руки.

— Чи звикли вже до Одеса? Не бере вас нудьга за Кишиневом? спитав в Фесенка Навроцький. Здається, минув рік, як ви перейшли на службу з Кишинева в Одесу.

— Міні сподобалась Одеса давно, бо я вчив ся в Одесі, але я готовий хоч і зараз покинути Одесу і перейти знов на службу в Кишинев. Для мене Кишинев найкращий город на нашому півдні, сказав Фесенко і пильно подивив ся на Саню.

Саня липнула на его очима. Легенький гнів, як легенька сиза хмарка в літний погожий день, мигнув в тінню в її ясних очах. Ледви примітний румянець виступив на її щоках.

— Певно ви, Олександро Харитоновно, нудитесь тут без книжок, сказав Фесенко. Зайіхали в такий глухий куток; нема ні журналів ні газет.

— Я ще не знаю нудьги. Міні скрізь весело, де є добрі, чесні люде, де є з ким перекинутись словом. Я своїх любимих авторів взяла з собою, обізвалась Саня. Вчитись вігде не гріх, навіть над морем.

— Ви з книжками, як риба з водою, сказав Фесенко.

Навроцькій не сподобалось, що Фесенко усе обертаєть ся до Сані, і не вважає на її дочку. Вона перебила розмову.

— Ми набрали з собою і книжок, забрали і фарби

й мольберт, сказала Навроцька. Мої дочки мають собі легеньку невтомляючу роботу.

— Може будете малювати море? спитав Фесенко в Мані. Гляньте, які чудові картини з високої кручи на море, на маяк, на скелі! Дивлюся і не можу надивитись.

— Еге, гарні, обізвалась Маня. А ви любите мальовництво? спитала в Фесенка Маня.

Це питання здалось для неї таким сьмільвим і незвичайним, що вона почервоніла, як маківка. Вона глянула на матір і неначе питалась в неї очима: Чи не провинилась я, мамо?

— Ой, Боже мій, як я люблю мальовництво! Як зайду в яку небудь галерію картин, то сижу там зранка до вечора і не маю сили вийти звідтіль. Я нічого в сьвіті так не люблю, як картини, говорив з таким замахом Фесенко, аж очі в его крутились і ніби випинались на верх. Але той запал був фальшивий. Фесенко нічого не тямив в мальовництві і не любив его.

— Вона вчора почала малювати фрукти для столової комнати. Тепер саме настигли априкози та кавуни. Моя Маня намалювала вчора розрізаний по половині кавун, та так натурально, хоч бери ножа та ріж скибки, хвалила свою дочку Навроцька. Саня легенько осьміхнулась. Навроцька це примітила. В неї закипіла злість.

— А ви любите мальовництво? Ви малюєте? чепляв ся Фесенко до Сані.

— Знов до Сані, а не до Мані! Привіс чорт оцю Саню, подумала Навроцька.

— Я сама не малюю, але люблю картини. Тільки сказати правду, малярство потребує багато часу і одбиває од розумової роботи, сказала Саня.

— Ви не визнаєте штуки? Я й сам стою на тому,

що штука тільки низший східець людського розвитку, сказав Фесенко, приспособляючись до Сані.

— О, не думайте так! обізвалась Саня. Я зовсім не проти штуки. Кожний артизм — діло, коли хто має до єго хист та талант. Але я до малювання не маю таланту, я ніколи не буду артисткою.

— Не думайте так, пане Фесенку! Вона душею артистка, бо любить дуже музику і грає на фортеп'яні, обізвав ся Навроцький.

— Кожна панна душею поет, підлещував ся Фесенко.

— Не кожна, сказала Саня. Чи булаб тому правда, якби я сказала, що кожний панич — поет. От мою сестру можна назвати поетом, бо вона цілі дні малює картини.

Фесенка тягло не до того поета, що малює картини: він навіть не глянув на того поета.

— Як будете в Кишиневі, то прошу до нашої господи. В нас правдива вистава картин, тільки не перевізна, а завсідня, сказала Навроцька.

Недалечко од стола щось зашелестіло по траві. Усі обернулись. Коло стола, як з землі виріс, стояв Комашко, а рядом з ним Мавродін.

— Добри-вечір! сказав голосно Комашко.

Саня винулась, як сполохана птиця. Маня й собі винулась.

Нервозна Раїса Михайлівна аж іздрігнулась. Вона не любила Комашку і з великою неохотою прийняла єго в своему домі в Кишиневі.

Навроцький схопив ся з стільця назустріч Комашкови.

— Доброго здоров'я! От, несподіваного гостя Бог послав! Сідайте, будьте ласкаві. Я дуже радий, що

ви прийшли, говорив Навроцький, подаючи стільці па-
ничам.

Комашко сів на стільці. Мавродін стояв коло стола. Він трохи поговорив, розпрощався і пішов в гостиницю до Карялевої. Всі на хвилинку замовкли. Фесенко замовк і надув ся. Несподівана стріча з Комашком дуже-дуже не сподобалась йому. Очи його почали крутитись, як у тих кукол, що водять очима то на праву то на ліву руку.

— Приніс нечистий Комашка! Знов став він міні на дорозі! Де він тут узяв ся? Чого він прийшов сюди! Неначе зумисне слідкував за мною? думав Фесенко і злість і помста заворушили його недобре серце.

Старий Навроцький заворушив ся, повеселішав. Навроцька насупила брови, чогось засовалась на стільці, неначе вона сиділа на шпильках, і присунулась ближче до своєї Мані. Фалда її широкої сукні впала на коліна Мані; вона, як квочка, хотіла прикрити своїм крилом Маню, щоб її часом не вхопив шуляк.

Комашко глянув на Саню довгим, допитливим, острим поглядом. Її щоки трошечки почервоніли. Вона спустила очи на стіл і задумалась. Довгі, русяві вії, рожеві віки задрожали на очах: то був знак тревоги її душі.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я перебив вашу цікаву розмову про мальовництво та артизм, обізвав ся Комашко.

— Наша розмова була не дуже цікава, знехотя обі-
звалась Навроцька і сердито глянула на свого чоловіка. Вона боялась, що він зніме свою машкару: при Ко-
машкови старий Навроцький говорив, знявши з лица машкару.

— Де зібрались розвиті люде, там розмова завсігди

буде цікава й навчаюча, сказав Комашко, поглядаючи на Саню.

— Не завжди. Велико розумні люде часто наводять страшенну нудьгу своєю професорською розмовою про народ, про народність, національність, про народний язик, народний добробит і на сі похожі, дуже-дуже смачні питання; наводять нудьгу найбільше на паннів, сказав не без іронії Фесенко.

Комашко перевів очи з Сані на Фесенка. Фесенкові очи неначе хотіли его з'істи.

— Як на явкх паннів. І панни бувають усякі, так само, як і кавалери, промовив Комашко.

В Фесенкові щоки вдарив жар.

— Погано ви думаєте про паннів, обізвалась Саня до Фесенка. Є між нами й такі, що зовсім не цурають ся серйозної розмови, з котрої можна чомусь вивчитись.

— Чесна, правдива, без фальші розмова нікому ніколи не заважає, а де не тхне правдою та честю, там і мене нудьга бере, додав Комашко.

— Загальні місця про чесність та правду не дуже веселі, одрубав Фесенко.

— Та їх мож докладнійше розвити та проаналізувати, то й буде весело, ковечне не вбираючи їх в сьмішки та в арлекинські шапки, а говорячи од щирого серця, само по собі — в кого воно є, сказав Комашко.

— Ой, Боже мій! Починаєть ся розмова, страшна для мові Мані. Деб діти Маню? Хоч у кишеню її ховай! думала Навроцька, неспокійно соваючись по стільци.

Фесенкові чорні очи засьвітились і якось закрутили ся в обідках. Він зрозумів, що камінь кинуте в его огород, одначе вдержав гнів, прикусивши язик і замовк.

— Ви може розумієте модні ідейки та утопійки?

О, це буде весела тема для розмови! обізвав ся згодом Фесенко. Але не дуже... не дуже серйозна.

— Чом-же не серйозна? Можна усе брати серйозно, можна і над усім глузувати, як хто хоче. Можна самі серйозні ідеї зробити сьмішними, але це не буде велика честь для людського розуму, обізвав ся Комашко.

Саня підвела на Комашка свої очі і переглянулась з ним. В їх сьвітилось півчуття і ласкавість до Комашка.

— Я навіть вас не зрозумію, такі чудні ваші думки і погляди, сказав Фесенко і закопчив губи, як панна.

Комашко почав сердитись. Багато дечого зносив він на свому віку, нераз доводилось ему змовчувати, але нечесноти, наглої неправди, зумисної нещирости й фальши він не міг звести. Він тоді чув, що в его душі ніби щось кипить, клекоче, перевертає усе до дна. І его палка південна натура не видержувала: острє, прикре слово, як замкнута і здавляна пара, виривалось з его уст і пекло ворога, як кияток.

— Хибаж можна назвати ідейками та утопійками такі великі культурні принципи, як свобода праси, просьвіта народа, доконче на українській мові, широка, вольна просьвіта інтелігенції, добробит народа, вольний, національний розвиток України? Коли це утопійки, то ми не знаємо азбуки європейської просьвіти, сказав Комашко і его голос став голоснійший і нервно задзвенів.

— Ова! Кудиж так! крикнув Фесенко. Це не європейські принципи, а ваші і тих, що схожі на вас. На що та свобода праси? Хибя задля того, щоб лаяти публично в газетах адміністративних осіб? Правду я кажу, Харитоне Кириловичу? обернув ся Фесенко до Навроцького.

— Угум... гм... ммм... замукав з протягом по влячому старий Навроцький і нічого не сказав, тільки

здвигнув плечима. „Оден бік ёго рта наче скривив ся: розумій мов, як хочеш, чи еге, чи ні.

— А як адміністративні особи бувають не без гріха, або часом і дуже грішні? Чом їх не розписати і не дати на людський суд? Чи правду я говорю, Харитоне Кириловичу?

Хиритон Кирилович поклав свою повну руку на стіл і почав молотити одним пальцем по столі: то був знак, що він думає. Він мовчав і тільки головою кивнув, ще й на щось насупив густі брови, а потім підвів їх мало не на середину лоба: розумій мов, як знаєш.

— На що та просьвіта народови? Вона тільки одібе ёго од плуга та од рала, от що! крикнув Фесенко. Чи правду я говорю, Харитоне Кириловичу?

— Оце матері ёго ковівька! Причепилась до мене, неначе я тут найвища судова інстанція! Колиб обертались до жінки за судом, вонаб одбрекалась, подумав Навроцький. Він помолотив пальцем по столі, потім достав папірос і закурив: одчепись мов, не маю часу говорити.

— Просьвіта і шматок хліба потрібні народови, як і вам, хиба мало селян і міщан повиходило в люде через просьвіту? сказав Комашко.

Фесенко сам був з міщан. Він догадував ся, що Комашко кинув грудкою в ёго огород і закипів.

— Може ви й політику маєте за утоію? крикнув Фесенко і хитро, скося глянув на Комашка. Ёму хотілось, щоб Комашко проговорив ся перед Навроцьким з гарячки свого темперамента, щоб ёго піймати на цю петлю, видати, живцем з'їсти, посадити в тюрму.

— Політика не утоія? Га? Як по вашому? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

— І знов Харитоне Кириловичу! Мабуть щоб не за-

бутись, як мене звать; бий тебе сила божя! Оце заступали... подумав Навроцький і нічого не сказав, тільки совав ся на стільці.

— Чортове мукало не піддержало мене. Треба обертатись до старої, подумав Фесенко.

— Я не політик, і не люблю політики, обізвав ся Комашко. Теперішня політика ще скрізь політика людодіства, проливання людської крові не для інтересів народа, а на користь дипломатів. Я стою за просвіту й культуру, а літературі, культурі й просвіті байдуже про усякі державні границі; вони ширші од тих границь. Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

— Хоч бери шапку та тікай! Та ще й питанняж острі! подумав Навроцький. Одначе розмова Комашка его зачіпала; він в думці стояв за ним.

— Гм... гм... А вжеж правда... вирвалось якось проти волі в Навроцького.

Жінка кинула на его очима, неначе пятаки.

Навроцький прикусив язика і догадав ся, що пропшетив ся.

— Ой, Боже мій! Що це я сказав! Біда міні з цими молодими людьми! Витягнуть з тебе щире слово, як обценьками. Колиб ще не донеслось... Овва! Цдц...

— Правду я казав? обернув ся Фесенко вже до Навроцької. Загарбаю стару, бо на старому машкара, подумав Фесенко.

— А вжеж правда! Дай волю язикам в прасі, то так і почнуть кричати проти нас, обізвалась Раїса Михайлівна. Будуть кричати і проти шовкових та оксамитових сукень, і проти брилянтів, і проти тюрюрів. Прийдець ся нам одягатись в ситець, як горничним.

Саяя усміхнулась, але так голосно, що Навроцька почувла.

— Сьмість ся з мене! Вонаж з тих... Подла!...

Навроцька тихесенько вилаяла Саню, дуже неделикатно, прямо по мужицьки.

— А я думаю, що модні ідейки та утопійки такі сьмішні і нікчемні самі по собі. І сьмішний той чоловік, хто носить ся з тими ідейками і накидає їх другим, сказав Фесенко, і в его голосі почулось подразніння.

— А міні здаєть ся сьмішним той, хто зовсім в голові не має ніяких ідей, або має такі ідеї, що вже заржавіли і просять ся в архів, спокійно промовив Комашко.

— Це ви говорите проти мене? не здержав ся і крикнув Фесенко, і его лице зблідло, а очи стали страшні, злі.

— І не думав проти вас говорити. А коли ви це на себе приймаєте, то нехай воно буде ваше, промовив Комашко і голос его задріжав.

— Чи машкара на цьому Фесенкови, чи це его така врода? одгадував старий Навроцький, скося поглядаючи на Фесенка.

Навроцька постерегла, що розмова стає острою і, як зручна господиня, перебила її.

— Чи ви прийіхали на Великий-Фонтан купатись? спитала вона в Комашка.

— Ні, я прийіхав тільки погуляти. Я купав ся в самій Одесі, одказав Комашко

— А ви? спитала вона в Фесенка.

— Я... я... прийіхав... щоб проїздитись, сказав Фесенко і нервно кинув ся до чаю. Він хапав ложечкою чай і швидко вливав его в рот, неначе поспішав, як можна швидше его випити. Чай був горячий. Фесенко не чув, що горячий чай попик єму язика та губи.

Комашко швидко заспокоїв ся і поволи колотив чай ложечкою; блідий на виду, як смерть, він не зводив пильних очей з Фесенка. Саня кинула на Комашка ласкавий

погляд, і той погляд її очей заспокоїв его, прохолодив его серце, як свіжий, весняний вітер. Він знав, що чесне Санине серце за ним.

Скінчили пити чай мовчки. Дехто перекидався двома-тремя словами. Слова уривались, як старий шнурок.

— Чи не підете проходитесь трохи по садку? сказала Навроцька. Вечір такий чудовий, а мої панни засиділись.

Панічі встали з'за стола; встали й панни.

— Піду і я з вами, обізвав ся Навроцький, насилу встаючи з стільця. Навроцька очима показала ему, щоб він йшов на гулянку з дочками.

Між акаціями з'явилась далеченько Мурашкова. Саня вгляділа її і задумала втікти до неї од Фесенка. Вона швиденько пішла вперед. Фесенко не втерпів: Саня мавила его неначе якимись чарами; він догнав її і пішов з нею поруч. Саня йшла і мовчала, не дивлячись на Фесенка.

Її маленька фігура, облита м'яркою зеленуватою тів'ію акацій, була незвичайно граціозна. Горячі краплі сонця неначе обсіпали її золотим дощем і спадали по її фігурці зверху вниз.

Фесенко розімлів, розстаяв як віск на огни.

— Олександро Харитоновно! сказав Фесенко.

— Чого? спитала в него Саня, липнувши на него ясними очима.

— Не маю сили довше затаювати в собі чуття того горячого кохання, яке ви розбудили в моєму серці. Я вас люблю страшно, без міри; полюбив з того часу, як вперше побачив вас, сказав Фесенко, театральню поклавши руку на серце. На пальцях в него заблищали золоті перстені.

— Котрий раз цього року ви признастесь паннам

в коханні? сьміливо спитала в его Саня, навіть не почервонівши.

— Перший раз на віку. Я нікого ще не кохав так, як тепер кохаю вас, сказав Фесенко, граціозно загнувши свій стан і поклавши другу руку на серце.

— А я чула, що ви цього року вже два рази признавались паннам, що страшно, без міри їх любите, сказала Саня. Щож вийде з вашого кохання для мене? Ви хочете мене сватати? Так, чи ні?

Фесенко витріщив очі. На него неначе хто ливув холодної води. Він не ждав таких сьміливих слів од Сані і мовчав.

— Ви хочете мене сватати? знов спитала в его Саня.

Фесенко з дива просто стовпом стояв, мовчав і тільки дивився на Саню. Его губи розстунились, очі стали більші. Він був дуже здивований. Сватати Саню він і в голові не покладав. Він думав тільки пожартувати, намілуватись нею та й покинути.

— Чоґож ви мовчите? Що це за знак? Як міні вас розуміти? Може ви злякались моєї сьміливости? Дайте спокій своїм нервам. Я підожду, сказала Саня і її рожеві уста трохи липнули, склались в легенький усьміх.

В Фесенка мигнула думка: борони мене Боже од такої жінки! З такою ліберальною жінкою пропаде моя кар'єра: вона мене не повезе в гору, а потягне в преїсподню. Ця думка злякала его і неначе одібрала в него язик.

— Мене вразила ваша сьміливість, ледви спромігся він промовити і засоромився, почувши свою комічність.

— А мене вразила ваша нечесність і наглість, сказала Саня і, обижена до самого серця, вона крутнулася назад і побігла назустріч Мурашківій.

Фесенко зостав ся ні в сих ні в тих. Обида, гнів і злість кипіла в єго грудях не так на Саню, як на Комашка за свою невдачу з романом. Він вернув ся до Навроцького та Мані неначе мокра курка, що поопускала крила.

Саня та Мурашкова пішли попереду, узявшись по-під руку. Сані хотілось перевести дух і заспокоїти свої стревожені нерви. Навроцький з Манею ледви встигав іти за ними і таки добре засапав ся. Маня розчервонілась од духоти, од швидкої ходи. Од сидні в хаті за малюванням картин вона трохи не забула ходити. Фесенко йшов мовчки, похиливши голову і насупивши брови. Обійшли кругом монастиря, перейшли старе кладовище, постояли трохи над морем, на високій кручі. Вязу між скелями в морі купались без церемонії люде. Панини сконфузились і повернули назад до дому.

Тимчасом Навроцька ждала гостей коло стола. На столі стояв великий піднос з варенням з априкозів тарілка недорогого тарту. На підносі стояли три маленькі чарочки з вином для панчів та Навроцького. Навроцька була скупа і в себе дома завсігди подавала таку вечерю гостям-панчам; її варення з априкозів та малесенькі чарочки вина вже давно знали паничі і сьміялись тихенько. Ці априкози вона не забула взяти з собою навіть на морське купання.

— Прощу спробувати мого варення! сказала Навроцька до гостей.

Паничі сіли за стіл, набрали варення і трохи лизнули єго. Навроцька поставила перед ними по чарочці вина і подала кожному по шматочку тарту, неначе вони делікатні панни. А ім після гулянки таки добре хотілось їсти; схотів їсти і старий Навроцький. Розмова стала загальною. Саня говорила більше од усіх, але якось

нервно, швидко, хапаючись. Вона неначе хотіла заговорити недавно неприємну подію з Фесенком, забути її в розмові.

Фесенко сидів надувшись та насупивши брови. Він тільки скося поглядав на Саню, на її нервне лице, на її ненатурально жваві очі. Навроцький несподівано встав з'за стола і пішов в гостинницю. Їго мордував голод і він не втерпів, щоб не попоїсти в смак. Навроцька строжилась.

— Отже зробить якусь штуку оцей старий простак, подумала вона. А простак і справді зробив штуку: він швидко з'явився на ганку з тарілкою в руках. На тарілці лежав цілий стіжок маринованої риби. Навроцький поставив тарілку на столі, сів собі спокійненько і промовив:

— Еге, мабуть, ви паничі хочете їсти! Прошу закусити! Та й я попоім, бо зовсім виголодав ся.

Навроцька надулась, насупила брови.

— Старий дурень! Вчу, вчу і ніяк не вивчу оцю мужицьку степову простоту. Приніс повну тарілку мариновати, котрої нам стало б на три дні; паничі, як голодні вовки потріскають усе до чиста, мигнула думка в Навроцької. Вона ледви вдержала язика, щоб не наляяти свого простака.

— Маню! піди серце, та скажи горничній, щоб вона принесла тарілки, ножі та вилки та паляниці, а сама возьми з комоди серветки, промовила тихеньким голосом Навроцька до Мані, та не забудь замкнути комоду.

Маня пішла і вислала через горничну тарілки. Паничі й панни кинулись на маринату, як голодні вовки на вівцю.

Фесенко забув про недавню обиду і заїв горе своїй душі двома добрими шматочками маринованої риби, кидав

ючи зпід лоба грізними очима на Комашка. Вилізла потім боком та марината степовому старому простакови: жінка три дні гризла єго за ту маринату.

Вже смерком попрощав ся Фесенко з Навроцьким. Разом з ним попрощав ся Комашко.

— Приходьте до нас частійше, просила Фесенка Навроцька.

— Не забувайте нас! Ми вас будем ждати до себе, просив Навроцький Комашка.

Фесенко пішов улицею на один бік, Комашко повернув на другий бік моря.

— Розійшлись, як доріжки в лісі, обізвав ся Навроцький, усміхаючись. Один на праву руку, другий на ліву.

— Розійшли ся і не зійдуть ся, подумала Саня, водячи очима за Комашком, котрого біла фігура все ніби тонула в темряві під високими акаціями і згодом зовсім потонула.

— Потонули в мгли тихого вечера, думала Саня. Вже не видко обох. Котрий з їх потоне в морі світовому? котрий не втоне? Котрий з їх впливе на берег? Котрий загине? думала дівчина, сидячи за столом і неначе прислухуючись до своїх потайних дум. А дума за думою ворушилась в її душі, як тихий шелест априкозового листу, од вечірнього морського віяння на сухий берег. А що, як Комашко потоне? неначе говорив її той тихий голос в душі. А він потоне з своїм палким характером, з щирим словом... І для неї стало жаль молодого хлопця, жаль єго молодого життя. Вона важко здихнула і знов задумалась.

Її хотілось з кимсь поговорити щиро, од серця, поділитись мислями, признатись, що говорив її недавно Фесенко. І щось глибоко-глибоко в серці підказувало їй,

що не з батьком, не з приятельками вона поговорила тепер, а з Комашком, з одним Комашком.

— Який гарний чоловік Фесенко, сказала голосно Навроцька. От булоб добре залучити его для мові Мані, подумала вона, але цього при дочках не сказала.

— Еге, гарний. Плечі широкі і апетит має добрий, знехотя обізвав ся Навроцький.

Саня встала і пішла гуляти по-під акаціями; її неприємна була сама розмова про Фесенка; їй гидко стало, що при неї хвалили Фесенка.

— А міні здасть ся, що Комашко багато й кращій і лучшій і розумнійшій ніж Фесенко, сказав Навроцький.

— Я булаб рада, якби Комашко зовсім не ходив до нас, сказала Раїса Михайлівна з сердитою міною; все говорять мужицьким язиком, неначе найняв ся так говорити. Тай мисли его.....

VIII.

Другого дня вранці Навроцькі встали пізенько і пили чай в номері з дочками. З пошти принесли два листи: один був адресований до Навроцького, другий до Навроцької.

Навроцька роздерла коверту. В коротенькому листі було написано: „Глядіть добре свою старшу дочку; вона блукає по Одесі з недобрими людьми, водить ся з поганою компанією. До біди недалеко з її модними ідейками та утопійками. Час небезпечний, стережіться!!“

Тимчасом Навроцький читав голосно свій лист. В листі було написано: „Перечули ми через людей, що в вашому домі буває Комашко і присватуєть ся до вашої старшої дочки. Стережіть ся его. Ставимо собі за

св'яту повинність застерегти вас, що не сьогодні-завтра Комашка запроторять туди, де козам роги правлять. Начальство буде знати про его утопіі“.

— Брехня написана! крикнув Навроцький.

— Яка там брехня? На лишень прочитай, що написано в мовму листі, сказала сердито Навроцька.

Навроцький взяв од неї лист і прочитав голосно.

— А що? Хибаж я тобі не казала? сказала Навроцька.

— Гм, гм... казала, а я не слухав. Це пише до нас Фесенко, сказав Навроцький.

— Фесенко? Ніколи в світі я цього не подумаю. Не такий він чоловік. Це пише мабуть твій Комашко, прохопилась Навроцька.

— Цеб то пише сам на себе? сказав Навроцький.

Саня зареготалась. Той сьміх, як ніж, урізав Навроцьку.

— Сьмій ся, сьмій ся, Саню. Швидко з тебе буде сьміятись увесь Кишинев, уся Одеса, сказала сердито Навроцька.

— На, Саню, ці документи, піди в кухню та вкинь в огонь, сказав Навроцький до Сані.

Саня вхопила листи і побігла тільки не в кухню, а в номер до Мурашкової на пораду.

В Мурашкової вона застала Ольгу Караласву.

— От цікава новина, характеризуюча наш час! Натє, читайте ці депеши, сказала Саня веселим насьмішкватим голосом, але її голос вкінці фрази несподівано задрожав. Остання нотка в єму була мінорна.

Караласва й Мурашкова прочитали листи.

— Тай подлаж людина писала оці депеши! крикнула Мурашкова.

— Як ви думаєте, хто писав ці документи? спитала Саня.

— Я скажу, не вагаючись, що писав Фесенко, обізвалась Мурашкова. Я на Малому-Фонтані постерегла, що ти, Саню, йому сподобалась, що Комашко став йому на дорозі.

— І папа догадується, що писав Фесенко, сказала Савя й задумалась. Туга впала на її веселі ясні очі. Вона схилила голову ще нижче і заплакала. Для неї стало невимовно жаль Комашка. Вона була готова летіти до него, застерегти його, розказати йому усе. Перед нею на столі лежали рядом розгорнуті два листи і ці нещасні листи невначе наблизили її серце до Комашка. Він став для неї невначе рідний, дорогий.

— Щож міні тепер робити? спитала ніби сама в себе Саня.

— Треба дати знати Комашкови, обізвалась Мурашкова.

— Дам знати, дам знати, як найшвидше! крикнула Саня. Я його викличу сюди, я напишу до него, нехай він зараз прибуде до мене.

— Саню, але це ти зайдеш дуже далеко. Подумай попереду і спитай своє серце! Ти знавш, до чого воно йдеть ся, як ти напишеш до него лист і покличеш сюди? сказала обережна Ольга.

Саня задумалась. Вона в той час забула і про курси, і про науку, і про свої заміри, і про діяльність на користь людскости. Вона тільки чула, що її жаль душить коло серця. Вона хотіла застерегти Комашка.

— Що буде, те й буде, а лист треба написати. Шкода міні його, сказала Савя і взяла паперу та й написала до Комашка: „Приїзджайте до нас сьогодні о сесій годині в вечер; я буду ждати вас в номері Мураш-

кової. В квартиру папи не заходьте. Якийсь чоловік пакостить міні й вам. В нас будете, довідастесь про усе. Заходьте просто в квартиру Наді Мурашкової. Жду вас; прихильна до вас Олександра Навроцька“.

Саня запечатала лист. Її рука нервно дрожала. Вона хапалась, встала з канапи, кинулась шукати парасольку і тільки тоді згадала, що вона не дома, а в номері Мурашкової.

— Дай міні, Надю, свою парасольку.. або Бог з нею. Побіжу і без парасольки та сама вкину лист в пощову скриньку, сказала Саня і прожогом вибігла з хати. За нею сльідком побігла Ольга, примітивши, що вона дуже розтревожена.

Пославши лист в Одесу, Саня вернулаь в номер до Мурашкової. Цілий довгий день вона пробула в тревозі, ждала і не могла діждатись. Сіла за обід з батьком та з мачухою, і тільки посиділа, не вмочивши ложки. Після обіда вона пішла до Мурашкової і сиділа там до вечора, розмовляючи з своєю приятелькою. Вона поглядала в вікно на сонце, а сонце котилось на захід поволи, не вважаючи на її неспокій, на її розтревожені нерви.

В той день над вечір в номері гостинниці сидів Комашко з Мавродіном за столиком і ждав самовара. Вони тільки що скупались в морі і зібрались пити чай.

В номері було душно, неначе духота лила ся од нагтопляної груби. Здавалось самі стіни були горячі і пашили жаром. В одчинене вікно потягав горячий вітерець, неначе він подихав з нагтопленої печи. Обидва молоді хлопці були потомлені і збирались, ніби одбувати якусь покуту, в духоті пити чай.

В той час з почти Комашкови принесли лист. Він розгорнув его, прочитав і випустив з рук.

— Од кого це лист? спитав его Мавродін.

— Од Сані, сказав тривожно Комашко і схопив ся з стільця.

— Од Сані? Щож вона пише до вас? спитав у него Мавродін.

— Щось трафилось! Щось єсть! крикнув Комашко і завештав ся по нумері дрібними швидкими ступінями. Нате читайте! Треба швидше їхати. Мавродін прочитав лист.

— Яка гидота розплодилась на світі! сказав він, насупивши свої густі брови.

— Бідна, нещасна Саня! Якесь лихо жде її! Я вгадую, звідкіль виходить усе зле лихо проти неї і проти мене: це діло Фесенкове, сказав Комашко.

Він одчинив шафу і, хапаючись, почав витягати убрання та вбиратись.

— Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде. Щось єсть. Щось недобре трафилось з нею! говорив він, надіваючи на себе одіж.

Він ухопив шапку і прожогом вибіг з нумера. За ним слідком вибіг і Мавродін.

— Пойіду й я з вами, говорив Мавродін, примітивши, що Комашко дуже стривожив ся.

Вони сіли на трамвай й в одну мить пересіли на поїзд залізної дороги. Комашкови здавалось, що не буде кінця тій дорозі.

Він нічого не примічав і тільки неначе бачив перед собою Саню, засмучену, стривожену. Горячий день згасав. З садів, котрі йшли по обидва боки залізної дороги потягло холодком. Дорога трохи заспокоїла нерви Комашкові. Думки в голові пішли вільнійше.

— Саня написала до мене лист, перший лист, несподівано блиснула в Комашку думка, і він забув разом усі тривоги. Якесь незвичайна радість злинула на его

серце, неначе перша ластівка весною злинула на зелену калину і защебетала пісню про весну, про тепло, про кохання. В його серці наклюнулась надія і неначе освітила його і пригріла.

— Боже мій! Чого міні ждати, чого сподіватись в цей вечір? думав молодий хлопець, скочивши на землю з маленького легенького вагончика. Он і монастир видно! Он і гостинниця, і вікно нумера, де живе Мурашкова... Швидше, швидше! дух займає.

Комашко добіг до ганка. Мавродін гукнув до него:

— Ідть, а я тимчасом забіжу до Бородавкіна, а потім може зайду в номер Мурашкової.

Комашко одчинив двері нумера. За столом на канапці сиділа Саня рядом з Мурашковою.

Вечірнє сонце кидало проміння на стіл, застелений білою скатертею, на самовар, грало на стаканах та блюдечках.

Золотий одиск сипав ся на Саню, і делікатна білява Саня, рядом з чорнявою Надею, здавалась ему небесним херувимом. Щось ідеальне, чисте світилось в її ясно-синіх очах, в її матово-білому лиці.

Саня схопилась з місця, побігла до Комашка назустріч і подала ему обидві руки. На її смутних очах виступили росинками дві сльози.

Комашко бачив, що її щось дуже строжжило.

— Добри-вечір вам! Що тут трафилось? Чого ви такі строжжені? сказав Комашко і його серце заболіло, ему хотілось обняти і пригорнути до себе Саню, як дитину.

— Сядьте та прочитайте оці депеши, сказала вона до Комашка.

Комашко сів і прочитав листи.

— А що, добрі депеши? спитала Саня і голос в неї

задрожав жалібно. І жаль і гнів було чути в тому слабенькому, м'ягому тоні голоса. Вона неначе і жалилась Комашкові на людську неправду і гнівалась на лихого чоловіка.

Комашко прочитав листи і зразу зблід. Він почув, що в него серце ніби перестало кидатись, що в его душі похололо. Ніщо в світі не роздражнявало і не сердило его так, як людська нечесність та неправдивість, в якій формі вонаб не виявилась.

Его чуйні, тонкі нерви чули неправду, якби вона не була замаскована, якби вона не крилась. Блідота розлила ся навіть по его високому чолі, по устах. Очи втратили блиск і ніби закрились мглою. Лице стало біле, як крейда. Саня глянула на него і прокинулась. Вона каялась, що показала ему ті погані листи.

— Вікторе Титовичу! Бога ради не тревожитесь! промовила Саня. За мене ви не бійтесь. І я за себе не боюсь. Міні шкода було вас.

Як сказала Саня ці слова, він ніби прокинув ся, почув, як швидко забилось в него серце. Карі очи знов заблищали острим блиском. Уста стали рум'яні. Він скопив ся з місця і гордо підвів голову.

— Коли ви, Олександро Харитоновно, не тревожитесь, то й міні нічого не страшно. Я тільки думав про вас. За вас я готовий встоювати до остатної краплі мові крови. Я нехтую, я сьміюсь з тих гидких людей, що потайним підкопом підкопують ся, інтригують проти чесних людей, сказав Комашко.

Він перейшов двічі невеличку хатину і в одну мить переміг страшну тревогу. Сівши на стільця проти Сані, поглянувши на неї вже тихими ласкавими очима, він зразу неначе вдруге народив ся на світ. Щастя так

і лило ся з его карих очей. Молодий хлопець ніби набрав сили, енергії, глянувши в Санинні оченята.

— В твоїх, дівчино, ясних очах я неначе вглядів свою долю, неначе напив ся з твого білого личка свіжої погожої води. І людська злість та неправда не зломить мене і не вдів міні ніякого лиха, думав Комашко, дивлячись на Санинні очі. Ёму стало невимовно весело. Радість розливалась по его жилам, неначе разом з кровію прибувала, як вода в великий літний дощ, заливала его груди. Ёму здавалось, що саме сонце лило щастя в цю маленьку хатину на своїх проміннях, обливало его усього, гріло его.

— Вона моя, вона моя! Тільки двое слів ворухились в его думці. Порвалась нитка его думок і він тільки ніби чув, як в его душі ворухать ся десь глибоко-глибоко двое слів: вона моя. І Саня любила его в той час, любила щиро, горяче. Краса его духа глянула в той час через его темні карі очі. Засьвітилась в їх іскрами. Бліде матове лице стало свіже, уста червоні.

Саня дивилась на него і почула, що в її серці заворушилось чуття міцне, тверде, зачала ся страсть, не легенька, міцна, на усе життя, стверджена розсудливістю, однаковістю поглядів, думок...

— Тепер я стала тобі рідною духом і ніколи од тебе не оступлюсь: ти міні до мисли, ти міні й до серця, подумала Саня і забула про усе на світі.

Усі сиділи мовчки. Надя дівочим інстинктом зрозуміла той потайний процес, який почав ся в молодих душах і не сміла его переривати своєю розмовою.

Вона тихесенько налила чай і мовчки поставила перед Санею та Комашком стакани. Вона неначе боялась сполохати золоті мрії, котрі ніби невидимо роєм вили ся в самому просторі, як золоте марево сонця. Ко-

машко зітхнув глибоко, неначе пережив, перебув довгий важкий період свого життя, спустав очі вниз і почав механічно мішати ложечкою чай.

— І хто написав оці гидкі листи до вашого батька, спитав він, глянувши на Саню.

— Якийсь недобрый чоловік, що мислить зло міні й вам. Я та Надя вже трохи догадуємось, хто написав про нас ці листи, сказала Саня.

— І здасться міні, не помиляємось, обізвалася Мурашкова. Можна певно сказати, що написав листи Фесенко.

— І я так думаю, сказав Комашко. Фесенко чоловік з черствим серцем, чоловік матеріальної вигоди. Це правдиве чадо меркантильного города, а не поетичного українського села; більше нікому нема ніякого інтересу шкодити нам. Що ви заподіяли йому лихого? сказав він обертаючи очі до Сані. Саня розказала йому про вчорашню історію з Фесенком, як учора в вечер на гулянці Фесенко признав ся, що її любить, але про сватання не промовив і словечка.

Комашко зареготав ся; він знав Фесенкові норови.

— Ото мабуть злякав ся, як ви натякнули йому про сватання! Він свататись не квапить ся, а кохатись готовий з усіма гарними паннами. Мабуть аж рота роззявив, як ви натякнули йому про сватання, сказав Комашко.

— Трохи не зомлів. Я думала, що він так і дремене в куці та й сховасть ся там, сказала Саня.

— Ти, Саню, налякала его так, що він мабуть вже більше не прийде до вас, сказала Мурашкова.

— Прийде! Як тільки не перестав вас любити, то прийде до вас. Его честь писана на воді — вітер як повіяв і честь пропала! сказав Комашко.

Чи ви знаєте, що він оце недавно сватав ся з дочкою одного багатого одеського купця? Вліз у вго дім, походив дві неділі, а третього тижня бах та й давай свататись. Батько тільки очи витріщив, що він за дві неділі встиг так горячо покохати вго дочку. Од Фесенка можна усього сподіватись. В него голова набита вітром, а серце гордостю та самонадією на свою красу. Я знаю вго девізу в цьому ділі: прийшов, побачив, побідив, та й... покинув...

— Та не скрізь побідив, а облизня таки доброго впіймав, сказала Мурашкова.

— Знаєте що? Возьму я та пошлю оці листи по адресу Фесенка, сказав Комашко. Нехай покладе їх на памятку в свій дорогий облицьований золотом 'портфель.

— А справді пошліть! сказала Саня. От здивується, як дістане з почти свої мудрі твори.

— Правда, цим ми вго не навчимо, але нехай знає, що й на собаку в палиця, що вовк ловить, але й вовка ловлять, сказав Комашко.

Панни знайшли куверту, поклали туди обидва листи, підписали, що читали, але в редакцію не прийняли за непотрібністю і вернули авторови вго високі поетичні літературні твори.

— Скажіть, будьте ласкаві, од чого в нас тепер так багато розвелось таких нікчемних людей, як Фесенко? Яка тому причина? Я не дивуюсь, як бувають такими люде немолоді, поторгані важким життям. Алеж Фесенко чоловік молодий, а молодість, та ще розвита й просвічена, буває вже сама по своїй натурі чесною, сказала Саня до Комашка.

— Багато причин тому лиху, сказав Комашко. Тепер пішла деморалізація: скрізь панує невгамований, навіжений потяг до поживи, до грошей, до солоднечі

життя, до осолоди втіхами. І та деморалізація йде поперед усього зверху... Людська особистість задавлена і зумисне пририта. Чесних, розумних, розвинутих людей і не люблять і боять ся, бо на злодієви шапка горить... Поганих людей не тільки не загнуздують, а ще їм потакують, бо натуральна річ, що зло прикриває зло і вибирає собі орудником зло. Скрізь панує в нас протекція, а не розум і правда. Вищі розумові інтереси занедбані. Чесного, правдивого чоловіка ненавидять, затруть, замкнуть, затопчуть в грязь, бо скрізь тепер пішли вгору темні сили. Чесний чоловік в наші часи повинен або мовчати і таїтись, або бути готовий на усе лихо.

— Я це знаю, сказала Саня і гордо підняла свою русяву голову. Фесенки тепер панують, але й честь ще не вмерла.

— Не вмерла й не вмере. Правда, як олива випливе на верх, сказав Комашко, вдаривши рукою об стіл.

Саві сподобалась его енергія, его правдива, одкрита натура. Вона задивилась на его блискучі очи, в котрих світив ся розум, світила ся твердість, і не чулась, як полюбила его очи.

Мурашкова тимчасом запечатала куверту і послала горничну, щоб вона вкинула письмо в поштову скриньку.

— Це будуть смачні бісквіти Фесенкови до чаю, сказала Саня.

— Нехай попоїсть на здоровя, обізвалась Мурашкова.

Між молодими людьми пішла весела розмова. Сонце низько спустило ся і заглянуло в вікна через ріденькі верхіві гильки акацій та априкозів. По білій стіні розсипались ніби золоті краплі. Рожевий тихий світ розлив ся по всіх закутках маленької хатини, світ тихий і радісний. Молоді люде говорили і не могли наговоритись і вже смерком розійшлись.

Впав сизий туман на море. Впала чорна ніч на землю. Виспались зорі на небі. За монастирем запалав огонь на маяку і облив тихим світлом білу церкву, білі монастирські стіни. Сон не брав Саню. Вона одчинила вікно і сіла, спершись ліктем об одвірок. Вона дивилась на фантастичну картину південної ночі. В одчинене вікно було видно широку ясну полосу на чорному небі над Одесою. А над тим фантастичним світлом високо піднімав свою голову маяк над кручею і розливав ясний, різкий світ в чорному небі. Білий монастир лиснів на чорному тлі плямою і в своїх неясних тінях і ясних полях був схожий на якийсь фантастичний старий замок, подекуди розвалений. А високо в небі блищали ясні зорі як алмази, розсіпані по чорному оксаміті. Вохке повітря повівало з моря і обливало Санине гаряче лице. Яке щастя наливало її серце! Яка солоднеча, яка радість лилась в її душу, спадала на серце неначе роса з холодного неба на привалений сонцем лист. В фантастичному світі далекого сіяєва вона тільки бачила великі карі ясні очі, ostrі, освічені думою. Саня почувала, що в той час одна любов, одно щастя світить в її серці: то гріє її теплом гарячого півдня, то ніби прохолоджує росою розкішної південної ночі. Усі думи, усі заміри, усей клопіт неначе десь залетіли за синє море.

— Ноче моя тепла! Які ти для мене розливаєш розкоші, які чари! думала Саня, дивлячись на фантастичну картину ночі.

І весело дивились на неї зорі з неба, неначе сміялись своїм мигаючим світлом. Весело засміялось рум'яне небо на сході, весело заграло сходяче сонце в сизому тумані над морем. Життя її серця неначе злилось до купи з розкішною південною ніччю і з поезією південного ранку над Чорним морем.

Вже сонце підняло ся над морем. Вже сизий туман зняв ся з моря, звив ся, як біле покривало і підняв ся в сине небо, і сон зміг Саню, сон міцний, яким сплять молоді щасливі люде.

Другого дня, вже як сонце стояло на заході, Фесенкови принесли лист, пересланий через мійську почту. Він розірвав куверту. Лист був коротенький і написаний якимись чудними кучерявими буквами. Очевидно лист був анонімний. В тому листі було написано: „Милый дорогой Фесенку! Люблю тебе, як душу, і вмираю за тобою. Ти мене знаєш. І я знаю добре, що я тобі сподобалась. Буду тебе ждати сьогодні в вечері о дев'ятій годині на Малому-Фонтані. Проти скелі Капуцина на березі лежить плісковатий камінь. Там ти мене знайдеш і напемо ся сего вечора щастя. Як не прибудеш до мене, то я втоплю ся в морі і загублю свою душу. Твоя на віки Н. Н. Нє зву себе по імени; бою ся. Часом на почті розпечатують мій лист і дізнають ся про мене“.

— Це Саня пише. Вмирає за мною. А що? Зо мною нема жартів. Терпіла-терпіла тай не витерпіла, як і другі панни, що кохались зо мною. А що? Ага! Задрала кирпу передо мною, та дурнісінько!

Фесенко вхопив циліндер, парасоль і прожогом полетів на трамвай.

— Сяду я на трамвай. Вже темненько і ніхто з знайомих аристократів не вглядить мене, що я їзджу трамваем, подумав Фесенко.

Вже на дворі зовсім смерклось, як Фесенко прийшов на Малий-Фонтан. Над морем подекуди по стежках блукали люде, як темні сілюети. Фесенко біг до скелі Капуцина, аж чуб в его став мокрий. На березі не було й живої душі.

— От і добре! Нема нікого. Публіка розбрелась. Ой колиб швидше знайти той камінь! А от і камінь, а на камені мрів якась темна сілжета. Саня! Вона! аж крикнув Фесенко. Їго серце розгорілось, він простяг руки до Сані.

Під його руками зашелестіло листя.

— Що це за диво! крикнув Фесенко.

Він придивився, полапав руками: на камені стояв сніп кукурузи, перемішаний з колючками та бодяками.

Фесенко поколов руки і тільки рот роззявив. Він не йняв віри своїм очам.

— А деж Саня? Може вона опізналась? подумав Фесенко.

Він тернув сірничок, глянув на годинник: вже була половина десятої години.

— Чи не втопилась оце вона в морі? Може ждала мене, ждала та й шубовснула з скелі в море, подумав Фесенко.

Він надійшов над самісіньку кручу, глянув у низ: нічого не було видно, тільки вода лисніла проти заходу під скелями.

— От буде слава, як Саня втопить ся через мене! Заговорять усі в Одесі. Можна буде напечатати в газетах. Самому ніяково слати в редакцію... Дам три карбованці Целабросу, то це ледащо усе напише, марив Фесенко, поглядаючи на море. А може вона поставила цей сніп, щоб сховати в єму до мене лист? Алеж... оті колючки... Гм... гм... Фесенко облапав кукурузу. В середині був заткнутий цілий лист паперу. Фесенко розгорнув його, тернув сірничка і при світлі прочитав лист: „Вибачайте на цей раз. Я пропаду цієї ночі, бо батько щось постерегає і запер мене в хаті. Через свою приятельку посилаю вам цей букет. Сховайте його в свій зо-

лотообразний портфель, з котрим ви ходите в гімназію, на пам'ятку про мене. Ваша Н. Н.^а.

— Якась містифікація! Хтось мене дурить! подумав Фесенко і перекинув лист на другий бік.

Там була намальована його фігура з довгим носом, а проти носа прездорова дуля.

— Догадуюсь, чві це діло! Це робота Комашка. Потривай-же, будеш ти пам'ятати і за Савю і за ту штуку, думав Фесенко. Ще й колючок натикав в букет. Кинуж я і на тебе колючками!

Він шпурнув сніп в море і тихо побрів назад до стації. Пойїзд трамвак, останній пойїзд, вийїхав до Одеси. Фесенкови прийшлось впрохатись на ніч в буфет і почувати на стільцях в одежи, підклавши два кулаки під голову.

— А може це чвісь жарти? Жартував-же нераз і я з дівчатами на усякі способи, думав Фесенко, лежачи нероздягнений на віденьських стільцях. Писав-же до одної, що повішусь в садку її батька, як не вийде до мене...

Ту штуку з кукурузою ветругнула Фесенкови Христина. Вона добре знала Фесенкові норови, знала усі его скандали та історії через свого братика Бородавкіна і з нудьги на Великому Фонтані задумала погратись та покеккувати з Фесенка.

Пославши лист в місто поштою до Фесенка вона нарізала кукурузи та бодяків і крадькома смерком сіла на човен, поливнула по-під скелями на Малий-Фонтан і поставила сніп кукурузи на камінню, як раз проти скелі Капуцина. Це вона зробила так потайно, що й брат її Бородавкіна нічого не знав; її хотілось трохи подражнити і за цікавість брата. Таку містифікацію вона з нудьги робила не одному Фесенкови.

Вернувшись до дому Фесенко вглядів на столі другий лист, приславий по городській пошті. Він роздер коверту і вияв свсі власні анонімні твори з невеличкою припискою.

— Штука не вдалась! Вгадали, хто послав ім ці листи. І хтож-би то оце вернув міні листи? Стара Навроцька пойме віри цім листам і не схотілаб їх вертати по моему адресу. Старий Навроцький не зугарнів до таких жартів. Та вони й мого адреса не знають. Це робота Комашка та Сані. Комашко знає мій адрес... Потривай-же! Яж тобі допечу! Я тебе з'їм без соли!

Фесенко скреготав зубами, бігаючи по кімнаті.

— Вбю тебе! Підкопаю під тобою яму і не я, а ти впадеш у цю яму, говорив голосно Фесенко. Саню моя! Золото мое! Як я тебе люблю! Яб оддав усе на світі за один твій поцілунок. З іншими я жартував в кохання, а тебе кохаю щиро, горяче, кохаю без міри.

З того часу Фесенко почав обговорювати Комашка, де тільки було можна... Одного вечора на бульварі за столиком в кофейні він углядів Кишиневського директора і кружок інших директорів, що поз'їздились в Одесу на прогуляння. Він присів до їх і накинув на репутацію Комашкову покривало чорнійше од чорної ночі. Анонімні листи на Комашка полетіли і по вищій інстанції...

IX.

Через кілька день Мурашкова покликала Саню до свого нумера. Вона дістала з Одеси лист на свій адрес, але для передання Сані. Саня розгорнула лист. Лист був од Комашка.

„Олександро Харитоновно! писав до неї Комашко. Пишу до Вас лист, бо не маю надії стрівути вас на са-

моті і поговорити з вами. Я вам щиро одкрив своє серце, свою душу... Без вас я не можу жити. Я тільки живу й дышу вами. Ви признались міві, що маєте до мене симпатію. Ваша ласкавість до мене в останні часи дає міві надію, що я не втратив вашого приятельства, вашої симпатії. Скажіть міві останнє слово! Коли я не маю місця в вашому серці, то нехай я краще ніколи не бачитиму вас, забуду вас... Може час загоїть мої страшні муки“.

Саня прочитала лист і задумалась.

— Що він пише до тебе? спитала Мурашкова.

— На, читай! сказала Саня. Питання становить ся дуже ясно й категорично.

— Правда, що категорично, сказала Надя. Щож ти думаєш тепер вчинити?

— Писалаб до него, та багато прийдець ся писати: це він становить для мене питання мого життя і моєї духовної смерти... сказала Саня і трохи не заплакала, схиливши голову. Требаб міві поговорити з ним і поговорити докладно. Але де его поговорити? Мачуха йде проти него. Дома міві не можна буде поговорити з ним.

— То виклич его сюди листом та й поговори з ним отут в моєму номері, або в парку, сказала Мурашкова.

— Отже ти добре радиш міві, сказала Саня. Вона взяла листок паперу і написала Комашкови:

„Спасибі вам, Вікторе Титовичу, за вашу щирість. Прийшлось-би міві багато писати до вас, якби я думала списати усі мої бідні думки. Прибувайте до мене сегодня над вечір. До нас не заходьте; йдіть в номер до Мурашкової. Там я вас ждатиму. І ваші принципи, і ваші пересвідчення міві до мисли, до серця. Я покинула тепер космополітичну плутанину, симпатизую вашим поглядом. Міві, як і усім чесним людям, треба присвятити свою діяльність на користь рідному краю, Укра-

іві. Я щиро прихильна до вас; серце моє за вами, але... є претичина, котра стає нам на дорозі. Я сама не знаю, що міні почати, що міні діяти. І поради нема в кого питати“.

Саня одіслала лист на пошту, сіла на канапку, згорнула руки на грудях і потонула в важних, важних думках. Мурашкова сиділа коло вікна й читала. В номері було тихо; тільки дві мухи бились об шибки, дзвонили і ворухили монотонним дзвончанням мертву тишу.

Саня передумувала, що мала говорити Комашкови.

День був трохи хмарний. Сонце сховалось за білі хмарки і не веселило кімнати. Густа акація та априкози закривали небо проти вікна. Тінь в кімнаті стала ще густіша, аж сумна; і та тінь хмарного дня не ворухила фантазії, не будила мрій. Холодний розум, холодна розсудливість перемагали, брали перевагу над ними.

Думи в Савиній голові з початку плили льоїчно, виразно, але не доходили ні-до-якого обмеженого кінця. Саня почула, що її думи почали плутатись, перемішуватись і не доводили ні-до-якого ясного результату.

Прибігла дівчина і покликала Саню обідати. Саня неначе прокинулась і тихою ходою вийшла. Її жвавість вже притихла.

— Прощай, мій спокою! Час трівого йде і мене не мине, думала Саня, сідаючи за обід. Вона обідала, як не обідала. Апетит пропав. По обіді вона пішла до Мурашкової. Мурашкова вийшла в парк гуляти. Саня сіла коло вікна, розгорнула книжку, почала читати. Її очі бігали по листах і не могли ввіймати ні одного слова. Мисли не йшли в голову. Вона закрила книжку, згорнула руки і ждала, схиливши голову. Через одчинене вікно вона дивилась на небо, на далеке синє море, й не примічала ні неба, ні синього моря.

Ривнули двері. В номер увійшов Комашко. Рівна фігура його ще неначе стала рівнійша. Очи були веселі: в їх світилась надія, сміливість, гордість, неначе він виграв перший великий процес в своєму життїю. Він весело привитав ся до Сані і сів проти неї. Їму здавалось, ніби він до того часу плив довго, довго, по великому морю і от тепер допливав вже до зеленого берега, вкритого лісами та пахучими садами; от він бачить вже виразно, як сонце грає на горах, на садах. І сади й ліси мавають його одпочити в затишку, над прозорсю річкою.

Обов мовчали. Саня з початку зраділа і та радість виявилась в румянцях на її щоках. Очи блиснули привітом, але швидко світ її очей згас; очи стали сумні, задумані.

— Я вас ждала... Міні треба з вами поговорити про одно діло... Для мене се діло велике, тихо й несміливо промовила Саня і замовкла. Вона й сама здивувалась, що десь поділась її сміливість, котра її ніколи не покидала.

— Ви в своєму листі написали кілька слів, і міні тих слів доволі для мого щастя на мій увесь вік. Я тепер щасливий, двічі щасливий, промовив Комашко.

Він узяв її руку і поцілував. Саня почервоніла і не піднімала вік, не глянула на него. Вона була гарна, як перша квітка в квітнику, в свіжому зеленому листі. Обов знов замовкли. В номері стало тихо, тихо. Небо стало хмарнійше. Тінь в номері стала густійша. Нігде не було чути ні найменшого гуку, ні шелесту. Здавалось, ніби хмарне небо, і зелені акації та априкози під вікном прислухувались до їх тихої розмови.

— Знаєте, Вікторе Титовичу? Я високо ставлю потребу розумового розвитку для жінчини, давно працюю над своїм розвитком і не думаю, що я вже дійшла до

свої мети. Міні ще треба багато працювати; я давно маю думку поїхати на університетські курси і просвітитись вашою наукою.

Комашко прислухався до її тихої розмови. Острий блиск його очей трохи пригас, очі стали задумані.

— Олександро Харитоновно! Я давно вас знаю, багато розмовляв з вами. Міні здається, що ви розвинулись стільки, скільки треба кожному серйозному чоловікові. Тим то ви міні й сподобались, що ви стоїте вище од жінок нашого часу, сказав Комашко.

Саня усміхнулась. Дві ямочки на щоках наче засміялись і знов ще-ди. Лице в Сані знов стало поважне.

— Спасибі вам за комплімент, але я себе краще знаю... От ви йдете в життя чоловіком готовим, зовсім розвинутим. Ви готові до розумової праці. Ви дотепні посвятити себе чи науці, чи рідному краю, чи народові. Ви здатні на діло, і на діло серйозне, користне для народу. Я тепер не вважаю себе такою; я не рівна вам, а цього я не хочу. Я хочу бути рівною вам у всьому і розвитком розуму і просвітою. Я люблю науку, сказала Саня вже твердо й сміливо. Вона вже опам'яталась і була готова на полеміку.

— Ви міні не рівня? Не смиряйтеся, не принижуйте себе. Ви багато читали, багато думали, сказав Комашко.

— Ні, не так, Вікторе Титовичу. Я думала, я багато читала, і мушу сказати, що й теперечки ще не виробила собі пересвідчення і погляду на людське життя. Міні здається, я ходжу в темряві, без світла, блуджу, плутаюся і виходу не знайду, сказала Саня.

— Чи можеж хто сказати, що вже має ясні погляди на усе життя? Питання наступають на чоловіка, як осінні чорні хмари. І небо ставить питання і земля

і люде і народ і наука і політика і економія. Питання, як тіні в Дантовому пеклі, кругом обступають нас. Іх десятки, сотні. І хто розжене оті хмари? Хто може сказати, що він одгадав ті питання, які нам завдає наука, завдає людське життя? сказав Комашко.

— І все таки міні хотілось-би освітити світом розум і свою душу і ту сферу, серед котрої міні прийдесть ся жити і працювати. Ви не дивіть ся, що я дівчина. Не думайте, що ми усі думаємо тільки про балі та убори. І нам-би хотілось жити розумним людським життям, витворити собі ідеали. І моя душа бажає ідеала. І міні бажаєть ся суспільної діяльности, щоб і я поклала свою лепту на користь людям.

— Я тільки знаю, що чую голос вашої благородної неегоїстичної душі. Я давно вже одгадав вашу душу і тим її полюбив. З другою мов життя буде нудьгою, сказав Комашко.

— Як ви знаєте, я взяла місце в городській жидівській школі для дівчат, щоб мати хоч яку роботу, щоб як нібудь служити на користь людськості.

— Це з погляду космополітичного? сказав Комашко.

— Було й так, бо жидівська жєнщина найбільше загнана в неволю, не має навіть права молитись вкупі з мущинами, сісти за стіл з ними... А поки жидівська дівчина не вийде заміж, не має права ногою ступити в синагогу; її вважають не-за людину...

— А народ наш ще більше, перебив її Комашко.

— Я готова служити й в народній школі. Я знаю, що я щось роблю, а не червію, як червіють без діла сотні й тисячі молодих паннів. Тепер подумайте, піду я заміж — піде сімя, господарство. Прощай тоді вища наука й педагогія! Прощайте мої ідеали! сказала Сая і похилила голову.

Комашко зрозумів, що Саня не наближаєть ся, а шіби одходить од него усе далі, і на его острі очи неначе впала мгла. Він задумав ся. Голос его став тихший. Смуток почув ся в его голосному, завсігди веселому голосі.

— Ще мушу признатись... Я привикла до свободи. Батько міні давав волю у всему. Мачухи, сказать правду, я ніколи не слухала. Я бою ся втратити свободу. Ви знаєте, які наші сімї? Жінка в сімї господиня й рабнїя. А я тепер вольна, як птиця, сказала Саня.

Комашко ще низше похилив голову. Ще смутнійші стали его очи. Саня замовкла й думала. Знов в кімнаті стало тихо аж мертво. Хмари на небі стали густійші і на білих стінах полягали ще густійші тіни, неначе вечірньою добою.

— Я не так дивлю ся на життя в сімї, промовив перегода Комашко. По моему жінка в сімї повинна бути вільною і жити по своїй волі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що супружество накладає золоті кайдани. Але міні здаєть ся, що чоловік та жінка не чують тих кайданів, як між ними є щира любов.

— Але все таки кайдани кайданами, хоч вони і золоті, додала Саня. Я більш од усього на сьвіті люблю свободу.

Знов затихли вони обов і довгенько мовчали. Комашкови здавалось, що він не пристає до пишного берега, а знов одвертає назад в бурливе море. От-от ледви мріє перед ним розкішний берег в садах та лісах, і берег криєть ся туманом, мріє як фантастичний образ. Жаль здавив его за серце. Він почув в душі тревогу.

— Щож тепер нам робити? Що почати? несподівано спитав в Сані Комашко.

— Я й сама добре не знаю. Ви завдали міні важке питання, котре я не з'умію розв'язати. Воно мене мучить, не дає міні спокою. Я хочу йїхати на університетські курси. Я привикла до тої думки. Вона увійшла в мої нерви, як дощова вода в суху землю. Я живу й дишу тою думкою. Як моє бажання не здійснить ся, я збайдужню до всього... Багато з моїх товаришок поїїхало на курси. А я опізналась... як бачите.

Дві сльози виступили з її очей і покотились по щоках. Комашкові стало жаль і її, і жаль себе...

— Ваш батько згоджуєть ся послати вас на курси? спитав Комашко, і его голос загув тихо, неначе він випитував секрет.

— Ні! А мачуха не хоче й слухати про це нічого, сказала Саня. Вона ворог правдивої просьвіти. Дайте міні час надуматись, порадитись, сказала Саня.

Комашко почув, що не в добрий час запалив серце молоді дівчини. Він несподівано встав з місця, якось хапаючись, неначе хотів утікти.

— Прощайте! сказав він до Сані і подав її руку. Несподівана і сумна претїчина... Прощайте!

Він ухопив шапку і вибіг з кімнати. Двері стукнули. Саня опам'яталась, схопилась з місця. Її здалося, що вона теряє милого на віки... Вона протягла руки і побігла сьлідком за ним, щоб крякнути до него, вернути его. Але двері зачинились. Кругом стало тихо, мертво. Саня сіла на канапу, поклала руки на стіл, впала головою на руки і заридала.

Блиснула блискавка. Вдарив грім. Небо стало ще чорвійше. Грім вдарив вдруге так, що шибки в вікнах задзвеніли. Воздух став важкий. В кімнаті стало поночі... Здорові краплі вдарили в шибки, як горохом. Шкло залущало. А Саня сиділа, поклавши голову на

руки, неначе прибита. В нумер увійшла Мурашкова. Саня не підвела голови і хлипала.

— Саню! Що з тобою? Чого ти плачеш? спитала в неї Мурашкєва.

Вона налила стакан води і подала Сані. Саня одвела стакан рукою і не підвела голови.

— Саню! Бога ради! Чого ти плачеш? Про що ви тут говорили? Що довело тебе до сліз? питала стревожена Мурашкова.

Саня мовчала. Перегода вона підвела голову, трохи заспокоїлась. Вона розказала Мурашковій усю свою розмову з Комашком.

— Щож тепер вийде? На чім усе це скінчить ся? питала Мурашкова.

— Сказалаб тобі, та й сама не знаю. Був у мене свій рай, були в мене свої ідеали... Я з дорогою душею прямувала до того раю. Той рай здавав ся міні Дантовим раєм, де людські душі чисті, високі, з високими мислями, чистими, світлими, як кришталь; душі щасливі, все розуміючі. А тепер несподівано я побачила другий рай, зазнала пишний рай серця. Мене манить рай мисли, рай розуміння, мене манить й рай серця, рай любови. Що міні діяти? Що вчинити? спитала Саня в Мурашкової.

— Дуже проста річ: Бери собі той і другий рай, сказала Мурашкова тоном практичності щиро грецької.

Саня усміхнулась.

— Добре тобі так говорити про діло, в котрому ти сама не заінтересована, сказала Саня. Але стань ти на моєму місці то й побачиш, як трудно вибирати.

— А може Комашко пристане на те, щоб покинути службу та поїхати з тобою в Петербург, або до

Киева. Там ти будеш ходити на курси, а він собі знайде місце, сказала Мурашкова.

— Чи хочеш він так зробити? сказала Саня. Він чоловік небагатий, живе службою. Чи я маю право по-трібувати од него такої жертви?

— То покинй думку про курси, сказала Мурашкова.

— Не покину, не можу, сказала Саня. Це була моя мрія трохи не од дитячих літ.

— Алеж ти втратиш такого жениха, якого може потім не знайдеш! крикнула Мурашкова. Вас неначе Бог призначив одно для другого. Саню, ти подумай над тим, і подумай добре.

Саня задумалась.

— Жила собі спокійно, була щаслива по своєму і десь узяв ся той клопіт... Правду каже пісня: якби тебе не любила, булаб як голубка, промовила Саня; а тепер.....

— Десь узяв ся сокіл, вхопив голубку і поніс в сине небо, додала Мурашкова в поетичному тоні пісні.

— І в голубки заморочилась голова од того лету. Боже мій? Якій буде кінець тому усеми? сказала Саня.

— Але знаєш що, Саню? Рай раєм, а діло ділом. Як я йшла до свого нумера, то вгляділа вашу маленьку горничну. Вона усе вертілась по коритарях, і як угляділа, що Комашко вийшов звідсіль, зараз побігла до дому. Чи не посилала її твоя премудра мачуха підглядати? Начувай ся Саню! Буде тобі лихо.

Саня підвела голову. Звістка була неприємна для неї. Вона тільки махнула рукою.

— Про мене! Тепер міні про усе байдуже! сказала Саня.

Вона попрощалась з Мурашковою і вже не побігла

швиденько та дрібно, як колись бігала, а пішла тихою ходою, помаленьку, поволи, похиливши голову. Життя вперше вдарило її важким крилом, як бє крилом орел голубку, і вона неначе прибита пташка, вийшла з кімнати опустивши свої легенькі крила.

Тимчасом Раїса Михайловна Навроцька вже довідалась од своєї горничної, що Саня сиділа з Комашком в номері в Мурашкової. Така самовільність молоді дівчини здавалась для неї трохи не переступом.

Навроцька сиділа в невеличкій гостинній свого номера коло самовара, заливала чай і ждала Навроцького, щоб прочитати ему добру молитву.

Навроцький увійшов і сів коло стола. Навроцька встала і причинила двері в кімнату, де сиділа Маня.

— Харитоне Кириловичу! почала серйозним тоном Навроцька. Чи ти знаєш, де тепер Саня і з ким вона бесідує?

— А хіба я знаю? Певно з Мурашковою ганяють по парку або по цвинтарі коло монастиря, обізвав ся Навроцький. Яко чоловік старого стиля і чоловік простий, любив дома говорити по українськи і часом пускав жарти щиро народні. Навроцька не сердилась за его мужицький язик, але ті жарти часом допікали їй до живого серця.

— Еге, ганяє! Отам сидить з Комашком в номері в Мурашкової. Я не знаю, що далі буде з цими новомодними дівчатами, сказала Навроцька.

— А коли сидить з Комашком, то нехай сидить та говорить собі на здоровя, одрубав Навроцький.

— Як то, нехай сидить? Деж видано, щоб молода панна тягала ся з паничами, десь запирала ся в номерах? Чом ти її не спиниш? Літає десь по Фонтанах,

плаває на пароходах, ганяє по Одесі, неначе той студент, або який вітрогон-гусарин.

— То й нехай ганяє, бо ще молода. А як підтопчеь ся так, як оце ми з тобою, то буде сидіти на одному місці, та чулки плести, або сваритись, обізвав ся Навроцький.

— Добре, ей Богу добре! Та вона тобі колись сяде на пароход та й дремене в Константинополь до Турків у гості. А що тоді буде? підняла голос Навроцька.

— Нічого не буде, бо вона до Турків не дремене, промовив Навроцький

— Ходить в якусь жидівську школу, просьвіщає жидівок, просмерділась цибулею; нанесе того жидівського смороду повні кімнати. В неї навіть черевики просмерділись жидами. Усі наші кімнати смердять жидами, неначе тут жиди завели шинк, сказала Навроцька вже сердито.

— Гм, я щось не чув, щоб в наших покоях смерділо жидами... Може тим, що в мене нежить в носі. Не всім пак мати такі тоненькі ноздрі, як у тебе, сказав спокійно Навроцький.

— В тебе мабуть з роду нежить в носі, бо ти степовий чумак, сказала Навроцька.

— Добре, що в вас камянецькі носи дуже вже тоненькі. Я й дьоготь нюхав, та й то не шкочило, сказав Навроцький.

— Пс! Он Маня сидить за дверима! Чувш? Це недобрий тон! Чисте мужицтво! Ти зовсім зіпсуєш дочок, сердито обізвалась Навроцька.

— Не знаю, хто зіпсує, чи я, чи ти, обізвав ся Навроцький і встромив очі у вікно, неначе він роздивляв ся на маяк.

— Бач! в тебе все я винна. Може я винна, що Саня бродить по нумерах з Комашком?

— Як з Комашком, то я не маю до того ніякої претенсії. Він чоловік чесний. От якби з Фесенком... то інша річ, сказав Навроцький.

— З Комашком, то нічого? аж крикнула Навроцька і згорнула руки, як до Бога.

— А вжеж нічого. Комашко чоловік розумний, поважний, просвічений, не шелихвіст, не вітрогон, сказав Навроцький.

— Комашко заведе твою Саню туди, де козам роги правлять. Хйба ти не чув, як він говорить? Все в него мужики та мужики, та мужицький язик. Я не знаю, чи він й в Бога вірує.

— Про це й я не знаю, та й не буду єго питати, сказав Навроцький.

— В него усі люди то нечесні, то лихі, то деспоти, то жмикрути. І те погане, і там не добре. Усе ганить. Я не знаю, що він за людина? сказала Навроцька.

— Щож він за людина? Чесний чоловік, та не вміє або не хоче закривати лиця машкарою; от і усе! сказав Навроцький. Про Фесенка цього не скажу; не вгадаю, чи машкара на ньому, чи натуральна пика.

— А вжеж натура, і натура делікатна, з гарними манерами. Фесенко далеко піде, високо полетить, сказала Навроцька. Він гарного прямування і... політику життя розуміє.

— Може і полетить вгору, як буде віяти той самий вітер, що тепер віє, а як вітер поверне...

— То й він повернеть ся, сказала Навроцька.

— Як той вітряк на степу... бовкнув Навроцький.

— Алеж і фрази в тебе! Коли ти їх покинеш? крикнула Навроцька.

В той час надійшла Саня і сіла коло вікна. Вона глянула на мачуху і по злих очах впізнала, що між нею та батьком була якась остра розмова.

— Де це ти, Саню, була? спитала в неї Навроцька.

— В Мурашкової, обізналась Саня.

— З ким ти там бачилась? спитала в неї Навроцька.

— З Комашком, обізналась Саня.

— Добре, ей Богу, добре! Це гарна нова мода! Чи годить сяж молодій панні бродити крадькома по нумерах з паничами? Чи слід-же так робити? Де ти набралась таких новомодних ідей? присікалась Навроцька до Сані.

— Комашка я давно знаю. Знаю, що він добрий чоловік. Стріла ся з ним і поговорила, обізналась Саня.

— Якби він був твій жених, то ти й тоді не повинна ховатись з ним по закутках, сказала Навроцька.

Саня мовчала і дивилась в вікно; вона давно звикла слухати морали од своєї мачухи.

— Бач, Харитоне Кириловичу! Я тобі казала, не давай Сані в гімназію. А ти мене не послухав, а тепер маєш дочку, що по закутках з паничами ховаєть ся. Деж пак! сиділа там в гімназії поруч з жидівками, з міщанками, з купцівнами, а може з дочками куховарок, браталась з ними, товаришувала і набрала од їх такого духу, що й з хати не викуриш ніякими перфумеріями.

Саня сиділа і мовчки дивилась в вікно.

— Добре, що я свою Маню оддала на науку в приватний благородний пансіон, говорила Навроцька, обертуючись до свого мужа.

— Гм! Може. Не знаю, чия правда, чи твоя, чи моя? Хто любить попа, а хто попадю, а хто попову доч-

ку, а хто й попову наймичку, а хто й попову корову? обізвав ся знехотя Навроцький.

— Од жидівок та міщанок трудно набратись просвітнього духу. Я розвила свій розум книжками, обізвавалась Саня. Сьвіт іде не од міщанок, а од заграничних розумних книжок.

— Добрий сьвіт! Не дай Боже такого сьвіту. А це які книжки ти втирила в руки Мані, мене не спитавши? На, подивись, сказала Навроцька, подаючи книжки Навроцькому.

— Гм. „Вона та він“ — жарт Санда, „Череве Парижа“ Золя, „Парижські письма“ Берне, Спенсер, Дарвін, „Вістник Європи“. Гм. Нема тут нічого страшного, сказав Навроцький, перегортуючи листки книжок.

— Як то нема нічого страшного? крикнула Навроцька. Там усе пишуть про погану любов. Якийсь Він, якась Вона... Це все якесь паскудство, котрого паннам зовсім не годить ся знати.

— Не читатиж акафистів молодим паннам. Та наша ценаура як перешерегує книжки, то нічого тобі боятись; їх можна читати не тільки печерським черцям, але навіть черницям, сказав Навроцький.

Навроцька кинула очима на чоловіка неначе пятака дала і махнула бровю до вікна, де сиділа Саня. Навроцький опамятав ся.

— Ой лишко! Цеж я трохи зсунув машкару з лица; забув, що дочка в хаті, подумав Навроцький і трохи кашльнув в долоні.

Навроцька заарештувала книжки і замкнула їх в комоду.

До чаю вийшла з кімнати Маня, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла гостинну лінивкою, неначе старчею ходюю і сіла коло матери. Розмова за часм по-

чала ся дуже благочестива, але невимовно нудна для Саві. Стара розлила кругом себе моралів більше, ніж наллала чаю на усю сімю. Саня передумувала свої важкі думи і не одзивала ся й словом.

Скінчив ся важкий, нудний вечір, як нудна лекція граматики. Усі рано полягали спати, втомлені од морського купання. Саня погасила сьвітло. Сон не брав її. В кімнаті була страшна духота, неначе пашіли жаром стіни, неначе дихала горячим духом груба, стіл, комода, шафа, усе було неначе нагріте в горячому духу розпечене. Жара душила Санині груди. Горяча кров швидко ворушилась в жилах.

Саня одчинила вікно, сіла і сперлась на одвірок. Потягло з моря сьвіжим духом, дихнуло вохке сьвіже повітря на Санине горяче лице. Була пишна, тиха ніч. Над Одесою вже стояв сьвітовий білуватий туман. Білий манастир поетично мрів в легкому сьвіті од маяка. Ясні зорі висипались на чорному небі. Маяк блищав ясно, ясно, і розливав сьвіж на акації, на манастир, на парк; купи акацій, легко осьвічені, приймали фантастичні форми і неначе виринали верхами з чорної безодні. І полетіли Санині думи, одна за другою, як зерна дорогого намиста визались на шовкову нитку.

— Що міні робити? Що міні почати? Як міні вийти з цього заплутаного лябірвнта, думала Саня, дивлячись на срібний туман над далеким городом. Не вже міні прийдець ся кинути останню надію на вищий розвиток свого розуму? Не вже не здійснять ся мої золоті мрії? Не вже я їх мушу забути, повинна їх покинути?

І її розум говорив, що не треба їх забувати, що не можна їх покинути...

Але десь глибоко, глибоко в серці обзивав ся інший голос, принадний, тихий, ласкавий, як повів мор-

ського свіжого вітерця; то був голос серця. І не холодні думи розсудливості почали снуватись в її голові. Якісь інші мисли, палкі мрії роєм повили ся проти її волі. І ті мрії налітали, вили ся ніби з ясного срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї поетичної далечі, де пробував Комашко, снувались кругом неї, як бжолі в майський день і ворущили серце.

Саня не счулась, як забулась про допитування свого розуму. Вона вже неначе бачила на тлі темної нічної картини очі Комашка... бачила, як вони темніли, вкривались смутком в час її розмови з ним... Вона пригадала, як він вийшов з номера смутний, неначе громом прибитий. І їй стало жаль Комашка. Вона почула, що дві горячі сльози покотились по горячих щоках і впали на її руки...

І через годину знов розум брав перевагу над серцем.

— Пишуть, що є закон розумності в світовому життю: і в мертвій натурі і в людському життю; кажуть, що якийсь вищий розум правує життям кожного чоловіка, думала Саня. Чи вжеж тому правда? Якийже закон розумності в сучасному життю? Темні сили лавують, справляють скажені оргії свого торжества, а світлі сили вольного розуму потоптані їх поганими ногами. А в природі? Вдарить суша, спека, коли треба дощу; хліб сохне, пропадає, усе вяне, сохне, неначе смерть обніме землю... Чи не такаж нерозумна суша впала тепер на моє життя? Я налагодилась дійти до дійшлости свого розумового розвитку, а та світова розумність наче зумисне спиняє мене на дорозі, глузує з мене. Десь отут над Чорним морем впала іскра на моє серце, чи од моря, чи з синього неба, чи з темної ночі чи з зірок, впала іскра і запалила мою душу, заморочила

розум... Деся узялась якась нікчемна матеріальна любов... Чи нікчемнаж? Чи матеріальна? І якийсь потайний голос тої нерозумної природи неначе тихенько говорив до неї: Ні, не нікчемна, а велика, непереможна сила, котрій народи ставили олтарі, приносили жертви, курили тінням, котру люде вознесли на небо, як богиню краси та кохання. Вона давала силу геніям, високо піднімала силу їх. То радість життя, найбільше щастя в життю, для котрого люде гинули, проливали кров і свою й чужу...

— Що міні робити? що почати? Розум мій прямує по одній стежці, а серце веде по другій, і сили нема в мене его спинити. Ні, не нікчемна, не матеріальна це сила! І мою любов засьвітив мій і его розум, але чую, що мій розум вже не має сили его погасити.

І Саня без надії схилила голову на руку. А огонь в серцю розгорював ся. Пишна ніч виводила роєм мрії. Згадка за згадкою пішли в її голові. Вона неначе бачила перед собою кімнату в домі Мурашкової. Вона, Ольга, Надя і їх молоді товаришки обієли кругом на софах. Йде весела розмова, йдуть змагання за принципи, за ідеали. Одна з них читає книжку. Читання зачіпає, ворухить думи. І знов змагання. Одні стоять за вищу науку, думають йти в універзітет; другі думають йти в сілські школи, йти в народ. Одні встоюють за національність, другі стоять більше за космополітизм. В хатині ясно, весело. Саня згадала той недавний час спокою свого серця, і їй стало жаль минувшого. А ніч йшла, плила. Над морем далеко, далеко блиснула блискавка раз, другий.

Саня перевела очі на ту картину над морем. Блискавка миготіла частійше і яснійше; над морем вирізувались краї хмар, зубчасті, білі, неначе верхи гір вкриті

світлом. Блискавка замигала швидко. Було видно, як ворухились на далекому небі хмари, сині, чорні, білі. Під ними мигало море; блискавка падала неначе в хвилі. Саня задивилась на картину далекої бурі, що десь лютувала на морі. А на землі і на небі було тихо, мертво...

— Було колись тихо в моєму серці. І десь узяла ся, неначе з моря вилетіла буря, і страшна, і поетична, і мучить мене і тревожить душу і серце, і дає міні щастя. Он хмари з блискавкою неначе злилися до купи з хвилями моря. Не вже й моє життя так зіллеть ся з єго життям? І коли воно зіллеть ся, то на віки...

— Пишна південна ніч над морем! Не холодні думи ти наводиш на мою душу. В твоїх тінях кохання палкійше; серце говорить, а розум мовчить; ти впала з неба для поезії. Холодні думи гаснуть в твоїй поетичній мглі, думала Саня, дивлячись на море.

Зайняло ся небо на сході. І Саня була готова в той час летіти до милого, сказати єму: Люби мене на віки! Забудь усе, що я тобі казала і дай міні тільки твоє чисте серце!

Щезли хмари. Небо вияснилось. Заблищали зорі. І ті зорі ніби засьміялись до Сані.

— Ще недавно ви, зорі, неначе плакали для мене, а тепер знов наче сьмієтесь до мене... Неоднаково ви сьвітите людям, ясні зорі! Раз сьмієтесь, в другий — плачете, думала Саня, дивлячись на небо.

— Завтра я напишу до него, заспокою єго муки. А яку муку він бідний тепер терпить? Як він мене любить?

Саня лягла в постіль сьвітлом й заснула тревожним легким сном. Сонце зішло. День прийшов. Саня встала пізно. Мрії втихли, розлетілись, як фантастичні іллюзії, як русалки розплились по воді перед сонцем. Згасли зорі на небі, погас горячий жар в серці.

— Перша думка моя про тебе мій милий! думала Саня прокинувшись. Цілий день вона ждала Комашка, а він не приходив. Гуляючи під акаціями, Саня передумала, що перетерпіла їй душа за цілу ніч, передумала усі тревоги свого серця! Але ясний день вів за собою холодну розсудливість. Золоті мрії неначе розлітались од світла сонця. Енергія розуму знов верталась до Сані. Ні, не покину я свого заміру! Пойіду на курси, одкаснуь од Комашка, забуду его. Стане в мене до того свли, стане енергії... десятий раз говорила сама до себе Саня. Не буду до него писати, не буду манити его, не буду думати про него...

Настав вечір — ніч вкривала землю.

І знов налітали роєм мрії, ворухилось серце. Займались зорі, займало ся огнем молоде серце дівчини.

— Зорі мої ясні! Не сходьте так рано на небі! Не ворухіть мого серця! Не несіть міні мук! думала Саня, сідаючи в ночі коло одчиненого вікна.

А зорі сходили, як і перше. Ніч навівала поезію, любовю. Муки серця знов оживали.

Навроцький поїхав на службу до Кишинева і обіцяв знов вернутись через тиждень; він сподівав ся, що Комашко незабаром попросить Саніної руки. Цілий тиждень не приходив Комашко. Саня мучилась. Щоки зблідли, лице змарніло. Веселість, жвавість щезла. Румянці на щоках зівяли, як вянуть квітки на пекучому сонці.

X.

Минув тиждень. Комашко довідав ся, що Навроцький вернув ся на Великий-Фонтан.

— Піду обявлюсь старому, говорив Комашко Мавродінови, сидячи на бульварі над морем вечірною добою.

Старий мене любить. Може він вговорить Саню, дасть їй пораду, встокуватиме за мене.

Душа моя перемучилась. І сон мене не бере. Ніщо мене не веселить. Он люде гуляють, забавляють ся, а я один неначе нічого не бачу, неначе нічого не чую.

— Вікторе Титовичу! Коли почали діло, то доводьте до кінця. Ваша доля для мене — неначе моя доля. Щастя вам Боже довести діло до кінця, сказав Мавродів.

І обидва товариші замовкли. Оркестр на бульварі гремів. Публика гомоніла, гула, як вітер в лісі. Бульвар неначе клекотів, як остріє в казані. А два молоді хлопці неначе нічого не чули. Вони смутно дивились на широку чорну площину моря, неначе засіяну світлими цятками, що блищали на розкиданих в морі кораблях.

Комашко другого дня перед вечером задумав поїхати на Великий-Фонтан.

— Пойіду і я з вами, сказав Мавродів, трохи розважу себе. Погуляю над морем та побіжу до Бородавкіна, може збреше щось веселого.

Вони убрались й поїхали на Великий-Фонтан. Йідучи улячкою до монастиря, вони стріли Бородавкіна. Бородавкін купував в крамниці тютюн і вглядівши їх через одчинені двері, вибіг до них.

— Добри-вечір, Вікторе Титовичу! Куди це ви?

— Та гуляю з нудьги, обізвав ся Комашко.

— Чого це ви обидва так змарніли? Що це вас нігде не видно? Чи може, як співають:

На улицю не піду, і дома не всижу;

Хиба піду підкопаю у дівчини хижу...

— А що, швидко підкопасте вже у дівчини хижу? промовив Бородавкін на здогад.

— Хто его зна... знехотя обізвав ся Комашко, бо знав слабкий язик Бородавкіна.

— Знаєте що, паничі? Ходім до мене та пограймо в карти. Потягла мене жінка на оце купання, бо вона тут зросла, і як настане літо, то її як ту морську чайку так і тягне сюди... Її тягне до моря, а мене до землі. Здохну з нудьги. Ходім голубчики!

— Спасибі вам; я в карти не граю, сказав Мавродін.

— І я не граю, обізвав ся Комашко.

— Але чого це ви обидва скривились, як середя на п'ятницю? Жінок у вас нема, діти дома не плачуть. Щасливі люде тай годі, сказав Бородавкін. А може це ви так подались од морського купання?

— У кожного чоловіка є своє горе, сказав Комашко.

Комашко обернув ся і трохи не почоломкав ся носом об фізіономію Фесенка. Фесенко прямував до Навроцького, але вглядів Бородавкіна і приступив до него, не прамітивши Комашка, що стояв до него спиною.

Комашко одскочив на ступінь, неначе вколов ся об бодяк. Фесенко ласкаво привитав ся з Бородавкіном, зняв циліндер і якось дуже штучно, дуже низенько поклонив ся Комашкові. Лице его стало солоденьке, але усміх був хитрий, злий.

Комашко знав, що як Фесенко дуже ввічливий, дуже низенько клаяєть ся і солодко говорить, то був знак, що він зробив чоловікови якусь пакість.

І Фесенко зробив вже таку пакість; ославив Комашка.

— Куди йдете? спитав у Фесенка Бородавкін.

— Приїхав на Великий-Фонтан гуляти. В Одесі мене бере така нудьга, що не знаю, де й дітись, сказав Фесенко, скося поглядаючи на Комашка.

— Ходім, голубчику, до мене! Нам не стане одного партнера до карт! просив его Бородавкин.

Фесенко думав зайти до Саві, або хоч углядіти її де-небудь. Вона не виходила в него з думки, манила его своїми синіми очима. Він не покидав надію завязати з нею роман. Але, стрівшись з Комашком, він догадався, що й той туди прямув. Фесенка почала розбирати злість і він згадав сніп кукурузи, згадав свої анонімні листи вернути ему назад. Кукуруза неначе різала его по шні острим листом.

— Та й модний-же ви чоловік! Які чудернацькі рукави вашого пальта! крикнув Бородавкин, трясучи Фесенкову руку.

Рукави сірого делікатного цвїта пальта були з краю обшиті і справді чудернацькими, з кучеряво чорними оксамитовими обкладками. Здалеки здавалось, що на широким закарвашах рукавів поначіплювались не то раки, не то чорні павуки. Фесенко для оригінальності сам вдумав собі таку моду.

— Подумайте собі! Два тижні, як пошив собі таке пальто з чорними оксамитовими закарвашами на рукавах, а це дивлюсь на бульварі, десять душ як раз в таких самих пальтах з такими-ж закарвашами. Так й пішло, так й пішло! говорив Фесенко.

— Честь вам і слава! Смак маєте високоестетичний! обізвав ся Комашко.

Фесенко зрадив, не зрозумів іронії. Его очи стали м'якими.

— Який поганий город Одеса! крикнув Фесенко. Тиждень шукаю гудзиків до рукавів та до камізоляки; перекидав усі магазини і... не знайшов. Боже мій! Який жаль!

— То виписіть з Парижа, коли Одеса вам не до-

годжує, сказав Комашко і засьміявся просто в вічі Фесенкови.

Фесенка неначе шпилька кольнула в бік; він зрозумів, що Комашко сьмієть ся з него. Знов перед его очима неначе виріс сніп кукурузи на скелі.

— Нехай вже філософи виписують моди з Парижа. Я обійдусь і без Парижа, сказав сердито Фесенко, і чоловічки его очей закрутились, завертілись. Міні здаєть ся, що не так ганьбить чоловіка виписування гудяків з Парижа, як пусті хлопячі жарти, схожі на жарти сільських парубків.

— Про які, паничу, це жарти ви говорите? крикнув Комашко.

— Ви самі добре знаєте, про які, сказав Фесенко. Йїхати в ночі на Малий-Фонтан, ставити сніп кукурузи та бодяків, писати нікчемні листи — це така штука, на яку вдатний дурненький гімназіяєст, а не...

— Що ви плетете? Який сніп кукурузи? Які листи?

— Може ви розумієте анонімні листи, а не снопи кукурузи? крикнув Комашко.

Фесенко почув, що шпилька кольнула его і в другий бік.

— Це підлість, а не жарти! Цего не зробить міщанин, не зробить мужик! репетував Фесенко на всю улицу.

Очи в Бородавкіна замигали од цікавості; сніп кукурузи та ще й бодяків, анонімні листи страшенно его зацікавили. Він васторочив уха, як той кінь, що прислухуєть ся до несподіваного шелесту в лісі.

— Я подлим ніколи не був і не буду. Чого ви напались на мене серед улиці і репетуйте на весь Великий-Фонтан? Про який сніп кукурузи ви торочите?

— Оце то подлість! Я вам просто це скажу в вічі, обізвав ся Комашко.

— Та скажіть-бо, що то за анонімні листи, що то за кукуруза? Скажіть, будьте ласкаві! благав Бородавкин, і в него од цікавості неначе засвербіло коло серця.

Але Фесенко его не слухав. Він розлютовав ся, розчервонів ся, кричав, махав руками, як простий сільський парубок. В той час він зовсім забув про делікатність манер.

— Таку штуку можуть встругнути тільки ліберали, радикали, такі як ви! кричав Фесенко.

— Так чеплятись ні-за-що можуть тільки такі шовіністи, як ви, що готові тричі на тиждень змінити свої пересвідчення за вітром! Жаль мене бере, що такий молодий, а вже ламаєте свою душу, сказав Комашко.

Мавродін мигав своїми великими тихими очима на Комашку, неначе говорив: не зацінай лиха! Комашко навіть не примітив того.

— Бога ради, не кричіть, бож люде збігають ся, говорив Бородавкин. Зійдімо з улиці в те провалля.

— Знаємо, куди ви дивитесь! Ви дивитесь в Женеву та Лондон, кричав Фесенко.

— Неправда ваша! крикнув Комашко. Я дивлюсь на Україну та й годі. А ви дивитесь в Париж, та на свою кишеню, то і я не в претенсії; на парижські гудзиви треба багато грошей, сказав він, і его тонкі ноздрі задрожали, лице зблідло. Одначе, прощайте! Час міні йти до Навроцьких, сказав Комашко.

— І я там зараз буду! крикнув Фесенко.

— Опізнались! Ви скорчитесь в три погібели, скрізь пролізете, а там не пролізете, говорив Комашко, показуючи рукою на гору, де була гостинниця.

— Проліземо й там! гукав Фесенко вже з балки, куди его потяг за руку Бородавкин.

— Та ходім, пограємо в карти, бо все одно — вам не годить ся йти до Навроцького: туди пішов Комашко, сказав Бородавкин.

Злість душила Фесенка. Він почервонів, дряв і все лаяв Фесенка, йдучи балкою з Бородавкином. Він ненавидів Комашка і за Саню і через те, що Комашко був талановитий чоловік і міг стати ему впоперек дороги на службі та випередити в кар'єрі.

Стежка вила ся на дні балки, подекуди закиданої сьміттям та гноєм. На праву руку повертала стежка на гору, до одної елегантної дачі з блискучими вікнами, з ганком, оповитим диким виноградом. Фесенко повернув на ту стежку. Він думав, що на тому ганку вони будуть грати в карти.

— Не туди! Ми живемо не в таких багатих дачах. Моя жінка любить сільську ідиллю. Ондечки на горбку наша дачка, наша ідилля! сказав Бородавкин. Він показував рукою на просту міщанську хатку.

Фесенко глянув на ту дачу і насупив брови.

— Повертайте на ліву руку, на ген-оту стежечку, гукнув Бородавкин.

Стежка з балки повела на горб через густі колючки.

Фесенко був взутий в тоненькі трипові сірі черевики. Колючки колоди его в литки через шовкову чечу і в ноги через тріко.

— Ой, колють колючки! аж сичав Фесенко, підкидаючи ноги вгору. Чорт зна, куди ви оце завели мене, сердив ся Фесенко.

— Це ми пішли навпростець, щоб швидче дійти. Жінка з нудьги вмирає, говорив Бородавкин.

Стежка довела до горбика, на котрому стояла рибалська хатинка. Горбик той був просто сьмітник. Внизу горбика коло колючок лежали купи попілу. Зверху лисьніли мокрі помві. Міщанка виливала їх на сьмітник просто з порога. Треба було йти або через купи попілу, або через горб, облитий помиями, або просто через колючки. Фесенко ступив черевиком в попіл. Нога вгрузла, як у борошно.

— Ну, та й завели-ж ви мене! Тут тільки собакам ходити, а не кавалерам, обізвав ся сердито Фесенко. Добра ідилля, нічого сказати.

— Держіть горою! Беріть цабе! гукнув Бородавкин позад него.

Фесенко взяв цабе на горбок і вліз в болото. Він вискочив на сухе місце і почав обтрушувати хусточкою панталюни та чоботи, та обтирати об траву підшви. Обчистившись, облизавшись, як той кіт, він пішов за Бородавкином.

— Знаєте що, Фесенку? Ви дурнісенько топчете стежку до Сані. Саня хоч гарна, але в неї приданного ані шага, сказав Бородавкин.

— Не вже?! аж крикнув Фесенко. Я чув, що Навроцька богатенька.

— Багата одна Маня, менча дочка Навроцьких. Ви знаєте, що на неї мати записала двадцять п'ять тисяч карбованців. І дім в Кишиневі не Навроцького, а єго жінки; і дім дістанеть ся Мані, сказав Бородавкин.

— Двадцять п'ять тисяч і дім! аж крикнув Фесенко. Ото штука!

— Не знаєте ви, де раки зимують? обізвав ся Бородавкин.

— Не вже цьому правда?! спитав Фесенко.

Він не дуже йняв віри Бородавкіну, бо вважав на него, як на брехуна.

— Сам бачив, оцими сірими баньками бачив листи в банку; стара вклала в банк при моїх очах. Йй Богу, правду кажу! Нехай мене святий хрест побе, коли брешу! Розпитайте людей, коли міні не ймете віри, говорив Бородавкін.

— Гм... Це штука... Ццц... цмокнув Фесенко по ба-сарабськи і задумав ся.

— От ви і причепіть ся до Маві. Але що то за анонімні листи? Що то за кукуруза, через котру ви полагались з Комашком? спитав Бородавкін.

— Ат! то нісенітниця, бовкнув Фесенко.

— Та скажіть бо, голубчику! Бачте, який ласий секрет я вам сказав, благав Бородавкін.

Его сірі великі очи аж благали, неначе в дітини, що ласить ся до мамі та просить солодкого гостинця.

— Ат! нехай потім, обізвав ся Фесенко.

— Та скажіть-бо! Не вже вам трудно сказати кілька фраз? Йй Богу, я нікому не скажу! Божусь і присягаюсь! Жінці навіть не скажу, просив Бородавкін.

— Нехай потім. Секрет не втече, а ми не помремо так швидко, одрізав Фесенко.

— А як помремо? Ми усі під Богом ходимо, благав Бородавкін.

Стежка крутилась по горбах і довела до дачі Бородавкіна; то була проста міщанська хатина-мазанка.

— От і наша дачка, промовив Бородавкін.

— Де? спитав Фесенко, бо вже більше і хат не було видно.

— Та оця ж хатина. Ми живемо в демократичній дачі; жінка любить ідиллю, сказав насмішкувато Бородавкін.

Фесенко закрутив носом і зморщив губи, неначе покштував кислці. Одначе він мусів йти за своїм поводитором.

Хатина стояла край спуска до моря на горбку. Горб був обсмалений сонцем, як циган. По горбку сторчали бодяки та колючки. Тільки коло танка росли дві старі акації, та в городчику за хатою зеленів старий волоський горіх.

Бородавкин привів Фесенка до танка. Танок був напрутий з боків і зверху парусною. Передній бік був зовсім не закритий. В танку стояв стіл. Коло стола сиділи Бородавкани та Христина. Фесенко став перед танком, зняв циліндер і привитав ся до дам.

— Ой! слихом слихати, в вічі видати! гукнула Христина з'за стола. Чого це ви неначе зблідли на лиці? Чи не снилось вам часом цієї ночі щось страшне, чудне, знаєте таке... Христина не договорила. Вона натякала ему на свій кукурузи.

— Ні, нічого не снилось. Я сплю так міцно, що и сни мене не беруть, обізвав ся Фесенко.

— А може з вами трапилась яка подія? спитала Христина і хитро осьміхнулась.

— Не вже вона знає? Брат чепляєть ся сказати.. Певно не знає. Хтоб оце сказав їй? думав Фесенко.

Христина на силу вдержувалась од сьміха, аж почервоніла.

— Є, партнер! гукнув Бородавкин.

— Просимо до нашого сальона! Це наш сальон, обізвалась кокетливо Бородавкина.

Фесенко увійшов у той сальон і скривив губи.

— Та й трудно до вас доступитись! почав Фесенко. До вас дорога заросла тернем і бодяками.

— А ви думали, що так то легко доступитись до

дач? Поколіть попереду свої ноги тернем та колючками, защебетала Христина.

Фесенко згадав терня та кукурузу по дорозі до Сані і легесенько зітхнув.

— Ну, для Фесенка дороги до павнів не заросли тернем, обізвалась Бородавкіна, прижмуривши свої карі блискучі очі. Вона запишила рум'яні губи і пильно дивилась на рівні, як намальовані Фесенкові брови.

Фесенко гордо підвів голову, неначе хотів сказати: Не боюсь колючок! Побіждаймо! Не встоять проти мене!

— Ви не дивуйтесь, що я вибрала собі таку простеньку дачку на літо, сказала Бородавкіна. Дачка проста, але яка звідціль картина на море! От придивіть ся лишень! з ентузіазмом сказала Бородавкіна і показала білою маленькою рукою на море. На руках блищали золоті перстені.

Картина з танка була і справді гарна. По обидва боки розступились дві круті гори, і між ними синіло море, неначе вправлене в рами. По березі і в морі стрімло в хаотичнім неладі каміння. Горб, на котрому стояли дачі, був кругом внизу ніби облутаний неводами, як павутинням. Мокрі неводи та поплавки схли на сонці, неначе обсипані іскрами. На березі стояли човни. В човнах дрімали Греки в рябих, синіх, та червоних куртках, обшитих шнурками усякого цвіта. Рибалки удили рибу між камінням. Картина була весела, жива, освічена гарячим світлом півдня.

— А що, гарна картина?! знов сказала Бородавкіна.

— Гарна, гарна, дивно гарна. Які здорові поплівки коло неводів. Зовсім неначе барильця, сказав Фесенко флегматично.

— Вже й ви нагляділи красу! Гляньте на берег,

на море! сказала з патосом Бородавкіна і знов махнула маленькою рукою на море.

— Гарне й море; чорніє як чорнило, обізвав ся Фесенко.

— А чи довгоб ви видержали, якби вам посидіти отут в цих колючках та дивитись на цю картину моря, сказала Христина.

— Не знаю. День, або два, сказав Фесенко, котрому було байдуже до тих картин моря.

Христина пустила шпильку Бородавкіній. Бородавкіна зрозуміла це. Її брови рушились і між ними мигнули легенькі зморшки.

— Міні не сорок літ, а тільки двадцять п'ять. Я ще не втратила чуття краси природи, дала здачі Бородавкіна Христині; вона натякнула Фесенкови, що Христина, хоч гарна й на виду неостаркувата, але вже стара.

— Тай міні ще нема сорока, але колючки все таки колючки, обізвалась Христина.

— То чоґож ви сидите в колючках? спитав Фесенко в Христини.

— З нудьги; щоб трохи поколотись... Після цих колючок Одеса міні став ще краща. Я не люблю монотонії, сказала Христина. День в колючках, а два в рожах, то й рожі здаватимуть ся кращими.

— Ой, яка картина з мого сальона, кокетно кричала Бородавкіна. Як тільки гляну на море, то зараз пісня міні йде на думку.

Бородавкіна і справді дуже любила море, любила й співати. В неї була поетична вдача, хоч вона була пустенька собі й кокетка. Але вона любила до того почванитись перед людьми своїм поетичним смаком, прибільшувала ґо, виставляла на показ, як панни часом виставляють на показ маленьку ручку або ніжку.

Бородавкіна кинула очима на чорні Фесенькові брови і засьпівала: „Місяць пливе у ночі в небесах“.

Не море, а ті брови тепер кивули їй на думку пісню.

Фесенка не любила чесні молоді розвита розумом панни, але п'єстопорожні легкодумні панни й дами так їй липли до него.

— Кузино! ви не доносите в тонах на пів аршина, саркастично сказала Христина.

Христина, хоч була собі трохи різка на словах і навіть була вдатна встругнути дикую штучку, але чудово грала на роялі і розуміла музику. Бородавкіна навіть не знала нот і співала, як співають сільські дівчата, хоч мала голос дуже гарний.

Бородавкіна неначе не чула, що сказала Христина і співала, поглядаючи Фесенкові в вічі. Бородавкіна теж любив співати, але мав дуже різкий голос. Він почав підспівувати в секунду і задерчав, як струна, котрою б'ють вовну.

Жінці хотілось, щоб Фесенко слухав тільки їй голосок.

— Сергію Степановичу! перестань! крикнула сердито Бородавкіна.

Бородавкіна замовк.

— Страх не люблю, як міні хто перебаранчав, говорила сердито Бородавкіна і знов почала тоненьким мягким голосочком: А ми під рибалською хатою сиділи, сиділи й мовчали у-двох, у двох! тягла Бородавкіна і дивилась своїми солоденькими очима просто в вічі Фесенкові.

Однак Фесенкові очі не дали ся на той мягкий голосок; він пильно розглядав пишну шовкову блюзу на Христині. Блуза була дорога сірого делікатного

цвіта. По блюзі були розкидані полеві маківки, неначе тільки що вирвані на поли. Блюза вкривала пишні груди та бюст повний, як бюст Діянни. Бородавкіна вислідкувала стежку, по котрій побігли Фесенкові очі.

— Вибачайте, Фесенку, що я не ждала гостя і не вбрала ся в празникову блюзу. Признаюсь, що я демократка; не вбираюсь в шовкові блюзи на дачі та ще і в будні; я взяла на путання тільки дві простенькі блюзки.

Фесенко нічого не сказав, тільки поставив рот, як букву о: Не знаю мов, чи то добре, чи погано.

— Мама привезла в скрині сім блюз, залепетіла маленька донечка Бородавкіних, Зюзя. Бо в тижні сім день: понеділок, вівторок, середа... Ніхто не звернув уваги на дитячі слова; усі неначеб то їх не чули. Одначе Зюзя вдала ся в свого татуня і почала виказувати й инчі домові секрети.

— Тьотя Христа дала нам на черевички сто карбованців, а мама справила собі оксамитовий бурнус та накупила капелюхів з перами. А пера такі здорові, здорові та закручені, як у нашого півня хвіст, лепетала Зюзя.

— Одарко! Йди та забори дітей. Час їх поіти часм, крикнув на наймичку Бородавкін. Він бояв ся, щоб маленька юдка не вказала ще яких цікавіших секретів.

Прибігла Одарка і потягла за руку Зюзю. Щоб затерти дитячу непрямну розмову, Бородавкін почав розмову про Маню Навроцьку.

— Жінко! обернув ся Бородавкін до жінки. Скільки тисяч поклала в банк Навроцька для своєї дочки Мані?

— Двадцять п'ять тисяч, сказала Бородавкіна. Я сама бачила, як вона записувала. Білети її в банку.

Фесенко підняв брови і насторочив уха.

— Правда; певно правда, коли й Бородавкіна бачила, подумав Фесенко.

— Гей, ви кавалери! не знаєте, де раки зимують, сказала Христина, обертаячись до Фесенка. Фесенку! у вас очі ясні, як бриланти, але мабуть у вас полуда на очах, що ви нічого не примічаєте.

Фесенкови не сподобався такий крутий комплемент; він зморщив брови, підняв носа і скривив губи на бік.

Різкі Християнині комплементи його встидали.

— Вибачайте! в мене очі без полуди, сказав Фесенко і зняв цвікер.

— Ви ганяєтесь за Санею. Що ви знайшли в неї путнього, почала Бородавкіна. Ні фігури, ні бюста. Чванить ся своїм розумом та носить ся з тою наукою, як старець з писаною торбою.

Бородавкіна підняла голову і випнула свій бюст. Дивись, мов, чи такий-же бюст в твоїх Сані, як у мене.

— Сватайте Маню Навроцьку. Ви знаєте, що я повітова сваха, сказала Христина. До Сані ви не достанетесь, як не достанете зубами свого ліктя.

— Ой, говорить, як сільська молодиця! Зовсім здичавіла в степах оця пані, подумав Фесенко і голосно засьміявся.

— До Сані треба довших зубів, тягла далі Христина. В Комашка довші зуби, ніж у вас. А ви беріть Маню; двадцять п'ять тисяч й дим!

— Двадцять п'ять тисяч й дим, подумав Фесенко. Правду каже Христина; треба сватати дівчину, бо хтось незабаром вхопить.

І він був готовий бігти до Навроцьких і зараз просити Маниної руки.

Бородавкін достав карти і кинув на стіл.

— А поки що, перекинемо картами разів два-три, сказав Бородавкин. А ви Фесенку таки скажете міні про ті п'єсьма...

— Добре, добре, добре! Нехай потім... сказав Фесенко.

— Про які п'єсьма? спитала Христина і знов якось хитро осьміхнулась.

— Та то нісенітниця, обізвав ся Фесенко.

В Бородавкіна аж очі бігали, аж горіли. Христина глянула на него і зареготалась.

— Пограю в карти тимчасом, бо в Навроцьких сидять Комашко. Не хотілось-би міні з ним стрівнутись, думав Фесенко. Сонце стане на вечірньому пружі, тоді підемо до Навроцьких і випremo звітіль Комашка.

Фесенкови вицала партнером Христина, але тепер ему були не в думці карти. Він кидав ними знехотя, грав невважливо і робив страшні помилки.

— Двадцять п'ять тисяч, ще й дім, та ще й добрий дім! мигало в его голові і не давало ему звертати уваги на карти.

Карти летіли на стіл, а перед Фесенковими очима на зеленому сукні миготіли асигнації цвіта веселки, цілі купи асигнацій, срібла, червінців. Червінці лисніли, дражнили й его грубу фантазію.

— Наберу грошей, піду вгору по службі, вхоплю в руки високий адміністративний чин. Міні дадуть за службу конфісковані од Поляків землі, села, ліси в південно-західньому краю...

Фесенко неначе нічого не чув, кидав картами, як з просоння. Мрії снувались в его голові.

— Куплю дом в Одесі з мармуровими сходами; сходи вистелю дорогими килимами, обставлю пальмами. На дверях поставлю швайцара з бородою до пояса в зо-

лотій ліберії... Держатиму гарну карету, куплю ри-
саки, щоб чортами гнули шиї, щоб зміями летіли по Оде-
сі. Розляжусь в кареті з гаванською сигарою в зубах,
простягну ноги...

Фесенко випнув груди, простяг під стіл ноги і торк-
нув Бородавкіну в черевки. Бородавкіна прижмурила
до него очка і солоденько усьміхнулась. Він навіть того
не примітив.

— Найму дорогого кухаря; мадеру випишу просто
з острова Мадери, Херес з Іспанії. Куплю цей горб і по-
ставлю дачу як цяцька... Або на чорта та дача! Пойіду
в Рим, в Неаполь, в Париж. Пойіду в Англію їсти прав-
диві біфстеки. Звідтіля зайіду в Неаполь на виноград
та апельсини. Заверну в Іспанію до Андалюзанок. Ка-
жуть, в Андалузії огонь — дівчата! Ух!

— Жінка нехай сидить дома та малює картини...
Підійду каретою до губернатора. Швайцар скаже: Ваше
превосходительство! Ёго превосходительство вас ждуть!
Губернатор вибігає до мене, дрібкенько ступаючи, хапає
мене за руку обома руками. Виходить губернаторша,
строїть міні очка... Буду водитись з генералами, сам
стану генералом! Фу, фу! Покажу-ж я шик! І про нас
світ заговорить! Придаavimo тоді Комашків до самої
землі; кланяйтесь, мов, нам! Цілуйте нас в ноги!

— Чи ви осліпли? чи ви спите? А може й здуріли?

— Як ви граєте? В яку масть виходите? репету-
вала сердито Христина. Це мабуть двадцять п'ять тисяч
вам памороки забили.

— Добре вгадує, подумав Фесенко, неначе проки-
нувшись. Фесенко страшенно програв ся в той раз. Бо-
родавкин з веселенькою міною на виду загріб виграні
гроші; він мав половину заробітків своїх з карт і хар-
чував тими заробітками своїх дітей.

XI.

Покинувши Фесенка та Бородавкіна, Комашко з Мавродіном пішли улицею на гору до монастирської гостинниці. Комашко, роздратований наглим Фесенком, довго не міг заспокоїтись. Він не йшов, а просто біг на гору. Мавродін ледви встигав поспішати за ним.

— Вікторе Титовичу! Чого це ви так біжите? спитав его Мавродін і придержав за руку. Я ледви поспішаю за вами.

— Втікаю від лихого чоловіка, обізвав ся Комашко. Такий молодий хлопець, тільки що вийшов з університета а такий наглий, такий попсований. Один образ такого підлого чоловіка перевертає в міні усю душу. Нечесність, підлість! душа попсована, поламаана!

— Вікторе Титовичу! Не зачіпайте ви оттого Фесенка, сказав Мавродін. Ви знаєте, який тепер небезпечний час. Оці Фесенки покопають кругом вас ями й ви не счуетесь, як впадете в ті ями.

— Як не зачіпати?! Треба бити его по чому влучиш, треба катувати лихих людей; писати про їх, кричати на весь сьвіт, щоб люде знали про їх, стерегли ся їх, карали їх громадським судом, говорив Комашко голосно на усю улицю.

— Голубчику! не кричіт, бо тепер і стіни домів і оці акації слухають. Ви чоловік палкий, одкритий, а то люде хитрі, потайні. Теперечки навіть такі нікчемні, невеличкі люде, як Фесенко, з'їдять вас без соли... Ми втрамимо лучших людей, людей інтеллігентних і нічого не вдіємо, обізвав ся Мавродін.

— Не вже нам тільки мовчати та дивитись! обізвав ся Комашко вже тихше. Куди не глянь, скрізь бачиш здирство, нечесність, грубу матеріальність, егоїстич-

ність, або бачиш прибитих людей, людей нужденних, убогих. І тільки де-не-де блищать огні...

— І ті огні згаснуть, бо їх погасять, як не будете стерегти ся. Я син грецького купця і розумію, як треба в життю братись на хитрощі, щоб не потонуть в болоті, обізвав ся Мавродін.

— Я й забув, що ви хитроумний Уліс. Але я бою ся, щоб ви з своїми хитрощами не притаїлись та й не засвуді з своїми ідеалами десь у закутку. Треба боротись! Тепер час боротьби, сказав Комашко.

— Не час одкритої боротьби тепер. Пролазьте то скоком, то боком поміж Фесенковими та інчими ямами, то може щось і зробимо для літератури, для народа, для его просвіти та матеріального добробуту.

— Хитрий ви з біса! сказав Комашко.

Він вже трохи прохолов і заспокоїв ся. Співившись під акаціями, він скинув капелюх і обтер хусточкою горячий піт з лоба.

Приятелі розійшли ся. Комашко пішов до Навроцьких. Мавродін поліз гуляти над море. До Бородавкіна він не пішов, щоби не стрінутись з Фесенком.

Комашко зайшов в номер і не застав Навроцьких дома. Горнична сказала, що панни пішли гуляти на гори над морем, а панни побігли купатись.

Комашко пішов через монастирський город і вглядив над горою старого Навроцького та его жінку. Вони сиділи на камінню і дивились на море. Він побіг до їх. „Як раз випав добрий час поговорити з старими на самоті про своє діло“, подумав Комашко.

— Добри-вечір вам! промовив Комашко, кланяючись Навроцькій та Навроцькому.

— Доброго здоров'ячка! От несподіваний і споді-

вавий для мене гость! крикнув Навроцький, схопившись з місця і подаючи йому обидві руки.

Комашко привитався до Навроцької. Вона показала холодним поглядом, холодною мінною, що Комашко був для неї не тільки несподіваний, але й не бажаний гість.

— Сідайте, будьте ласкаві, коло нас, просто неба на землі, як кажуть: отут на камінню, сказав Навроцький.

Комашко сів поруч з Навроцьким.

Навроцька надулась и дивилась пильно на море, неначе вона вгледіла там якесь диво.

— Чи давно вернулись з Кишинева? спитав Комашко в Навроцького.

— Вчора. Позалатував деякі дірки в канцелярії та й махнув на Великий-Фонтан до своїх, сказав Навроцький. На лихо, ще й предсідатель наш махнув на ціле літо за границю; роботи в мене по самісіньку шию.

— А деж Олександра Харитонівна та Марія Харитонівна? спитався Комашко.

— Пішли купатись, а ми старі оце сидимо та ждемо їх, сказав Навроцький.

— На що йому моя Маня здала ся? Чи не думав він присвататись до моєї Мані? Мабуть перечув та розвюхав, що в неї двадцять п'ять тисяч приданого... Я йому покажу Маню! думала Навроцька, насупивши брови.

— Харитоне Кириловичу! Я прийшов до вас за великим за-для мене інтересом. Я люблю Олександру Харитонівну і прошу в вас її руки. Прошу об тім і вас, Раїсо Михайлівно, обернув ся Комашко і до Навроцької з делікатности.

— Голубчику! Вікторе Титовичу! крикнув Навроцький і схопився з місця. Кращого зятя для своєї Сані я й не бажаю.

Комашко встав і собі з місця. Навроцький обняв його і тричі поцілував.

— Ще й цілуєть ся... Ото велика радість! подумала Навроцька.

— А ви, Раісо Михайлівно, не будете проти мене? спитав ся Комашко в Навроцької.

— Я! Я нічого не маю проти вас. Та я й не мати для Сані. Вона мене ні-вчому не слухає і в цьому ділі не послухає, сказала Навроцька, цідячи слова, неначе через густий щидлок.

— Хоч буде з ким поговорити по щирости, сказав Навроцький. А то знаєте, як у нас буває: гм... гм... з паннами говори, тай бій ся; з товаришами говори — половинкою язика; з начальством говори тільки кінчиком язика; з чужими говори й стережись; з жін. . сказав Навроцький та й замовк і прикусив язика, глянувши на жінку.

— О! вже заляпав не кінчиком язика, а цілим лопатнем до самої горлянки, подумала Навроцька.

— Ота чортова машкара намуляла вже міні шоки, знов обізвав ся Навроцький. А перед вами, Вікторе Титовичу, міні якось вольнійше говорити. Саня вас любить; я про це знаю, але, бачте, в теперішних деяких дівчат увійшов якийсь новий дух, хоч дух незлий; вона морочить мене з тими курсами. Припала охота вчитись в університеті.

— Я про це знаю. І цей університет став міні на дорозі до щастя. Але я не проти університета, сказав Комашко.

— А яб хотів, щоб моя Саня не втратила вас; буде міні шкода вас, сказав Навроцький і чогось засмутив ся. Сказати правду, Саня таки любить поставити на своєму, а я їй ні-вчому доброму не спляю.

В той час по уязкій стежці, що вела ся по крутій горі, йшли з купання Саня та Маня з горничною.

Навроцький вглядів їх і кілька разів махнув до їх рукою: йдіть мов швидче; гостинця дам. Панни вийшли на гору. Комашко побіг їм на зустріч і привитав ся до їх. Він глянув на Саню і его здавило коло серця. Саня зблідла, схудла. Щоки позападали, очи пригасли, і тільки на середині блідих уст притаїв ся румянець, неначе на листочках рожі в осередку, що вяне на сонці в страшну спеку.

— Ще місяць перед цим була свіжа, як квітка цвила, а тепер така стала, як квітка привяла, подумав Комашко і здихнув. Він прочитав на їй блідому виду усі муки, які вона перетерпіла за той місяць.

Маня сіла, притулилась до маминого плеча і відсапувала. Саня впала на каміння коло батька.

— Саню, моя дитино! Віктор Титович просить твоєі руки. Я кращого зятя для себе не бажаю. Що ти скажеш нам на ці слова? спитав батько в Сані.

Саня вперве придивилась до Комашка при світі сонця. Він стояв перед нею з блідим лицем, з запалими очима. Острий блиск его очей згас. Вона вгадала по его очах усі муки его серця і трохи не заплакала.

— Вікторе Титовичу! Ви знаєте моі думки, моі мрії, моі бажання. Я не поступлюсь ними ні-за-яке щастя в світі, сказала Саня.

— Бачте, моя Саня трохи уперта, але правдива людина, обізвав ся Навроцький. Саню, ти тікаєш від свого щастя, казав старий и задумав ся, похиливши голову.

Усі замовкли. Саня дивилась вниз на обгорілу від сонця землю. Усі неначе звідкись ждали відповіді, а відповідь не надходила.

— Я готовий для вас на усяку жертву, обізвав ся

Комашко. Покажіть мені на ту жертву, і я її вам принесу.

— Ви мій ворог. Доки вас не знала, я була щаслива. Ви вкрали спокій мої душі, мого серця, вкрали мої мрії, мої дорогі, золоті мрії. В нас був кружок з моїх товаришок по гімназії. Я зросла з ними, вчилася з ними. Я любила їх, як своїх сестер, більше від своїх сестер. Ми збирались в Мурашкової, читали книжки, набирались просвіти; там складав ся наш сьвітогляд, наш погляд на сьвіт, на життя. Ми постановили собі, якою дорогою піде життя кожної з нас. Одні з нас посвятили себе вищій просвіті; інші постановили собі йти в народ, хто хапав ся за педагогію. То був наш рай! Які золоті мрії роєм вили ся в наших головах! Я була щаслива. А ви ворогом з'явили ся в мій рай і вкрали мій спокій, вкрали мое щастя, говорила Саня, і її голое затремтів жалібно. В очах з'явилася сльоза. Вона схопилася з місця і була готова утікти. Комашкови здалось, що вона біжить над кручу. Він знав її нервну, поривчасту вроду. Він стрівожив ся і вхопив її за руку.

— Олександро Харитонівно! Я покину місце, поїду з вами в Петербурі, займу приватну чи яку інчу службу. Будете ходити на курси, тільки не кидайте мене, промовив Комашко з таким огнем, що Саня зблідла; в неї забило дух. Вона вгадала, що настає рішуча хвиля.

Саня в одну мить зрозуміла, що Комашко привносить для неї велику жертву і більшої не може принести. Очи її блиснули радієтно сьвітом, неначе сонце виглянуло з'за хмар в хмарний день.

— Коли так, то я ваша на віки, сказала Саня і подала Комашкови обидві руки. Навроцький встав і поцілував дочку, а потім поцілував Комашка.

— От і добре! крикнув Навроцький. Гм... гм... Я такий радий... хоч стань над оцею кручею та співай.

Навроцька глянула на него скоса.

— Здурів старий; ще справді утне пісьні, подумала вона.

— Неначе душа моя чула, що ви будете нашим. Я полюбив вас з того часу, як вперше побачив вас в своєму домі, Вікторе Титовичу, обізвав ся Навроцький. Та тиб, Саню, покинула думку про той університет; тепер буде в тебе дома свій університет.

— Ні, пано, не покину. Я вже зовсім готова до екзаміну. Я вже про те не говорю, що вища просвіта потрібна убогим дівчатам для шматка хліба. Потрібна вона усім жінщинам. Ми не вмітимемо виховати дітей, не вмітимемо розвивати їх розум, дати добрий моральний напрямок...

Саня скоса поглянула на Раісу Михайлівну. Навроцька вловила той косий погляд.

— Це вона шпурляє в мій огород камінням, подумала стара Навроцька.

— Зберуть ся наприклад гості, говорила далі Саня. Муштини говорять про серйозні питання; молоді паничі виробляють собі принципи, виясняють серйозні погляди, а жінщини сидять, кліпають очима, пропадають з нудьги, бо нічого не розуміють і нічим не интересують са. Не дурнож вони зараз затягнуть розмову про театр, про акторів, про артистів, а потім звернуть розмову про своїх горничних, кухарок и добирають ся часом до візників та дворників.

— Йй Богу, стріляє в мене, подумала Навроцька. Вчера в нас з Бородавкиною за чаєм тільки й мови було, що про кухарок та візників, подумала Навроцька.

— Ваша правда, Олександро Харитонівно, обізвав

ся Комашко. Наші панни, як тільки виплигнуть з гімназії...

Старій Навроцькій здалося, що її вдарила куля в самісінький лоб. Вона не втерпіла.

— Який тон! Хиба панни кози чи заяці, що вони плігають? обізвалась Навроцька.

— Гм... Трохи, трохи, схожо, сказав Навроцький.

— Як вискочать з гімназії, то зараз тягнуть ся за аристократизмом, говорив далі Комашко. Вони мріями ганяють за богатими сальонами, за уборами. Їм треба або моднього французького язика, або панського офіційно велико-руського. Український язик вони викурюють з дому, бо ним говорить простий народ. Просьвічена Українка первий ворог України й українського народа, бо вона відрізняє ще в колисці своїх дітей від народа.

Саня глянула просто в вічі мачусі. Навроцька почувула, ніби куля вдарила її в само серце.

— В мене так не буде. О, я не вижену народнього язика з своєї сім'ї, обізвалась Саня.

— Ще й не вінчалась, а вже говорить про своїх дітей. Пропаде моя Маня! Всею отуг наслухаєть ся. Навроцька почувула, що вона уся ніби наскрізь простреляна. Вона схопила свою Маню за руку і встала з місця.

— Ходім, Маню, та зготуємо чай, сказала вона до своєї дочки.

Вона пішла з дочкою через вигон і швидко її фігура і Мавина замаячила між хрестами та могилами монастирського кладовища, куди вела ся стежка. Комашко дивив ся їм у сьлід і думав: там тобі місце; сама втікла од живих людей на моральне кладовище і дочку потягла; заморозила молоду чесну, добру натуру, з живої молоді дівчини зробила єгипецьку, гарно зготовану мумію.

Батько з дочкою та Комашком сиділи й мовчали.

Червоний сьвіт сонця облив високий берег, високі кручи. Небо було чисте, синє, як шовковий синій наміт. Море лисніло. Сиза легка мгла впала на далеке море. Тиша, тепло. Якась благодать розлилась в небі, на морі й на землі. Радість, спокій злинув на серце молодого Комашка. Щастє того вечора розворушило его серце, зачепило его гуманні мрії.

— Усей вік свій до самої смерти не забути мині цего пишного вечора, тихо обізвав ся Комашко. Ці слова були ніби луною его попередних дум, его щасливої душі.

— Думи мої неначе летять на крилах. Мисли мої широчать ся, серце стало горячіше, думав Комашко. Я готовий обняти усей рід людський; я неначе ожив, вдруге на сьвіт народив ся, і народив ся в той час, коли усе цвіте, усе красуєть ся в сьвіті.

— Добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити для других людей, нести між людей добро, розсипати гуманні ідеї, дбати про людський добробит, жити для високих ідей і вмерти за їх, знов обізвав ся Комашко, неначе розмовляючи сам з собою.

— Гм... гм... Може ваша й правда, обізвав ся Навроцький, але... але...

— Моє серце каже, що ваша правда, обізналась Саня.

— Але, дочко, гм... гм... ти таки добре загониста, та й ви, Вікторе Титовичу, загонисті в думках. В життю гм..., бував усяково...

— Тепер життя людське в нас поламане, покалічене, покручене, сказав Комашко.

— Але, бачте, гм... треба й для себе жити і себе не забувати, знов обізвав ся старий.

— Без загонистих людей, без ідеалістів не булоб руху в життю історичнім. Стоялоб болото і застождось-

би, і в ему розплодились-би жаби, та пуголовки, та усякі гади, а чаплі та буськи дибалиб собі спокійненько та хапалиб їх для своєї поживи. Історія, не людське життя, потребує часом людських жертв, сказав з патосом Комашко і его очі блиснули. Голос его став голосний і дзвінкий.

— Воно, бачте, тев-то, так, але... гм... кращих людей палили в огню, обізвав ся Навроцький.

— Нехай і палили, але з того попілу воскресала жива сила, сказав Комашко, і її не сплять ніколи лихі люде.

Саня глянула ему в вічі.

— Я з тобою рада і в огонь кинутись, подумала вона. Згорш ти, згорю й я.

Старий батько похилив голову і задумав ся... Тревога заворушилась в его серцю.

Сиза мгла ростелялась по морю. Скелі жавріли жаром на сонцю. Море спокійне й тихе лежало в скелистих берегах, як дороге зеркало в темних рамах. Тиша, тепло. Був той момент над морем, коли жива душа знехотя розімліває; живе, чуйне серце знехотя стає живіше, добрійше и чуйнійше.

— Ніяка сила не погасить в мині сьвятого огню, тихо обізвав ся Комашко.

XII.

Тимчасом Фесенко, розпрощавшись з Бородавкою ішов до Навроцького. Тихо ходю ішов він уличкою, що увігнула ся в балку і знов піднімалась на гору. Тінь полягла на балці. На горі через лист акацій блискали проміння надвечірного сонця і через балку падали на другому боці на білі невеличкі хати, на гарненькі дахи, і обливали їх горячим сьвітом.

Тихий вечір розворушив думи в серцю Фесенка. Перед ним ніби майнуло гарне Санине личко. Їму ніби в самі очі заглянули її тихі, як вечірне небо, сині очі. Без єго волі вирвалось зь єго грудей легке зітханє. — Шкода Саві... Але дваццять пять тисяч і дїм! Се не жарти. Колиб мині ті гроши з додачею Саві. Та нічого робити: треба брати в додачу Маню. Її грїшми я закладу собі ґрунт для кар'єри...

Правда, воно якось неморально. Але тепер сьвіт не такий, щоб дуже церемонитись з моральною. Бог єсть для темного тільки люду. Чортами можна лякати тільки сільських бабів та дурнів. Моральна тільки вь книжках. Ідеали — нісенітниця і клопіт в практичному життю. В сьвіті панує один закон біологічний: дерево запускає коріне в землю і виснає сік з землі, глушить з кругом себе куци та слабїше дерево. Пустимо і ми коріне в людський натовп і будемо п'явкою виснаєти сік з кругом себе, звідкиль тільки можна. В сьвіті скрізь співаєть ся стара, як сьвіт, пісня: Той хто не може, той дуже скрипить; хто не лукавить, той з заду сидить. З заду я ніколи не сяду; лучше сидіти з переду... І ми сядемо з переду, і про нас заговорить в сьвіті. Будемо мазати, щоб не скрипіло, будемо лукавити; де треба пригнємо ся, а потім піднімемо ся високо-високо. Але що буде, як з гори повіє інчий вітер?! Як часом звелить запровадити ті ідеали, ті ідейки, ті принципи вь життя? запитав сам себе Фесенко. Тоді скинемо одву машкару і надінемо івчу, хоч-би й машкару чести і правди. Се не велика штука. Чи то й один в машкарі? Шкода, що мое прїзвище не аристократичне. Фесенко... гм!... Фесенко... так і знать, що моя, як не баба, то якась дурна прабаба була Феська, взяв-би її нечистий...

Фесенко розсердив ся і був-би готовий дати по по-

тилици своїй бабі або прабабі, як-би вона якимъ чудомъ стала теперечки перед ним.

Фесенко й не зчув ся, як дійшов до монастирської гостинниці не примічаючи нічого. Він підвів голову і зирнув на-бік. Під акаціями, просто вікна гостинниці, він углядів не бабу і не прабабу Феську, а Навроцьку і її дочку Маню. Вони сиділи за столом. Стіл був накритий білою, як сніг, скатертею. Самовара на столі ще не було. Фесенко зняв циліндер і ввічливо поклонив ся дамам. Навроцька попросила его сісти і напитись з ними чаю. Фесенко поставив на траві свій циліндер, кинув дорогий шовковий парасоль з ручкою з слоневої кости і граціозно сів на кінчику стільця.

— Гарний, гарний, як місяць повний! Варт такого жениха залучити до своєї Мани, подумала Навроцька.

— Якже ваше здоров'я? спитав Фесенко в Навроцької і усміхнув ся.

Зпід чорних товких его усів блиснули рівні, як підрізані, білі, добре вичищені зуби.

— Спасибі вам! Мині стало лучче, сказала Навроцька і втопила свої вражливі очи в его очи.

— Гарний як картина! Чоло високе, брови високі, подумала Навроцька. Треба его доконче залучити до Мани. Пишна фігура Фесенка проти молодих акацій виступала у всій красі, різко, ясно, як намальована: плечи широкі, груди дужі, будова тіла міцна, кремезна. Червоні губи склались, як дві хвилі, погнуті вітром. Се був тип одеський, гарний, рослий, дужий тип півдеиного надморського краю.

— Деж Харитон Карпович? спитав Фесенко.

— Десь гуляє з Санею над морем, над кручею, сказала Навроцька.

Фесенко пильно глянув Мани в очи і почав її ча-

рувати своїми острыми карими очима. Він кинув на неї острій орлиний погляд, а потім солідно прижмурив свої очі. Маня спустила свої очі на одну мить. Фесенко мигнув на неї вдруге, неначе вдарив очима. Маня дивилась на него спокійно, неначе та ягниця.

— Очі спокійні, неначе очі скляної кукли: ні добро, ні зло, ні прихильність, ні любов не сьвітить ся з її очей, подумав Фесенко.

Маня й справді дивилась на него своїми безвинними дятячими очима. В неї були очі гарні ситої телички.

Фесенко прижмурив очі і кинув солодкими очима на Навроцьку. Гострі очі Раїси Михайловни на одну мить стали м'яккі, аж солодкі.

— Стара держати-ме руку за мною. Се добре. Двадцять п'ять тисяч неначе вже в мене в кишени, подумав Фесенко і знехотя лапнув долонею за кишеню.

— Щож ви тепер малюєте, Маріє Харитонівно?! спитав ся в Мані Фесенко. Певно рожи та лелії!

— Тепер я малюю простійші сюжети, обізвалась Маня і не договорила.

— І простійші і прозаїчніші, договорила за дочку мати. Вона малює човна на березі моря під скелею.

— О, тай це сюжет непрозаїчний: човник маленький, синє море, сірі скали, весло на човні, кругом білі хвилі. Чую — поезія! сказав Фесенко, прикинувшись поетом.

— Шкода, що тут нема фортепяна. Моя Маня забуде зовсім музику. Вона вже грає Шопена, обізвалась мати.

— Не вже ви граєте гм... гм... Шопена? аж скрикнув Фесенко. Вже дійшли до таких трудних пієс в ваші літа! Чезть вам і слава! сказав солоденьким голосом

Фесенко. Чи трудний, чи легенький той Шопен, він не тільки не знав того, але і навіть ніколи не чув про Шопена і зовсім не інтересовав ся ним.

— Чи не думаєте, Раїсо Михайлівно, післати Марію Харитонівну на курси в універзітет? спитав Фесенко.

— Борони Боже! аж крикнула Навроцька. Моя Маня вчилась в приватному пансіоні мадам Роже, і вчилась не для курсів, а для себе. Я навіть боялась дати її в женську гімназію. Знаєте ті гімназистки та курсистки бувають такі.....

Навроцька не договорила. Її здалось, що про тих курсисток сором навіть говорити з порядними людьми.

— Правда, бувають такі, такі собі.. гм... і собі не догорив Фесенко і спустив очи на стіл, неначе засоромив ся.

— Одначе час-би нам і чаю напитись, а горнична самовара не подає. Йди Маню, прохось з паном Фесенком по саду, поки я звелю застлати стіл. Це стара Навроцька дозволила дочці таку вільність, що дочка на неї аж очи витріщила: не вже я оце піду гуляти сама, без мами з паничем? неначе питали її очи в мами.

Навроцька встала і пішла в гостинницю. Фесенко схопив ся з стільця, надів циліндер, кинув зручним махом на плечи пальто з полосатою підкладкою і попросив Маню на гулянку. Навроцька пішла в свій номер, звеліла горничній подати самовар, а сама стала за занавісою коло відчиненого вікна і назирала звідтам за Фесенком та Манею. Вона боялась, щоб Маня не сіла часом з Фесенком на пароход та не дремнула в Константинополь.

Фесенко й Маня пішли стежкою, що йшла між акаціями до монастирських стін.

— Може ся Маня тільки так собі зверху свята та божа, а в души така розумна та остра та начитана, як її сестра Саня, подумав Фесенко. Вониж з одного гнізда, і не може бути, щоб Саня не напала її своїм душею. Колиб часом не спектись, як опік ся від Сані.

І Фесенко задумав ся. Він не знав, з чого зачати розмову. А що як пічну розмову про рожи та лелії, а вона міні дасть відкоша, як остра Саня?! подумав Фесенко. На всякий раз пічну з серйозних матерій.

— Ваша сестра високо розвита особа, очитана, розумна. Вона космополітка, любить усякі абстрактні теорії та сучасні ідеї, та високі принципи, почав Фесенко.

— Про що це він міні говорить? подумала Маня. Що то за слова космополітка, аб... аб...страктні теорії? на силу вимовила се слово Маня в-умі.

— Гм... еге, відказала Маня, з-роду неохоча говорити. Що до мови, вона вдала ся трохи в свого батька.

— А ви космополітка, чи націоналка? Якіх теорій та принципів ви держитесь? знов чепляв ся Фесенко.

— Я?... Маню вразили ті терміни. Се неначе французські слова, подумала Маня. Треба покликати на поміч французську граматику... Вона кинулась в мисли до французької граматики, кинулась думкою въ французьку етимольою і не знайшла там тих слів, кинулась до синтакси — там їх не було. — Ой лишко! Про що це він мене питає? подумала вона а потім сказала:

— Ми... ми цего не вчились в мадам Роже.

Фесенко зареготав ся в души і прикусив червоні губи.

— А ваша сестра таки любить ці терміни, сказав Фесенко.

— Щож то Саня любить таке чудне? подумала Маня. Якісь терміни... гм... чи не турецькі якісь нові модні конфекти?

— Еге... любить, любить, обізвалась Маня.

— Чи ваша сестра часом не соціялістка? спитав Фесенко.

— Так, спеціалістка. Папа часто каже, що Саня спеціалістка, бо любить вчити в школі; каже, що і я спеціалістка, бо люблю малювати, обізвалась Маня.

— Ви мене не так зрозуміли, Марію Харитонівно. Я не говорю про спеціальність вашої сестри. Що вона добра спеціалістка в педагогії, про це я давно знаю. Я говорю, що ваша сестра, хоч молода, а вже знає добре усякі соціальні ідеї, интересується теоріями. Мабуть багато читала і знає усякі теорії, сказав Фесенко.

— А вжеж знає, бо вона добре вчилася в гімназії. Вона має золотий медаль. І в нас в пансіоні вчили теорію поезії і прози, бовкнула Маня.

Фесенко трохи не зареготався голосно. Щоб не засьміятись він голосно кашлянув. Це чисто провінціальна дурена! В пансіоні мадам Роже нічого не робили, тільки байдаки били тай французский язык вчили, подумав Фесенко.

— Чи ваша сестра любить ті теорії ради самих теорій, чи прикладає їх до практики? знов спитав у Мані Фесенко.

. Маня вже зовсім не розуміла, про що він говорить.

— Ой, Боже мій, як він говорить по вченому! Нічого не розберу! подумала Маня і нічого не відповіла. Бідна дівчина оглядалась на всі боки, неваче шукала матери для помочи.

— Ну, це не Саня! подумав Фесенко. Повертай цабе, бо соб нікуди. Дуже високий тон я взяв для цієї Мані. Тепер сміливо мож починати розмову про лелі та рожи.

— Ви мабуть тепер багато читаете? почав Фесенко

трохи перегода. Місце таке гарне: море, скелі, акації, кораблі, білі вітрила. Поезія кругом.

— Еге! обізвалась несміливо Маня. Тільки мама не дозволяють мені багато читати. Кажуть, що книжками можна очі збавити. Саня не слухає мами, читає багато і в неї очі вже болять; вона часом надіває окуляри.

— Оце негарно, як молоденька і така гарна панна, як ви, та надіне окуляри. Бережіть свої очі. В вас пишні, ясні очі, яких я ще й не бачив ні-в-кого, сказав комплемент Фесенко.

Маня почервоніла. В неї почервоніло навіть чоло, а щоки неначе зайняли ся.

— Я тепер читаю Гоголя.. але.. але мама каже: паннам ще не годить ся читати усього Гоголя, несміливо обізвалась Маня.

— А Шевченка ви читали? спитав для штуки Фесенко, щоб випитати в неї погляд на Українщину.

— Ні, не читала. В папи є Шевченків кобзар, але мама казала мені, щоб я його не читала, каже, що він написаний мужицьким язиком. Мама дає мені французькі книжки, сказала Маня.

— Буде саме така жінка, якої мені треба: не знає ніяких тих теорій та ідей, нігде мене не скомпромітує, подумав Фесенко. Але щоб розговоритись з нею, треба братись або до музики або до рож та лелій, подумав Фесенко.

— Якже оце ви покинули дома свої квітки? Хтож їх буде доглядати? спитав Фесенко.

— Ми повиносили вазони в сад і сказали, щоб наша горнична поливала. Квітки не пропадуть. Мама просила одну даму, що мешкає по нашій стороні, наглядати, сказала Маня.

— Гарні в вас вазони? спитав Фесенко.

— О, дуже гарні! Два фікуси вже доросли до стелі. Мама не знає, що з ними робити, бо зрізувати шкода. А папа жартує, каже мамі: Візьміть та підніміть на два аршини стелю.

Фесенко зареготав ся. Маня й собі засьміялась.

— Ті фікуси щепила сама мама. Тим-то вона так їх жалув. І я сама своїми руками прищепила аж два.

— Аж два! крикнув Фесенко. І своїми ручками?

— Своїми руками, сказала Маня. Я сама й резеду сіяла, а мама сіяла астри та левкої, сказала Маня.

— І зійшла ваша резеда? Ох, як я люблю резеду! Це для мене найкращі в світі квітки! Як-би мені хотілось подивити ся на вашу резеду! промовив з патосом Фесенко.

— Прийдіть та й побачте! сказала Маня і сама вдивилась своїй сьміливості.

— А ви мені дозволите нарвати букетик на пам'ятку хоч малесенький? спитав Фесенко.

— Добре! сказала Маня і знов її щоки почервоніли.

— Я той букет сховаю в срібну та перлову коробочку і буду держахи на пам'ятку до самої смерті! знов гукнув з підробленим патосом Фесенко.

— На що ви єго будете ховати в коробочку? Хива він такий гарний? Є квітки багато кращі, як резеди! сказала наївно Маня.

— Ні, для мене нема кращих квіток, як резеда, бо, бо... бо ви її любите. А що любите ви, те люблю й я, сказав Фесенко і заглянув Мани в самі очі.

Маня засоромилась. Ще ніхто не говорив їй таких чудних комплементів. Вона трохи стревожилась і повернула стежкою назад.

— Треба доходити до діла, бо вже до гостинниці й до мами ьдалечко, подумав Фесенко.

— А резеду ви вже малювали на картинках? спитав Фесенко.

— Ні, ще не малювала. Я найбільше люблю малювати нарцизи, сказала Маня.

— Чому так? спитав Фесенко.

— Я найбільше з усіх квіток люблю нарцизи, сказала Маня.

— І я найбільше люблю нарцизи. Ох, які пишні квітки: білі, чисті як невинні цанни, ще й румяньці в середині! Нарциз то квіт весни, то поезія, то весна, то сонце, то май, то любов! Любов чиста!!!

Фесенко піднімав голос, як оратор в парламенті, і вкінці всего аж крикнув так, що Маня трохи злякалась того патосу і пішла швидче по доріжці до стола, де горнична вже виносила самовар і ставила на стіл.

— Я дістану вам букет з нарцизів, знов почав Фесенко.

— Тепер літо, сказала Маня.

— Я піду в оранжерію і дістану там нарцизів. Я звелю садівникам посадити нарцизів в вазони. Нехай вони присилують їх зацвести для вас, або нехай пропадуть! Я випишу вам нарцизів з'за границі з тих країв, де в наше літо буває весна! горячо промовив Фесенко.

— Оце, для мене так будете клопотатись? сказала Маня.

— Буду! я готовий усе зробити для вас, бо не можу жити без вас! сказав Фесенко тихо, трохи не на саме ухо Мани. Маня перелякалась і вже трохи не бігла до стола, де вже сиділа мама й наливала чай.

— Я люблю вас, люблю страшно! Я вас полюбив з того часу, як побачив ваші карі очі, говорив Мани на

ухо Фесенко, хапаючись поспішати за Манею, котра вже не йшла, а бігла до стола.

В неї горіло лице, пашіли уха; від сорому її очі ніби затягло туманом. Вона не знала куди йти, де сховатись від тої розмови, збила ся з стежки і йшла по траві. Добігла вона до стола і впала на стілець неначе під крило своєї мами, як те курча, що ховаєть ся від шулика під квочку. Тут тільки Маня ледви опам'ятувалась.

Навроцька глянула на Маю, на її стревожене та червоне, як жар, лице, і зраділа.

— Щось було між вами, щось було! Не дурно Маня так почервоніла й засапалась. Бідна дівчина! Аж уха почервоніли! Навроцька зраділа! Вона глянула на Фесенку солоденькими очима. Усе її бліде матове лице стало неначе солодке, неваче вона лизнула априкозового варення.

— Що це ви? вже й нагулялись? спитала Навроцька в Мані.

— Вже мамо, обізвалась Маня. Я трохи втомилась.

— Мабуть мало ходите, мало гуляєте? спитав Фесенко.

— Мало. Ми більше сидимо в дома з мамою, сказала Маня.

— В ранці ходимо в монастир до церкви, а в вечер ходимо купатись, та й доволі, обізвалась ласкавенько Навроцька. Я думаю, що молодим паннам не годить ся далеко відбиватись від дому.

— Правда, Раїсо Михайлівно, сьвята правда. Для женщины найкраще місце дім, а для нашого негарного пола служба, сказав Фесенко.

— Добрий час попросити Маниної руки в старій, подумав Фесенко. Саме добрий час! Стара помякшила, як віск коло огню... Тільки Маня злякаєть ся, ще й дре-

мене з переляку в хату... Але попрошу руки, попрошу. Що Бог дасть! Нетерплячка брала Фесенка. Він ледви вдержав зубами язика. Двадцять п'ять тисяч манили його, неначе дражнилися.

— Це я третій раз в їх в гостях, снувала ся думка в Фесенка. Мабуть буде трохи рано. А там в купця піймав облизня, бо тричи був в їх в гостях і попросив руки его дочки... Стара дуже етикетальна дама. Ще рано, ще не час... Але не видержу! Ой не видержу!

Сам язик вилазив у него з рота. Він вже роззявив рот і хотів свататись.

— Добри-вечір вам! промовив позад него старий Навроцький.

Фесенко скочив з місця, як опечений. З Навроцьким стояв Комашко, а коло него Саня.

— Доброго здоров'я! доброго здоров'я! сказав Фесенко і лапнув рукою за голову. Рука не знайшла на голові циліндра і махнула по лобі. Фесенко схопив стілець і подав его Навроцькому. Потім схопив він другий і подав Сани.

— Не клопочіть ся; я й сама візьму собі стільця, сказала Саня.

— Щоб зробити вам приємність, делікатність, говорив Фесенко і захопив третій стілець і сунув его Комашкови.

— Я й сам знайду собі місце, сказав Комашко, усміхаючись.

— Щоб зробити вам приємність, приємність, говорив Фесенко підсолодженням голосом і звиваючись граціозною гадючкою на усі боки. Він подав руку Комашкови. Той здвигнув плечима і сунув ему і свою руку: на, мов, коли хоч!

— Певно вчинив міні знов якусь потайну гидоту,

подумав Комашко; бо коли Фесенко до кого дуже ввічливий, кому низенько кланяється подаючи руку, то певно він вчинив потайну каверзу.

Навроцький глянув на Маню, Мана горіла, як неопалима купина. Глянув він на жінку, в жінки на лиці і в очах благодать.

— Щось стало ся! Накльовується ся другий зять, а може вже й накльонує ся, подумав старий. Оце лишко! Якже міні тепер говорити з двома зятями? Це буде така дипломатія, що й сам Бісмарк не потрафив-би, на яку ступити. З одним говори — скидай машкару, з другим говори — насовай машкару. Треба було послухати жінки. Казала жінка: ніколи не скидай тепер машкари, й спи в машкарі. А бодай нечистий взяв цього Фесенка! Завдав міні на старість роботу. Старий трохи розсердив ся на Фесенка.

Усі посідали і довгенько мовчали. По один бік стола сиділо три душі, й по другий три душі і тільки поглядали через стіл одні на других. Усі почули, що за столом сидить права й ліва. Стара Навроцька знала це добре і почула, що її прийде ся заводити машину, бо машина була готова стояти і мовчати хоч-би й до страшного суду.

— Треба починати самій. Нічого не допоможе, подумала Навроцька. Але з чого почати? Паничі вчені люде... Треба почати про щось вчене...

І в її голові швидко потягли ся, як разок намиста, теми для розмови: погода, горнична, куховарка, априкозове варення, сині баклажани, вчорашний несмашний борщ...

— Ні, не випадає! Ой, ніяк не знайду доброго сюжета! подумала Навроцька.

На дворі було тихо, як в усі. Коли несподівано

схопив ся з моря вітерець і острою стрілою перелетів через акації. Лист зашумів і затих. Один листочок упав на стіл. Фесенко схопив ся, вхопив листочок і делікатно пустив на траву, неначе бояв ся, щоб він не розбив ся, мов він був скляний. Усі мовчали і неначе чогось сердились.

— Вітер... промовила Навроцька. Яка чудова сего вечора погода! вкінці всего попала на сюжет стара Навроцька.

— Еге! обізвав ся Фесенко. Дивний пишний вечір!

Саня усміхнулась. Навроцька глянула на Саню сердито.

— Щож ви тепер читаете? спитала Навроцька в Комашка і аж зраділа, що знайшла високу матерію для розмови.

— Тепер я читаю книгу людського серця, обізвав ся Комашко. Маня кинула на него очима. — Яку чудну книжку він читає, подумала вона. Це мабуть не французька а англійська, бо так чудно зветь ся.

— Погода така гарна, що й моя Маня оце гуляла з паном Фесенком, не втерпіла Навроцька, щоб не похвалитись.

— Мав велике щастє гуляти з Марією Харитонівною, відказав Фесенко з легенькім уклоном до Навроцького.

— І далеко ходили гуляти? спитала Саня в Мані.

— Аж до монастиря! несміливо обізналась Маня.

— Мав привємність і щастя обійти з Марією Харитонівною увесь парк, обізвав ся Фесенко.

— Як далеко! сказав Навроцький.

Саня засміялась: до монастиря було сяжнів сорок.

— Мав привємність поговорити з Марією Харитонів-

ною, обізвав ся Фесенко. Добре ви, Раїсо Михайлівно, вчинили, що дали вашу дочку на науку в пансіон, а не в гімназію. Які перли виходять з пансіонів та з інститутів! Які перли, ім ціни не ма!

— А з університетів та гімназій що виходить? відрізала Саня. Чи перли, чи діаманти?

— Не те, не те, Олександро Харитонівно! несьміливо сказав Фесенко.

— А щож? бодяки, чи що? А я оце думаю втертись доконче між ті бодяки, бо йду на курси! відрубала Саня.

— Хе, хе, хе, ніби знехотя усміхнув ся Фесенко. Як-би в гімназії та в курси завели грецький та латинський язик, то може звідтіль виходилиб перли. Правду я кажу, Харитоне Кириловичу? Це булоб по аристократичному.

Старий Навроцький поклав руку на стіл і застукав одним пальцем по столу: то був знак, що він щось думає.

— Гм... гм... це полова. Не варт набивати половою голов навіть гімназістам. Гм... це фальшива і шкідлива для молодіжи урядова педагогічна система. Шага не варта, прохопив ся Навроцький.

Фесенко прикусив язика. Навроцька грізно глянула на свого чоловіка, неначе вдарила его поглядом.

— Ой, щож я оце сказав? Щось не до ладу... Гм... не в лад... подумав Навроцький. Оце лихо! оце лихо! Біс его зна, як я оце вихопив ся словом перед оцим небезпечним Фесенком: це тим, що я трохи сердитий на него. Ова! Гм...

Розмова не йшла. Комашко встав і почав працюватись. Саня й собі встала з стільця. Комашко пішов до дому. Саня побігла в номер до Мурашкової, щоб розка-

зати їй про своє щастя. Її душа була повна щастя, як криниця водою. Їй хотілось поговорити з подругою, пожити ще мріями, котрі не заспокоїлись в її молодому серцю.

Навроцький сидів і надув ся, як копиця в дощову годину. Фесенко примітив, що скоїлось щось таке в сімі, і собі швидко розпрощав ся. Старий Навроцький, напившись чаю, пішов в гостинницю відпочивати. Він ляг на софі, а в него з голови не виходила думка.

— І що я сказав?! Чорт міні надав сказати таку страшну річ. Цей Фесенко вертить ся між аристократами, часом ще скаже мому начальникови, а той напише в Петербург. Що як звідтіть напишуть: прогнать з служби раба божого, як неблагонадежного. А тут ще до пенсії служити цілих два роки. Овва! овва! І надав міні чорт скинути машгару. Жінка любить оксамит; Маня має велику симпатію до шовку. Та усе те справляють не за свої гроші, а за мої. Треба і Саню держати на курсах. Ой лишечко! прийїду до дому, піду до архієрея. Треба частійше заходити за благословенням до архієрея... Овва! овва! Або запишусь членом в славянський благотворительний комітет.

Навроцька зісталась за самоваром з Манею.

— Про що ви там говорили з Фесенком? питала вона в дочки.

— Та... він почав дуже по вченому, а я нічого не могла розібрати. А потім...

— Мало читаєш ти вчених книжок! сказала мати. Маня боялась научних книжок, як чуми, і не могла їх читати.

— Що ж потім? спитала мати.

— А потім заговорив простійше, про квітки... знехотя говорила Маня.

— Щож він говорив тобі про квітки? чеплялась мати.

— Та... говорив, що він найбільше любить бузину! бовтнула Маня і почервоніла.

— Що це ти говориш? Яку бузину? спитала мати.

— Чи то... резеду! сказала Маня. Бо я йому сказала, що я сама сіяла весною резеду.

Мати засьміялась.

Мабуть ти не дурно оце плутаєш та мішаєш бузину з резедою... Гм... Як почервоніла. Кажи-бо, що він говорив тобі?! чеплялась мати.

— Та... казав, що він любить баклажани чи то що. Це я говорю, що я люблю баклажани... а, а... він казав, що любить нарциси! сказала Маня. Я йому сказала, що я більше усіх квіток люблю нарциси, а він каже, що й він любить більше всього нарциси, і обіцяв принести міні букет з нарцизів.

— Тепер? Літом? Де він їх дістане? Це чудасія з вами тай годі!

— Казав, що дістане, хоч з'за границі випише! сказала Маня.

— Що це за диво? Він щось інче говорив тобі. Та признавайся бо! Чого ти від него втікла?

— Бо стало страшно! сказала Маня.

— Оце диво! Хиба він страшний? Він-же такий гарний.

— Я, мамо, его боюся, хоч він і гарний; він так розумно говорить.

— Оце так! То ти боїшся паничів? спитала мати.

— Боюсь, мамо.

— Аджеж ти малюєш паничів: малювала Ромеа та Юлію, Ярему й Оксану.

— Мальованих паничів не боюсь, а живих боюся, чи то... дуже розумних боюсь.

— І Комашка боїш ся? спитала мати.

— Ні, Комашка не боюсь, бо він давно буває в нас; я до него привикла.

Мати задумалась.

— Чи не перейшла я міри? Ще візьме та поснуєть ся в монастир, в черниці... подумала мати.

Мати дізналась, що їй самій прийдесть ся поцувати трохи своє чадо.

— Треба повезти її в театр, щоб побачила оперетки Оффенбаха. Дістану романи Золя та всуну їй в руки. Нехай читає. Може буде сміливійша з паничами. Ова! Шкодаж, як так! Ще я переборщила, думала стара Навроцька.

— Не казав часом тобі Фесенко, що він тебе любить? спитала Навроцька трохи надумавшись.

Маня сиділа край стола, спершись ліктем і підперши голову долонею. При останніх матерних словах вона почервоніла, але нічого не сказала.

— Чогож ти мовчиш? Від матери в тебе не повинно бути секретів. То тільки Саня потай від мене робить, що схоче. Але Сани я не мати, а мачуха. Еге, він казав, що тебе любить.

Маня сиділа червона й мовчала. Її сором було признатись. Цего слова вона не вимовилаб ні-за-що в світі. Мати мовчала й дочка мовчала. Маня неначе бачила перед собою ясні очі та чорні високі Фесенкові брови, бачила вго повні червоні уста. Її страшно схотілось поцілувати ті уста та ще й зараз.

— Мамо, я хочу варення! обізвалаєь Маня.

— Якогож варення тобі хочеть ся? спитала мати.

— Варення з кітри, сказала Маня.

— Вередує, подумала мати. Вона просить гіркого варення з кітри тоді, як вередує.

Мати пішла в гостинницю і винесла слоїк з варенням.

Накидавши варення в блюдечко, вона подала его Мани.

Маня з'їла ложечку і кинула ложечку на стіл.

— Гірке. Міні хочеться солодкого варення якби з априкозів...

— Оце яка ти сьогодні вередлива! Погуляла трохи з Фесенком, та й заманулось априкозів! сказала мати.

Одначе вона знов подибала в гостинницю і винесла слоїк з априкозовим варенням.

— Еге, ти любиш Фесенка?! сказала мати.

Маня несподівано заплакала. Дві сльози скотилися по щоках і впали на стіл. Мати пригорнула голову своїй коханій дочки до себе і поцілувала її в голову.

— Маню моя дорога! Ти его любиш? сказала мати. Еге, любиш его? Маня мовчала.

— Міні здається, сказала мати, що він тебе буде сватати. Прийдець ся справляти разом двох весіллів. А тиб пішла за него заміж?

Маня аж кинулась.

— Я, мамо, ні-за-кого не піду заміж, тихо обізва-лась Маня.

— Чом не підеш? Требаж тобі колись вийти заміж, сказала мати.

— Я вас ніколи не покину, сказала Маня. Без вас я ні-за-що в світі жити не буду. Він мене візьме від вас, кудись заведе.

В Мани затремтів голос від жалю. Вона була наготові заплакати.

— Звикнеш. Дівчина, як верба; де посади, то й прийметься, сказала мати українську мужицьку приказку.

— Я вас не покину ніколи. Хтось чужий візьме мене, розлучить з вами, сказала Маня.

— Вона ще дуже молода... Мало я виводила її між люде. Живемо в кінці города, в виноградниках. Без мене вона навіть в город сама не ходила ніколи. Овва! Погано! Маня вироста провінціялкою і трохи навіть черничкою. Треба їй всунути в руки французькі романи... та ще такі, де булоб доволі... априкозового варення...

Прійшла горнична прибирати з стола. Мати з дочкою пішли в гостинницю. Маня лягла спати, але вона довго не могла заснути. Перед її очима усе мигали повні червоні уста під чорними блискучими вусами, блищали ясні Фесенкові очи. Ті уста, ті пишні очи і манили її, дражнили серце, і чогось лякали і... довго, довго спати не давали...

А тимчасом Фесенко вертав ся до Одеси по залізній дорозі. Він сидів в вагончику без вікон, і свіжий вітерець прохолодив його гаряче лице. Він передумував усі випадки того дня.

— Я обіцяв Мани дістати букет з нарцизів... Ще й вкляв ся й божив ся, що дістану. Розпустив свого язика, і сам не знаю як! І надав міні чорт сказати їй оце! І забув ся, що тепер не весна, а літо! Де я в Иродового батька дістану їй тих нарцизів? А без нарцизів хоч і очей не показуй до неї. Оце лишечко!

І ті нарцизи цілу дорогу не давали Фесенкови спокою. Він приїхав до дому і все думав про нарцизи.

— Оце лізе в голову отой поганій бурян! Тфу, на тебе, сатано! думав Фесенко роздягаючись.

Він ліг спати, і йому все снилось, що він іде стежкою на полі, засіяному нарцизами та резедою. Нарцизи чудні, неначе чортки з рогами, колють його в ноги, як колючки, а між білими головками блищать магічні чя-

сла 25.000 на великих бадялинах, то золоті, то брильянтові, гойдають ся від вітру і неначе дражнять єго.

Фесенко прокинув ся. В вікно лилось золоте проміння горячого літнього сонця і падало на білу стіну. Перша думка, яка майнула в єго голові, була про резеду та нарцизи.

— Тфу, на тебе, сатано! Не вилазить отой бурян з голови, аж крикнув сердито Фесенко, встаючи з постелі. А цей бурян треба дістати, хоч з каміня вилупати. Де я єго дістану? Ага! піду в французський магазин та діставу роблених нарцизів! Це буде ще ефектнійше!

Поки в магазині робили букет з нарцизів, Фесенко що вечора їздив на Великий-Фонтан до Навроцьких. Він ждав — не міг діждатись, поки той букет буде готовий.

XIII.

Другого дня Саня забігла равенько на чай в номер до Мурашкової. Вона дивувалась, що з Кишинева прибула в той час до Одеси Махновська, її товаришка і приятелька, і зайшла до Мурашкової.

Веселі панни сіли за столом, пили чай, говорили і не могли наговоритись. В відчинені вікна повівало раною прохолодою. В номері ще не було горячо. Саня поздоровшала, повеселійшала. Минула ся тревога, впад спокій на серце: і повеселійшали ясні очи, почервонішали уста.

Мурашкова сиділа край стола і шила сорочку.

— Надю, доки ти будеш плутати оте шиття? сказала Саня. Кинь оте діло! Не можу навіть дивитись, як хто сидить та порпляєть ся голкою в полотні.

— Оце диво! Шню й вишиваю, бо сорочок треба, обізввалась Надя.

— То дай швачці. Хиба в твої матері не знайдеться грошей, щоб наняти швачку? Геть покинь оту нісенітницю. Оце шиття тільки заморочує памороки. Від него голова стає тупа, сказала Саня.

Вона схопилась з стільця, вихопила в Наді з рук рукав вишиваної сорочки і хотіла викинути у вікно, Надя ледви встигла вхопити її за руку. Вона відняла від Сані рукав.

— Та й пустуєш ти, Саню! Мабуть рада, що заміж йдеш, обізвлась Мурашкова. А я тобі кажу: навчись не тільки шити, але й кроїти.

— Навіщо? крикнула Саня.

— Пригодить ся. Я сама шню собі не тільки сорочки, але й оці буденні сукні, щоб не платити в магазинах чортячих грошей. Не знаєш ти, Саню, лиха, як я бачу, сказала Мурашкова.

— А наука? а книжки? Я лучче-б щось цікаве прочитала, ніж мала-б вудитись над тим шиттям, сказала Саня.

— Наука — наукою, а робота — роботою, сказала Мурашкова. Саню, а чи вмівш ти варити борщ?

Саня широко розкрила очі.

— Сказати правду, не вмю, сказала Саня. Знаю, що в борщі є картопля, капуста, цибуля, помідори, огірки, трошки цукру...

Махновська і Мурашкова зареготались.

— Ну, я ще ніколи не йіла борщу з огірками та з цукром, сказала Мурашкова. А я борщ зварю тобі такий, що й кухар не потрафить зварити.

— А хто-ж тобі варитиме борщ, як ти вийдеш заміж? спитала Махновська.

— Куховарка, сказала Саня.

— А як вона не вмітиме? спитала Мурашкова. Не Комашко-же буде тобі варити борщ.

Саня замовкла й задумалась. Лице її стало поважне. Її мачуха скинулась на аристократку і не вчила ні її, ні своїй Мані ні кроїти, ні пекти, ні варити. Попереду Саня про це й не думала, але тепер чогось ці питання стали для неї не жартами, а чимсь серйозним.

— Бач, які в тебе, Саню, біленькі ручки! сказала Мурашкова. Ти все коло квіжок. А глянь на мої руки. Правда, чорні, зашварублі та шереткі?

Мурашкова притулила свою смугляву руку з довгими тонкими пальцями до Саниних білих ручок. Кон траст був такий, як між паляницею та французькою булкою.

— Бач, які твої білі руки! Я своїми руками часом і ложки й гарілки перемию, бо в нас одна наймичка! сказала Мурашкова.

— Знаю, знаю, що ти поперед усього практична людина, як Грекиня, обізвалась Саня.

— Таки вгадала; я практична. Я чоловік діла, і хочу й свої пересвідчення прикласти до діла. Коли я на чому стала, мене тягне до діла. Кидай, Саню, вищу науку та ставай до діла, до діла народнього, сказала Мурашкова.

— Ні, не кину. І я вже, як на чому поставлю, то вже не оступлю ся від свого, сказала Саня.

— Поки сонце зійде, роса очі вийість! Час не жде, час пливе, і наше життя пливе, як хвиля, обізвалась Мурашкова. Я нуджу ся без діла. Чую якийсь огонь в собі, якась тревога душі спати міні не дає. Я хочу діла і діла путнього. Мое життя марно йде. Ми тільки словами та ідеями граємось, як діти, а діло...

— Бо ти, Надю, нервозна, хоч і практична, та ще й до того начиталась книжок, дуже до серця приймаш принцип, обізвалась Махновська.

— А ти дуже спокійна та рівна. Ти вийдеш заміж і станеш буржуазкою, обізвалась Мурашкова.

— Ба не стану. Я й в сім'ї зроблю багато добра, бо сім'я, як світло, може далеко пустити від себе тепло і світле проміння. Не серед степу-ж живе сім'я, обізвалась Махновська.

— Боже поможи! А я й справді нервозна: пусте, монотонне, традиційне життя мене душить, як чад. Я хочу діла, сказала Мурашкова і стукнула пальцями по столі.

По її матовому лицю розлився легкий румянець. Темні великі очі блиснули огнем.

В двері хтось злегка постукав. Усі догадалися, хто прийшов: в номер увійшов Комашко, а за ним Мавродів. Привитавшись з паннами, вони посідали кругом стола і почали розмавляти.

— А знаєте, кого я сьогодні стрів в Одесі? сказав Комашко. Аристіда Целаброса.

Мурашкова з початку ніби злякалась. Її щоки зблідли, очі притухли, серце наче вмерло. Потім вона раптом почервоніла. Кров вдарила в її щоки, складочки під очима стали рожеві. Великі темно-карі очі стали веселі, веселі й заблищали. Серце в грудях заграло. На неї усе неначе пахнуло огнем. Й той огонь пішов по нервах. Нерви натяглися, як направляні струни, готові задрожати й задзвеніти веселою мелодією. Мурашкова чула, що радість усе прибуває в її серцю, наливає его до верху. Її хотілось співати, сміятись, жартувати.

Мурашкова схопилась, побігла до вікна і пхнула

рукою обидві половинки вікна. Вікно відскочило і вдарилося об одвірки так, що шибки задзвонили. Вона чула, що її ніби пашать від огню.

— Ніхто не хоче чаю? спитала Мурашкова, вернувшись до стола.

— Ні, спасибі вам! сказали Комашко і Мавродін.

— То я перемню посуду, сказала Мурашкова і кинулась до посуду. Вона вхопила чайник, кришечка поховзнулася по чайникови і впала на чарки. Скло дзенькнуло, Саня винулась, Мурашкова зареготалась, вхопила ложечки, ложечки випали з рук і брязнули об блюдечко. Нервний Комашко скривив ся. Саня аж задрожала. В Мурашкової трясли ся руки. Вона чула, що в неї кров по жилах ходить ходором.

— Ти, Надю, трохи розтревожена сьогодні, обізвалась Махновська. Дай лишень, я помію посуду.

Махновська встала і спокійно помаленьку перемила й перетерла посуду. Мурашкова сіла на канапі і неначе вгляділа перед собою великі очи та рум'яні уста Целаброса. Не бачивши его довгенько, вона почала его забувати. Але як тільки Комашко нагадав про его приїзд, кохання спажнуло в її серцю раптово, горячо.

— Як ти солідно миєш блюдечко, неначе жертву богам приносиш, обізвалась до Махновської Мурашкова і знов зареготалась нервно й голосно на всю хату.

Саня переглянулася з Махновською, а потім з Комашком.

— А знаєте, Викторе Титовичу, що Надя оце напалась на мене за те, що я беру ся до вищої науки? сказала Саня, щоб зачепити Мурашкову і як небудь вгамувати її нерви.

— Чого-ж це так? сказав Комашко. Вища наука ніколи нікому не пошкодить.

— Ет, ви ідеалісти! сказала Мурашкова. Час йде, и життя йде. Я поважаю тільки науку прикладну, соціальну, політичну економію. Треба братись до діла, а не байдики бити та лігати в хмарах абстракцій. Ти, Саню, хочеш залетіти в Дантів рай і крутитись в хорі безсмертних духів.

— Надю! ти таки добра горячка! Тебе бере нетерплячка, сказала Саня.

Мурашкова знов зареготалась.

— А не потрафиш в той рай, будеш варити борщ з огірками та з цукром, знов обізвалась Мурашкова і знов зареготалась.

— Ну, не велика премудрість вивчитись варити борщ, сказала Саня. І борщ вчитиму варити і вищу науку перейму; і посв'ячу себе на службу жінчині, або народови: я люблю педагогію, а це річ не мала й не пуста.

— Вища наука допоможе й до усякого діла стати; бо навчить, як за діло братись, сказав Комашко. Ото хоч би й Целаброс. З вищою наукою може-б він вийшов і путним чоловіком... Може-б вища наука задавила в ему грецькі практичні матеріяльні інстинкти, і підняла в ему інші, вищі інтереси.

Мурашкова перестала сьміятись. Вид став поважний. Вона обидилась.

— А хіба-ж він не путний чоловік? трохи сердито сказала Мурашкова.

— Не те, що зовсім не путний, навіть пустим его не можна назвати. Віп тільки любить гратись в ідеї, як діти грають в мяча. Говорить, щоб наговоритись в смак, бо любить і вмів говорити. Криєть ся в космополітизм, як заяць в нору, і... ніякого путнього діла не робить і... не зробить.

Мурашкова розсердилась. Густі рівні брови трошки зішли ся і між ними з'явились легесенькі зморшки: то була прикмета її гніву.

— Ви не правдиві до єго, сказала вже зовсім спокійно Мурашкова.

— На нещастя Комашко правду каже, обізвав ся Мавродін. Уся сила Целаброса в красних словах: і таких пустих космополітів повно в наших городах. Аж кишать!

Мурашкова почула, що по її напружених нервах неначе хтось вдарив в усіві сили і її нерви заболіли. Вона чогось почула, що цей замах був смертельний для її серця. Вона не могла не йняти віри Комашкови й Мавродінови, бо знала, що вони лучче від неї знають Целаброса, але її хотілось не йняти ім віри. Її хотілось, щоб то була неправда.

— Хотіла-б я вам не йняти віри, сказала Мурашкова, і її голос задрожав. Вона відвернула очи і дивилась у вікно.

— Хотів би й я, щоб на сьвіті було багато людей чесних і правдивих, щоб усі були чесні, та... правди не оховаш: правда, як олива, впливе на верх, обізвав ся Комашко. Целаброс не з тих чесних космополітів, котрі з енергією пішли на діло. Це такий космополіт, котрим аж кишать наші чорноморські городи. З єго вийде як не другий Фесенко, то дуже похожий на єго. Ось побачите, коли з єго не вийде бесарабський або херсонський поміщик, а може й одеський банкір. Але що він прямує до однієї матеріяльності, я за це готовий покласти голову під сокиру. Я вчив ся з ним в гімназії і знаю єго. Колись він був навіть радикалом. Але тепер він прохолов, і той радикалізм зістав ся тільки на кінчику єго красномовного язика.

Мурашкова почула, що по її нервах знов щось вда-рило, як обухом, знов почула, що той замах був для неї смертельний. Її хвилясті виразні уста якось жалібно склали ся; на ясні очи неначе впала роса. Сльози на-лили очи і ледві вдержувались за віками.

Саня подивилась на Комашка благаючими очима, бо знала, що Мурашкова горячо любить Целаброса; вона неначе говорила очима: не говори нічого лихого про Це-лаброса, змилуй ся! А Комашко не розумів тієї розмови очима і без жалости показував темні плями в душі Це-лаброса.

Мурашкова не видержала, схопила ся з місця. Для неї здавалось, що від неї віднімають милого. Їй і жалко було, і досада брала: вона постерегла, що є правда в сло-вах Комашка, але її серце бажало, щоб не було тієї правди.

— Знаєте що? Ходімо та погуляємо. Час ранній, сонце ще не припікає. Саме добре буде гуляти, сказала догадлива Саня, вставши з місця.

— Ходімо, ходімо, як маємо пекти ся отут коло самовара, сказали усі.

Мурашкова подзвонила. Увійшла горнична і взяла самовар. Усі пішли гуляти понад високим берегом моря.

На дворі було не душно. Усе небо над степом було ніби вкрито білою не густою тканкою. На землю впала не густа легка тінь. Біле покривало з прозорих хмар, як шатро, тягло ся над морем, потім далі ніби закуче-рявило, лягло білими легенькими покосами, а там ще далі над далеким морем розстелялось неначе білими ху-сточками, звязаними один до другого кінчиками, а ще далі затягло ся, як біль, кучерявим смушком і кінчало ся ніби прозорою наміткою.

Десь далеко, далеко на мори промінь сонця пробив

ся, як через білу намітку, через хмарки і впав на море. На воді неначе зайняв ся золотий вінок, кинув від себе золоті пасма, бривнув огнистими краплями, дрожав, переливав ся і несподівано погас. І знов у другому місци десь впав промінь на море, зайняв ся, горів, горів і погас. Потім разом неначе впало з неба три золоті вінки, запалили і погасли, а знов неначе посипав ся з неба десяток вінків: вінки горіли довго, злились до купи і вже загорілось ціле огнисте плесо, замиготіло, задрожало. Здавалось, ніби цілий огневий ставок зайняв ся серед темного моря і палахкотів, як розтоплена піч. І знов неначе чарами згасло те огневе плесо, неначе на его дмухнула якась сила й несподівано погасила. Море знов почорніло, і з неба на чорне море знов неначе чиясь рука кидала золоті вінки, золоті букети. Огневі вінки сипались, счезали, гасли то в одному, то в другому місци, неначе поринали й виривали, перескакували один через другий, грали в хрещика.

— Здаєть ся, сирени виплили з води і плавають, і грають ся в морі в золотих вікнах, сказав Мавродін.

Усі задивились на ту граціозну іграшку на морі, усі тішились нею, одна Мурашкова дивилась на картину моря байдужними очима: вона не дуже то любила природу, як не люблять її дуже практичні люде.

— А давайте ворожити по тих вікнах, сказав Комашко. Пани люблять ворожити. Нехай ваш вінок буде перший, сказав Комашко до Махновської. Як довго горітиме вінок, то й життя ваше в порі буде довге й щасливе.

— Добре, нехай буде так, обізвався Махновська. На темно-синє море впав промінь вінком. Промінь довго, довго горів і погасав помаленьку, поки зовсім не погас. Усі цікаво сьлідком за ним водили очима.

— Твій вік буде довгий, сказала Саня до Махновської. Ану тепер нехай буде мій вінок.

Промінь, чималий і ясний, ясний, як сонце, впав на море і запалав, але горів не так довго і раптом погас.

— А тепер загадаймо на Надине щастя, обізвалась Ольга.

Білі смушки з хмарок неначе роздерлись в одному місці. Блиснуло синє небо. На морі зайняло ся широке огнисте плесо, разом, несподівано запалало, блиснуло і згасло в одну мить.

— Це-б то й мій вік згасне так швидко, обізвалась Мурашкова і засьміялась, але сьміх її перервав ся так швидко, як швидко згасло на морі те золоте марево. Мурашкова задумалась. Її брови насупились. Вид став поважний, як темно-синє море над хмарами.

— Баби скрізь баби: чи в селі, чи в городі: скрізь однаково ворожать. Ой ви, ворожки, знахорки! промовив хтось позад молоді компанії.

Усі разом озирнулись. Саня аж кинулась. Позад їх стояв Целаброс і насьмішкувато дивив ся на паннів. Він закрав ся на тоненьких ніжках вже давненько, як закрадасть ся оксамитовими лапками кіт.

Мурашкова оглянулась, почувши голос Целаброса, і в неї в грудях зайняло дух. Целаброс стояв гарний, як Вакх, облитий матовим молошним сьвітлом з хмарного білого неба, як бувають осььвічені зверху статуї в великих музеях. Ёго клясичного лиця не псувала ні одна пляма тіни. Біле покривало з бриля падало складками на плечі і прикривало чорні блискучі кучері. Очи сьвітились огнем страсти. Повні губи лисніли.

Целаброс глянув на Мурашкову своїми гострими і солодкими очима. Вона не видержала ёго погляду і спустила довгі вії на щоки.

— А що, налякав вас?! обізвав ся Целаброс.

— Коли ви, Аристіде Тарасовичу, відвикнете від ваших критських компліментів? сказала Саня.

— Чи від критських, чи від одеських, перебив її Мавродін.

— Яві ми баби? Якби усі літа нас трох скласти до купи, то може-б й вийшла одна баба, сказала Саня, наламуючи язик на український лад і мішала в свою розмову українські слова.

— Коли так, то вибачайте, сказав Целаброс. Як я чую, і ви починаєте українсьтовати! Коли так, то можете в мене навчитись по українськи. І Целаброс заговорив чистим народним українським язиком.

Целаброс привитав ся до усіх, знявши бриля.

— І етнографи і народні художники тут з панами! сказав Целаброс, подаючи руку Комашкові та Мавродінові.

— І етнографія річ научна, але ви маєте діло з культурниками, сказав жартовливо Комашко. Наше діло культура, просвіта і добробит нашого краю, культура українського язика, літератури. Ви не піднімайте нас на сміх.

— А мене оце прислали до Одеси в банк по ділу на кілька день. Я заходив до вашої матери. Вона передала вам письмо через мене, сказав Целаброс до Мурашкової і подав їй письмо.

Мурашкова розгорнула листок, обписаний грецькими грючками та каракулями.

Мати писала, щоб вона купила для неї дещо в Одесі, вертаючись до дому, і в кінці прикинула: „Аристіда привитай ласкаво, бо він тебе любить, як Бога, та й я его люблю більше від усіх наших Греків...”

Мурашкова дочитала лист і почервоніла. Целаброс усьміхнув ся.

— Час нам до дому, сказала догадливо Саня до Махновської. Мене дома ждуть.

Саня моргнула очком до Махновської. Вона знала, що треба покинути Мурашкову в-двох з Целабросом.

— Прощайте, Аристіде Тарасовичу! Прощай, Надю! сказала вона і повернула до монастиря.

За нею сьлідком пішли Махновська, Комашко і Мавродів. Вони пішли, попарувались. Комашко узяв під руку Саню, Мавродів пішов рядом з Махновською.

— Як попарувались! сказав Целаброс до Мурашкової по грецьки і своєю розмовою на грецькій мові дав знати їй, що заходить дуже інтимна розмова.

— Попарувались Саня й Комашко, ще й на віки, сказала Мурашкова так само по грецьки. В їх швидко буде весілля.

— Не вже! аж крикнув Целаброс. Щож? Чи паничі повернули паннів на свою віру, чи панни паничів? спитав Целаброс.

— Паничі паннів: щоб робити яке діло, і діло путне, довговічне, треба ставати на національний ґрунт, приставати до народа, зливатись, або хоч наблизьять до его, сказала Мурашкова.

— Може й ви до їх приставте? аж крикнув Целаброс.

— Мабуть пристану. Мене душить оця канцелярська робота. Мині дихати нема чим в канцелярії. Я ніби то щось роблю, але знаю добре, що нічого не роблю. Я покину свій нудний обовязок, бо я чоловік живий. Не можу жити без живого діла.

— Надю моя дорога! Ви ентузіястка з горячою вдачею. Що ви говорите? Ви закуєте себе в узьку рамку. Ви втратите широкий простір мисли... Яка принадність, яка пишність бути космополітом, громадянином сьвіта!

— І нічого не робити! І ні за яке діло не братись, сказала Мурашкова.

— А думати?! а мислити? Мисль космополіта вольна, як птиця, літає над морями, над горами, над усім світом. Для неї скрізь вітчизна, де є вольно-мислячі люде. Це така абстракція, аберація, котра перевишає усякі ідеї й ідеали, глибше усякої філософії, глибше Платона і Арістотеля. Вона концентруєть ся в однім пункті, кристалізуєть ся, і, як воздух має силу розтягнутись без кінця. Вона скрізь і нігде, бо то сила висока, жива, вселюдська: не обсягнути її, не замкнути її в якісь узькі форми нашої мисли, нашої абстракції.

— Пускає туман абстрактний мині в вічі. Але ці хитрощі я вже знаю, подумала Мурашкова.

— Я люблю наші чорноморські гóроди з мішаниною людей усяких націй. Я там чую себе дома, неначе я вже став громадянином усього світа. Рідний край Одесса для мене дорогий, але світ мині багато дорожшай, розвивав далі свою східню одеську філософію Целаброс: світ для мене усе, рідний край — нічого.

— Чим-же гарні наші гóроди? Хива тим, що торгують і багатіють з України і нічого не дбають про український нарід, про Україну, перебила єго філософію Мурашкова.

— Видно, вже знать науку Комашка, сказав Целаброс з легким усміхом. Але знаєте що: покиньмо цю філософію. Я оце сам підвів діло в канцелярії так, щоб побувати кілька день в Одесі та побачити вас. Я вмираю за вами. Жити не можу без вас. Ви для мене тепер краще й вище від усякого націоналізма та космополітизма.

Целаброс вхопив руку Мурашкової і несподівано

порывчасто поцілував її горячими губами. Мурашкова почувала, що він неначе впік її руку. Вона чула, що на руці, на тому місці, де він доторкнувся своїми устами, неначе зайнявся огонь, горів і непогасав. Кров почала грати в її жилах, як молоде вино.

— От Саня швидко повинчається. Надю, нема нам чого гаятись: повинчаймося і ми, і будемо щасливі, будемо жити як у раю, сказав Целаброс.

Мурашкова думала і мовчала.

— Ви з матір'ю погано хозяйнуєте: маєте трохи землі і даєте в посесію. Це зовсім не практично. Вам треба чоловіка, треба хозяїна, заговорив несподівано Целаброс тоном практичного чоловіка. Треба вам сіяти пшеницю. І пшениця дає добрий заробіток; це правда: на десятині в добре не сухе літо стане двадцять або й більше кіп. Копа дасть десять, п'ятнадцять пуд зерна. Пуд пшениці тепер коштує карбованця. Ціна добра... Надю моя дорога! Як я вас люблю! Як я вас люблю! крикнув Целаброс і захопив її руку і наче впік її горячими устами.

— Ми, Надю, будемо сіяти не пшеницю, а тютюн, та ще кримського насіння, говорив далі Целаброс. Це вигідніше. Пуд тютюну будемо продавати по двадцять або й більше карбованців. А ви знаєте, скільки десятин дає пудів тютюну? Надю, моє серце! Ти запалила усю мою душу! Твої очі печуть мене в серце. Повинчаймось, та й будемо щасливо в парі жити.

Целаброс нагло дурив Надю: він і в думці не мав її сватати. Ті слова про господарство були тільки одгуком его матеріяльних мрій, якими він захоплювався, якими взяв Надине добро в свої руки. Він захопив Мурашкову за обидві руки і почав цілувати в долоню швидко, швидко, цмокаючи то в одну, то в другу долоню.

Мурашкова почула, що в неї кров починає грати в жилах, як молоде вино, ллється до серця, наливає голову. Горячі уста Целаброса дразнили її. Однак вона мовчала й думала.

— Чого ви, Надю, мовчите? спитав її Целаброс і голос его задрожав сердито, як голос гаремного деспота.

Мурашкова глянула ему в вічі. Очи були наліті кровю. Її стало трохи страшно.

— Аристиде! обізвалась Надя. Я не думала, що ви такий матеріальний чоловік. Памятаєте, як ви прийшли до нас перший раз, вступили в наш грецький кружок.

— Якже не пам'ятати! Це було весною, як у вашому саду цвіли рожі та акація, як ваша мама винесла мнї варення та сказала по молдавськи: Дульчеца ку апа реши; пофтимъ! Ту весну й той день я ніколи не забуду, бо я в той день побачив ваші дивні очи, сказав Целаброс.

— Так було, так, сказала Надя, спустивши віка на очи і згадуючи той ясеній майський день. В нашому грецькому кружку я тільки й чула розмову про кукурузу, пшеницю та тютюн. Ви перший з Греків заговорили про вищі ідеї, про дорогі для мене принципи: я думала, що ви приймаєте їх до серця, що ви пересвідчилися в них, горячо будете встоювати за них, візьметься за діло...

— Надю моя дорога! Ми вже люде дорослі! Час нам глянути на життя та на світ очима дорослих хюдей. Час нам перестати гратись в принципі. Будемо дивитись на люде, на світ очима мудрого практичного чоловіка. Кинь, Надю, ті іграшки!

— Які то іграшки! крикнула Надя і почула, що по її нервах неначе щось вдарило. Вона пригадала слова Комашка.

— Так, так... Думати й говорити можна усяк, а жити треба однаково усім людям; усім треба хліба. Я знаю, що я геній і в тому ділі, щоб добути достатки матеріяльні. Я чую, що зможу з малого достатка розвести мільйони. А гроші — то саме сутя людського життя. Абстракція субекта то є первопочаткова основа людського духового і матеріяльного розвитку. Кожна абстракція субективності буде ненормальним віддиком від закона боротьби за життя, буде конфліктом з індивідуальностями, буде аберацією від абстракції...

Целаброс мабуть хотів абстракціями та філософією замазати свій космополітизм на словах і свою нікчемність в широти свого пересвідчення.

Надя почувла в тій плутанині фалшивість.

— Це, здасть ся, філософія Фесенкова. Коли це ви встигли стати його горячим наслідувачем? сказала Надя.

— Годі жартувати. Надю, серце! Я люблю вас, знаю, що й ви мене любите. На що нам мучити себе? Поженимось і будемо щасливі, зазнаємо такого щастя, як не судилось і Туркам в раю Магомета, сказав Целаброс.

Він вхопив Мурашкову за руку і неначе прилип до руки горячими устами. Мурашкова почувла, що страсть знов розливаєть ся хвилями по її нервах. Вона схопилась з каміння, на котрому сиділа. Целаброс відійшов і простяг до неї обидві руки, неначе хотів її обняти. Вона подалась назад і вгляділа, що від монастиря стежкою йдуть дві дами і якийсь сивобородий пан. Вона пішла стежкою до них. Целаброс і собі пішов сьлідком за нею.

Вони дійшли до гостинниці. Мурашкова побігла до дверей, не подавши Целабросови руку на прощання.

— Прощайте, Надю! В вечері смерком прийду до вас, сказав Целаброс.

Мурашкова зачинила двері, вбігла в свій номер, впала на софу і задумалась. Цілий день вона не могла ні читати, ні діла робити: брала в руки книжку, читала і не могла зрозуміти ні одної мисли; брала ся за роботу, хотіла шити, робота не йшла. День здавався для неї довгим, як вік, важким, як хвороба. Надя не пішла на пораду ні до Саві, ні до Ольги. Вона усе їм розказувала, але була потайна в тому, що стосувало ся до її еерця.

Настав вечір, гарячий, душний. Сонце погасло. На дворі смеркалось помаленьку. Час наближав ся. Надя знала, що Целаброс прийде, доконче прийде. Чи він і справді хоче мене сватати, чи дурить мене?

— Що міні робити? Чи вийти до него в парк, чи не вийти? Не вийду. Хоч би була правда в его словах. Чи вийти за него заміж, чи ні? Запру двері, позачиняю вікна. Перемучусь ніч, а до него не вийду.

Вечір погас. В хаті було гарячо. Мурашкова чула, що жар обняв її тіло, щоки палають, уста сохнуть. Її стало душно, важко, неначе камінь ліг на її груди. В горлі посохло. Її неначе не було чим дихати. Голова почала морочитись. Вона глянула на вікно. В вікно було видно зорі. Зорі неначе задрожали перед її очима і рушили з місця. Її нерви розходились... Вона схопила ся з софи, прибігла до вікна і відчинила его. З надвору потягло не вохким повітрям, а такою духотою, яка стояла і в кімнаті. Мурашкова відчинила навстіж двері.

— Прийде, знаю, що прийде, але я не вийду в парк до него, думала Мурашкова, ходячи по кімнаті. Усі его високі поривання, тільки слова й слова. Він мене неначе причарував своїми словами. А під тими красними

словами притаїлась груба матеріальність, крамарські інтереси, наживання грошей, багатства. І усе те в него прикрите філософією, туманом абстракції, розумними словами. Не того я ждала від него, не того бажало моє серце... Не вийду до него, не вийду! Запру двері, не пущу его на поріг. Мій ідеал впав і розбився, як пишна статуя давнього Вакха, розбита руками варвара. Я помилилась... А серце моє чи помилилось?..

Мурашкова трохі не плакала, ходячи по темній кімнаті. Їй було жалко его краси, було жалко втратити на віки любов. А серце не слухало розуму, бажало щастя, просило кохання: її думи без її волі полетіли десь назустріч милому. Вона неначе побачила его перед собою в темній кімнаті, облитого срібним сьвітом хмарного дня. Він неначе став перед нею і дивився їй в вічі.

Мурашкова засьвітила сьвітло. Вона боялась своїх горячих мрій, хотіла сьвітлом прогнати від себе ту мрію про милого. А мрія не счезала, і манила її і запалювала кров, і тревожила серце.

— І не йму єму віри, і... люблю, люблю его. Яке в мене горяче серце. Я сама не знала свого серця, не маю сили над ним. І вона ходила по кімнаті, ламала руки, довго думала, а потім сама не зогляділась, як вибігла в парк і пішла стежкою між акаціями.

— Втічу від него! Сховаюсь в Сані і сидітиму в неї до півночі, думала Мурашкова, повернувши до гостинниці.

Целаброс з'явився під акаціями, як тінь. Мурашкова обернулась, щоб утікти від него, і почула, що не має сили утікати.

— Надю, це ти? спитав він тихо, нахилившись над її ухо.

— Чого ви прийшли? Я вам сказала, щоб ви до

мене не приходили. Не ходіть до мене, не мучте мене! ще тихійше обізвалась Мурашкова.

Целаброс узяв її під руку. Мурашкова почула, що її нерви зразу заспокоїлись. Важке ждання минуло. А темна ніч закривала від її очей ті пишні очи, що чарували її якоюсь потайною силою і запалювали в неї якийсь огонь.

— Я прийшов, щоб подихати хоч хвилину тим воздухом, що ти дишеш, щоб побачити хоч твої вікна, постояти під твоім вікном, почути хоч шелест твоєї тихої ходи, сказав Целаброс. Я виру без тебе, сам собі смерть заподію!

Вони пішли тихою ходою в парк. Мурашкова мовчала. Вона чула, що її серце почало кидатись тихійше. Мисли стали яснійші, неначе випливали з якогось туману. Вона почула енергію в думках...

— Аристиде! обізвалась вона тихо. Міні шкода вас, але нам треба розійтись: нам не бути в парі.

— Чом так? аж крикнув Целаброс.

— Я помилилась, і помилилась важко, тяжко: я не так думала про вас, сказала вона. Я тепер зрозуміла, що наші думки розійшли ся. Ви практик, чоловік матеріальний. Ви хочете жити тільки для себе. А я...

— Ти-ж сама казала міні, що ти жінчина практична поперед усього і не дуже поважаєш теорії, сказав Целаброс. І ти такого самого грецького роду, як і я.

— Правда, я практична, але я свою практичність готова прикласти до якого вищого діла; я людина діла, а не пустих слів. Я полюбила принцип; і принцип практичного діла, а не теорії: така вже моя вдача. Я хочу жити і служити ділом для других. Час пливе, а соціальна неправда панує на сьвіті. Нарід в нужді, в темноті і его зумисне держать в темноті... Хіба ти знаєш,

що чесному чоловікові в нас немає місця нігде? А скільки моїх товаришок злетіло з місця за свої принципи, за пересвідчення! Мину жаль їх, бо їх доля — моя доля. Кину службу і піду в народні учительки. Надіну українську свиту або молдавську мантилю і піду в наряд. Я без діла не буду сидіти.

— Що ти говориш? Схаменись! В тебе нерви розтревожені. Надю, без багатства не можна і вашого діла робити. Ти в страшній екзальтації. Заспокійся, і подумай, що ти говориш! сказав Целаброс.

— Можна й треба! крикнула Надя.

— Це ти побувала в Одесі в кружку, котрий я добре знаю, наговорила там, набрала екзальтації! сказав Целаброс.

— А хоч би й побувала! сказала Мурашкова.

— Кинь оці свити та мантилі! сердито крикнув Целаброс. Ти не дитина. Час тобі жити, а не бавитись в принципи.

Целабросів голос задрожав. В йому було чутно приказ.

— Не кричи, бо я вільна людина і тебе не послухаю! сказала Мурашкова.

— Надю, серце! Я не можу при тобі ні думати, ні мислити! Моє серце горить. Кинь мисли! Дай волю серцю! Давай будемо кохатись! Забудьмо про всі думи, забудьмо розум. Люби мене, або вбий мене! крикнув Целаброс і хотів обняти Надю за талію.

Вона відскочила від него і пішла до гостинниці. Він погнав ся слідком за нею.

— Надю, постій! Дай постояти з тобою, хоч поговорити.

Мурашкова побігла по східцях і вскочила в свій номер в відчинені двері. Целаброс погнав ся за нею і хотів і собі вскочити в двері. Мурашкова кинулась до дверей і вхопилась їх обома руками, щоб причинити.

Целаброс вхопив за двері і не пускав: його довгі тонкі пальці неначе п'явки впили ся в двері.

Сьвіт від лампи впав на лице Целаброса. Мурашкова глянула на його лице. Воно було гарне і страшне, як лице гарного демона. Очи сьвітились, чоловічки на білках наче крутились, горіли огнем. Надя почувала в собі їх магічну силу: вона любила такі очи...

— Надю, вбий мене! Застріль мене і дай мені свою любов, не проганяй мене! благав її Целаброс.

Мурашкова глянула на него і не впізнала його: очи стали ласкаві, тихі, неначе благали її, уста рум'яні склались жалібно; з очей виступали сльози, як у дитини. Перед нею стояв уже не демон страшний, а ангел тихий, ласкавий, пишний красою небесною. Вона почувала, що якийсь туман налягає на її мисли. Сьвітло задрожало в її очах. Для неї здало ся, що туман вкрив вікно, сьтіни, двері. Целаброс в одну мить неначе счез в тому тумані, і через хвилину знов виринув з туману такий самий пишний, благаючий в сяєві сьвітла. Вона простягла до него руки.

— Моя, на віки моя! промовив він чудним якимсь, сидьним та ярким голосом.

Целаброс одним скоком кинув ся до Наді, як лев кидаєть ся на серву і вхопив її за руки. Мурашкова вгляділа в вікна, що неначе усі зорі разом посипались з неба. Вона хотіла вирвати з його горячих рук свої руки, і почувала, що сила покинула її. Її тільки здало ся, ніби під нею провалив ся корабель і вона тоне і не має енергії вдержатись на хисткому дні корабля.

XIV.

Тиждень ходив до неї Целаброс що вечора.

Тиждень жила Мурашкова, неначе в раю. Вона

тільки й ждала вечора. Наставав вечір, вона виходила в парк назустріч милому. До неї прибігала Саня, розпитувала її, чого вона стала така смутна. Мурашкова говорила знехотя, відказувала, що вона чогось нездужає. Для неї стали неприємні її приятельки, її подруги. Потайна з роду, вона стала ще потайнійша і про свою любов не призналась навіть своїм дорогим подругам.

Минув тиждень щастя. Восьмого дня ввечери Мурашкова ждала Аристіда. Він не приходив. Вже зорі висипали на небі, вже й була північ, і єго не було. Мурашкова ходила по кімнаті і ламала руки так, що кісточки в пальцях хрущали. Вона вибігла на ганок, довго дивилась на улицу, знов вернулась в кімнату, то сідала на канапі, то ходила по кімнаті, а він не приходив. Вже в гостинниці усі поснули: стало тихо, як в могилі. Мурашкова стреможилась і знов вибігла на ганок. Місяць зійшов і освітив парк. В парку не було нікого. Вона побігла улицею. По улиці вештались подекуди люде. Целаброса не було.

— Чи не стрів та чи не запросив єго Бородавкин на карти, подумала Мурашкова. Вона вгляділа в вікнах Бородавкіна сьвітло і повернула до єго дачі. Прийшла вона, заглянула в вікна, в хаті не було нікого, тільки горіла лямпа на столі. Коли чує вона з моря пісню. Вона впізнала той голос: то сьпівала Бородавкіна. Мурашкова прийшла на берег і стала за високим камінцем. По воді до берега плив човник. На човнику горіли два ліхтарі, неначе сьвітло ся двое очей. Видно було гребця Грека в червоній куртці, в червоному фесі з китцею. Голос лив ся з човна. На човні чорніло дві фігури. В Мурашкової серце неначе стало в грудях.

Човник зашипив по піску, приставши до берега; під човном застукотіли круглі, як картофля, камінці. З чов-

на скочив Целаброс, подав руку Бородавчиній, вхопив її за талію і поставив на берег. Круглі камінці застукотіли під важкими ногами в Бородавчиної.

Вони відійшли далеченько від човна і сіли на плясковатому камінню над самісіньким морем. Тихий сьвіт місяця злив ся з червонуватим блеском від ліхтарів і освіттив Бородавкynu та Целаброса. В Бородавчиної лице забілило проти сьвітла місяця, як лице вакханки. В роскошах кохання вона відхилила голову і впилаь очима в Целаброса. Він обняв її за талію і пригорнув до себе. Бородавкина не оборонялась; вона прихилила свою голову до его плеча і засьпівала романс: „Тигреная“. Місяць пливе по вічних небесах. Голос її мягкий, як оксамит, з початку полив ся тихо, тихо. Так сьпіває людина в той час, коли її душа повна щастям, коли серце мліє... Бородавкина неначе сьпівала Целабросови на саме ухо. Хвиля тихо шелестіла, котячись на берег по дрібних камінцях. Пісня була тиха, як той шелест хвилі, що був ніби акомпаніментом для її голоса. Але перегодя голос її набрав ся сили й страсти. Серед тиші полила ся пісьня голосна; пішла луна поміж скелями, полила ся по морі, заглушила шелест хвилі. Луна пісні обзивалась за скелями голосно на високих берегах в акаціях та волоських горіхах, як тихе зітхання щасливої душі. Пісня наче розбудила мертве море, влила життя в мертві береги. І море, і скелі, і місяць над морем: усе здавалось пишною грандіозною декорацією великої сцени, на котрій сьпівала артистка...

Бородавкина скінчила пісьню, глянула в вічі Целабросу. В роскошах кохання, в роскошах тихої важкої місячної ночі вона відхилила голову назад, випхнула білу повну шю і неначе манила его своїми устами. Целаброс вшив ся в її повну шю устами і неначе замер.

— А що, гарно я співаю? спитала в него Бородавкіна. Правда, з мене була-б перворядна артистка?

— Гарно, гарно, як той соловейко, тихо обізвав ся Целаброс.

— А правда, я гарна й тепер! А колись я була ще краща: хлопці дуріли, казались від моїх очей, сказала Бородавкіна.

— В вас шия гарна, біла, як у лебідя, обізвав ся Целаброс.

— Хйба-ж в мене тільки шия гарна? А мої очі? а мої брови? Погладьте рукою по моїй щоці, по моїй шиі. Чистий оксамит, сказала Бородавкіна.

Целаброс погладив тихо рукою по її щоці, по шиі.

— Правда. Чистий оксамит, сказав він і поцілував її знов в той оксамит — в шию.

— Правда, я краща від тієї циганки Мурашкової. Перестаньте до неї ходити, ходіть до мене. Яка в неї краса! Шия тонка, суха, як у чаплі. Любіть мене і забудьте її, сказала Бородавкіна і знов припала до его плеча головою, і знов засьпівала принадним голосом.

Мурашкова неначе отерпла, стоячи за каміннем.

Вглядивши, як Целаброс поцілував Бородавкіну в шию, вона задрожала, була готова кинутись на них, задушити Бородавкіну і Целаброса. Мурашкова ступила один ступінь. Дрібні каміньці заворушились, застукали: вона загрузла в них по кісточки.

— Ой, щось ходить та ще й близько! тихо сказала Бородавкіна. Я чула, як застукотіли каміньці.

— Може вам так вчулось, обізвав ся Целаброс.

Мурашкова стала як мертва і прихилилась до скелі.

— Давайте лікер! Я вам дала его. Може ви поставили в човні і забули взяти? Я трохи змерзла. Погрійте

мене на своїх грудях, попечить мене поцілунками, обізвалась Бородавкіна.

Мурашкова бачила, як Целаброс узяв десь пляшочку лікеру, як десь з'явилась чарка, неначе він витяг її з каміння. Він налив чарку і подав Бородавкіні. Вона пила помаленьку, крапля за краплею, кількома нападами. Целаброс налив і собі і випив нахильці. Він подав їй конфекти. Бородавкіна знов припала головою на его груди і промовила:

— Яка поезія! Он море шелестить коло моїх ніг! Он місяць сяє над морем. Море лиснить. Усе спить, тільки моя любовь не спить. Я їм конфекти! Я сьпіваю! Яке блаженство! Налийте ще чарочку! сказала Бородавкіна, відкинувши голову назад.

Целаброс залоскотав її пальцями по повній шві. Вона зареготалась голосно на усе горло. Одляски ніби горохом посипались десь між скелями. В Мурашкової закрутилась голова. Вона почула, що її розум неначе туманом повив ся.

— Чи то Аристід? Не вже то він, той, що вмирав за мною ще вчора ввечери. Не вже це Бородавкіна? Це мині мабуть снить ся. Я лежу в постелі, в гостиниці. Я прокинувся, а усе счезне... вили ся мисли в її голові, і їй здало ся, що вона в себе в номері лежить в постелі, що їй снить ся сон, ніби русалка виплила з води, лащить ся до Аристіда, манить его красою при місяці, манить піснею і регочеть ся, і лащить ся, і от-от потягне его на дно моря.

— Час мині йти до дому, сказав Аристід, вставши з каміння.

— Не пуцу! Не пуцу! Ти підеш до тієї циганки. Ти восьмий день до неї ходиш. Я сьліжувала за тобою, сказала Бородавкіна, хапаючи его за руку. Я сьлідком

ходила за тобою, оце впіймала тебе, трохи не силою повела до моря, посадила з собою в човен. Не пущу! аж крикнула Бородавчина.

— Час спати. Миві спати хочеть ся. Дивіть ся, я позіхаю, сказав Целаброс і позіхнув на увесь рот.

— Позіхасте при мині! Позіхасте в таку пишну ніч! Дивись, місяць пливе в небі. Море дримає. Тепло, розкіш! Посидьте зо мною до самого сьвіта. Не пущу! сказала Бородавчина.

Целаброс без церемонії встав з каміння і налагодив ся йти. Мурашкова неначе прокинулася від важкого сну і кинулася бігти по піску по-за скелями. Напружені через силу нерви зразу опали, як порвані струни. На неї напав страх. Її здало ся, що сьлідком за нею хтось гонить ся, от-от впіймає її. Вона тільки тепер зогляділась, що одним одна в глуху північ блукає між скелями над морем, в якійсь пустині. Вона побігла по дрібних камінцях, по жорстві. Ноги грузли по кісточки в камінцях, в пісок. Її здавалось, що вона йде не по землі, а віби по воді. Вона не стямилась, як вибігла возом на гору. Її здавалось, що вона викрала чужу тайну, що її примітили, погнались за нею. Її було і сором і страшно. На горбу мріла дачка Бородавчина в густій тіни волоського горіха. Двоє вікон, освічених сьвітом, ясно виразувались з густої тіни. Мурашкова кинула очима на дачку і їй неначе крізь сон здавало ся, що то якесь страховище, якийсь великий звір з кров'яними блискучими очима. Мурашкова бігла на гору. Вперед неї заманячили старі авації та априкози з рідкими суковатими гильками. Її здалось, що якісь темні страховища, якісь чорні тіни простягали до неї сухі пазуристі руки, хотіли вхопити її за руки, за плечі...

Вона вибігла на улицю і опам'яталась. На улиці

було тихо, мертво, тільки подекуди блимали неясні ліхтарі на стовпчиках. Серце її видалось в грудях, неначе хотіло вискочити. Вона вхопилась руками за серце і стала. Вона трохи не зомліла, трохи не впала на землю, ледви встояла на ногах. Голова морочилась. Холод проймав її, як в пропасниці. Вона дрожала, а голова горіла, як в огні. Постоявши хвилину, Мурашкова насилу дійшла до гостинниці, увійшла в хату, впала на канапу, схилила на спинку голову. Руки впали на коліна, як дерев'яні. Мурашкова неначе замерла.

Двері в її номер стиха відчинились. Увійшов Целаброс. Очи в него блищали. Щоки червоніли, аж пашіли. Мурашкова глянула на него і не поворухнулась.

— Добри-вечір, Надю! сказав Целаброс по грецьки, ласкавим, солодким голосом, котрий став ще ласкавійший від такої меляодійної грецької мови. Як я сьогодні опізнився, сказав він тихо.

Мурашкова не підвела навіть голови. В очах, в лиці виявлялась страшна мука. Блискучі очи згасли. Лице було бліде. Вона була похожа на підстріляну птицю, що зійшла кровю.

— Що з тобою, Надю? Чого ти така бліда? сказав Целаброс і взяв її за руку.

Рука підвела ся з її коліна, важка, як у мерця, і холодна, як лід.

— Ти слаба? Ти десь пристудилась? спитав в неї Целаброс і притулив її руку до своєї горячої щоки.

Мурашкова неначе стрепенулась: вирвала від него руку і схопилась з канапи. Уступившись від него на ступінь, вона крикнула:

— Не зачіпай мене! Вийди з кімнати! Геть з кімнати!

Целаброс і собі подав ся назад. Перед ним стояла

неначе тінь Мурашкової: бліда, як віск, уста білі, щоки запалі, великі очі пригасли. Але через хвилину в очах заблищав огонь, з них ніби сипались іскри. Злість, помста, ненависть так виразно виявились в тих блискучих очах, що Целаброс оступив ся ще на ступінь від неї, вгадавши якусь велику тревогу в душі дівчини.

— Надю! що стало ся з тобою? Я не впізнаю тебе; ти стала страшна, як смерть, а твої очі горять, сказав Целаброс і на ступінь приступив до неї.

Блискучі очі в Мурашкової знов неначе погасли, як зорі, що несподівано закрились легкою прозорою хмаркою.

— Я стала страшна, як смерть... Ти вбив мене на смерть! сказала Мурашкова тихим голосом. Голос її був тихий, приглушений, неначе єго було чуть десь з'за сьтіни. Вона не промовила, а неначе прошепотіла ті слова.

Целаброс стревожив ся: він догадав ся, що трафилась якась подія, котра виявила єго темну душу.

— Надю! тобі щось наговорили на мене, набрехали лихі люде, обізвав ся Целаброс.

— Я сама усе добре знаю, усе бачила! несподівано крикнула Мурашкова різким голосом.

— Що-ж ти знавш? Що-ж ти бачила? спитав Целаброс вже тихійшим голосом, похожим на голос винного школяра.

— Я знаю, що ти гуляв човном на морі з Бородавкиною, сидів з нею над морем на камінню, обнимав її, цілував в шию, пив з нею...

І її різкий голос з кожним словом ставав тихійший і на останніх словах якось чудно зашипів: — я дала тобі свою любов, своє серце, пойняла тобі віри, як чесному чоловікови. Але за те я хочу, щоб і ти віддав мені всю свою любов, своє серце, свої мисли, усе твоє жи ття, усього

себе — мвині і тільки мвині. Я бажала, щоб я мала право на твоє життя, тільки я сама до смерті, до могили, а ти...

Мурашкова повернула до него лице й очи боком і кинула на него косий погляд зневаги, такий виразний, такий ясний, котрого не можна замінити ніякими словами.

— Хто тобі сказав про це? Це усе неправда? крикнув Целаброс.

— Прилетіла чайка з моря, крикнула над моїм вікном і я вгадала той крик: він мвині усе сказав... Я чула голос з моря... Сьпівала русалка. Я спала... ні не спала... Я стояла за скелею. Море тихе; місяць над морем... ніч ясна... Онде човник припливає до берега. Ой, страшно! Я боюсь! крикнула истерично Мурашкова. Русалка обняла его, хотіла заманити в море, втопити...

Мурашкова говорила, як крізь сон, стоячи боком до Целаброса, і неваче пригадувала якісь страшні сцени. Її мисли плутались, неваче десь далеко блукали, як в тумані. Целаброс приступив до неї, взяв її за руку і тихо повернув лицем до себе. Їму здавало ся, що Мурашкова тронулась ума.

— Надю, серце! Що з тобою! Схаменись! Що ти говориш? Чя ти спиш.. и говориш крізь сон, чя з тобою що стало ся? заговорив Целаброс тихим, ласкавим голосом.

Мурашкова схаменулась. Туманом повиті очи блиснули. Вона крикнула не своїм голосом:

— Ідїть від мене! Ідїть до Бородавкиної, цілуйте її оксамитову шню, її щоки, слухайте її голос. Ви двічі піддурили мене, двічі вбили мене! Ви вмерли для мене, я мертва для вас.

— Надю, ну, прости мвині на цей раз! Ніколи, ніколи зо мною цього не буде, прости!

— Я з тих, що ніколи не прощають за зраду в коханню, ніколи, до смерти!

— Надю, ти-ж для мене вже рідна! крикнув Целаброс.

— Я для вас тепер чужа! І буду чужа! Прощайте на віки! Ніякою жертвою вже не добудете мого серця. Я оце тільки що була над морем, слідкувала за вами, усе, усе бачила і тільки що прибігла в кімнату. Моя любов слідком ходила за вами, де ступала ваша нога. Йдіть, не мучте мене. Я чую, що в моїх грудях клеко-тять, душуть коло серця... Мурашкова застогнала, вхопила обома руками за серце, неначе мала вмирати.

Целаброс вхопив склянку, налив води і подав їй.

— Ха, ха, ха! зареготалась несподівано Мурашкова. В неї шия повна, біла, як у лебідя. В неї голос, як у сирени. А моя шия тонка, як у чаплі, смугла. Ха, ха, ха! зареготалась истерично Мурашкова, і той страшний регіт розсипався по тихій мертвій кімнаті, по тихому домі.

— На, випий води! сказав Целаброс.

Мурашкова вхопила склянку і кинула нею об поміст. Склянка розлетілася на шматочки.

— Через вас я зазнала рай серця, через вас я зазнала й пекло й пекельні муки серця. Ви мене дурили ідеалами, а самі так підло відреклися від них. Ви фразер, граветесь красними словами, високими ідеями, а я вам пойняла віри... Ви нікчемний чоловік, крикнула Мурашкова. Я думала, що матиму в вас підмогу, знайду поміч, а ви...

Вона заплакала і перегода знов засьміялась. Пі мисли плутались, як в тумані. Вона говорила, перемішувала ласкаві слова з лайкою та прокляттям, то благала, то проклинала. Целаброс відчинив вікно, взяв Му-

рашкову під руки, посадив на софі і тихо вийшов з кімнати.

Лямпа догоріла й погасла. Мурашкова сиділа в темній кімнаті на софі і дивилась в відчинене вікно. Вже на дворі почало світати. Вже небо почервоніло. В вікно полив ся тихий сьвіт. А Мурашкова не спала й не дрімала і все сиділа неповоружно на одному місці.

Сонце зійшло і заглянуло в вікно. По столі, по софі розсипались чорвоні іскри проміння. Горячий промінь впав на руки Мурашкової; вона неначе прокинулася від сну. Мисли заворушилися в голові. Вона почала пригадувати вєчір, ніч, пригадала, як Цєлаброс приходив до неї, як говорив з нею...

Сьвіт сонця полив ся в вікна широкими хвилями, залив усю кімнату і, неначе хвилі сьвіжої води, протверезив нерви бідної дівчини. Вона встала з софи, перейшла кімнату і вгляділа себе в зеркалі, що висіло між вікнами над столиком. Глянула вона на себе в зеркалі і не впізнала себе: мертве лице, щоки запалі, уста білі, під очима синіли попруги, очи згасли і запали.

За одну ніч Мурашкова звяла, спала з лица і постарілась.

При сьвіті сонця мисли її прояснилися. Вона неначе прокинулася від важкого сну. В одну мить її розум неначе просьвітив ся і, як блискавка, зразу осьвітив усі важкі події минувшої ночі.

— Що мені тепер робити? Що почати? Серце робите, життя загубляне... Я втратила любов: не жити буду я, а чєвріти, подумала Мурашкова і в неї блиснула думка піти до моря і скочити з скєлі в море.

— Навіщо жити? Навіщо мучитись? Одна мить — і настане кєнець моім мукам, подумала Мурашкова і вже відхилила двері в коридор.

Назустріч їй увійшла горнична, сільська дівчина, і промовила: „Добри-день!“ Голос живого чоловіка спинив і втихомирив важкі думи. Мурашкова вернулась в кімнату. Горнична поставила самовар на стіл, глянула на Мурашкову, злякалась і крикнула:

— З вами щось стало ся! Ви нездужаєте!

— Справді, я трохи слаба, обізвалась Мурашкова тихим, неначе задавланим голосом.

Горнична побігла до Сані і дала їй звістку, що Мурашкова несподівано заслабла. Прибігла Саня, глянула вона на Мурашкову і інстинктом вгадала, що на неї впало тієї ночі велике горе.

— Надю, ти розійшла ся з Целабросом? крикнула Саня.

— Розійшла ся і ніколи не зійду ся, обізвалась Надя.

— Від чого? За-віщо? спитала в неї Саня.

— Целаброс нікчемний чоловік, обізвалась Мурашкова і тільки рукою махнула, але про усі події тієї ночі нічого не сказала.

З того часу Саня не відходила від Мурашкової і часто ночувала в неї в номері.

Через тиждень Мурашкова попросила собі місця учительки в народній школі в одному українському селі на Бессарабії, але швидко від неї відібрали те місце. Мурашкова пішла в народ... Про неї довго не було ні чутки, ні вістки...

XV.

Минув тиждень, тиждень щастя і спокою для Сані. Комашко попросив старих Навроцьких покористуватись вольним часом канікул: їхати в Кишинев і справити весілля.

І Навроцькі почали лаштуватись в дорогу. А тим часом в квартирі Навроцьких трапилась велика подія: Маня збунтувалась проти своєї матері.

Одного ранку Навроцькі випили чай. Після чаю Раїса Михайлівна почала складатись в дорогу. Оглянувшись вона сюди-туди, Мані нема в кімнаті. Вона побігла в гостинну, Мані й там не було. Одчинила вона двері в коритар, її там не було видно.

— Де це Маня? спитала Раїса Михайлівна в Навроцького.

— Не знаю, знехотя обізвав ся Навроцький, курячи сигару. Тут була, вертіла ся, та не знаю, де діла ся...

Навроцька одчинила вікно, глянула в парк: Мані нігде не було видно.

— Де це Маня? Що це за знак? крикнула вже сердито Навроцька. Ти тут сидиш і нічого не бачиш.

— Може вовк иззів, обізвав ся байдужо Навроцький.

— Господи! Ще й дратуєть ся! Побіжи в парк та пошукай! Щось таке трапилось. Вона без мене ніколи з хати не виходить. Набігли сюди оті Комашки та Мавродіни та Мурашки, наговорили усякої всячини, а вона наслухалась. Ще дремне в Одесу, або й за Одесу, кричала вже сердито Навроцька.

— Далеко не забіжить, бо трохи важка на ході... Та не бій ся! Вона не побіжить за Комашками та Мурашками! Не з її розумом бігти за ними. Вона швидче дремене за Фесенком, сказав Навроцький.

— Ой лшечко! Ще справді побіжить до Фесенка. Це твоя Саня її набила голову. Вона не спить і не їсть; так побиваєть ся за Фесенком.

Навроцька підождала з годину, Маня не верталася. Навроцька післала горничну над море, а сама побігла

в парк. Маня й справді, закохавшись, зачула волю. Кохання й мука серця, а щастя й воля, часом наводять на стежку до свободи, до самостійности, розбуджує дрімаючу енергію. В Мані в душі вперше заворушилась іскра свободи...

Горнична вернулась і сказала, що нігде не видко Мані, а в купальні купається сама Саня: Мані не було і в купальні.

— Боже мій! Щось трапилось! Це не спроста! крикнула Навроцька. В церкві її нема, бо з церкви вже давно вийшли. Щось трапилось! Не дурно-ж Маня довго не спить, сидить коло одчиненого вікна до півночі, говорять крізь сон, а часом і кричить.

Навроцька післала горничну в сукупні, неодгорожені сусідні сади, а сама ще раз пішла в парк. Вона заглядала за кожне дерево, за кожній куш. І за густими кущами жовтої акації та городовини вона несподівано зогляділа шматок Мавиної сірої сукні. Навроцька розгорнула кущі. Маня лежала ниць на траві в холодку, простягла ся на усей зріст і читала книжку, поклавши її на траві, ще й ногами пацала, як роблять пастушки.

— Чи це ти? крикнула Навроцька.

Маня жахнулась, кинулась, схопилась і сіла на траві.

— А ми тебе шукали і над морем і в монастири. Наробила ти нам клопоту... Чого це ти вийшла з хати мене не спитавшись? Вивернулась на траві, як горнична, ще й ногами пацаєш! Це гарні манери!

— Оце, хіба я далеко зайшла. Саня як йде з хати, то нікого не питає, обізвалась Маня.

— Я-ж так і казала. Саня, Саня... і скрізь та негодяща Саня. І ти швидко через неї станеш негодящою! сказала сердито Навроцька. А це яку книжку ти читаєш?

Маня мовчала. Мати взяла книжку, глянула на заголовок і спересердя шпурнула книжку через куші. Вона від злости не догляділась, що то була її власна книжка.

— „Нана“ Золі! „Нана“! Пхе! Яка гидота! Де це ти її узяла? спитала Навроцька.

— В вашій шуфляді, в столику, сказала спокійно Маня.

— А столик був замкнений! Я заперла оце паскудство в столику.

— Ви забули на столику ключі, а я одімкнула столик і взяла книжку, сказала спокійно Маня.

— Ти одімкнула без мене столик! Ти, мене не спитавшись, узяла книжку! А ти погана, негодяща, непутяща дівчино! кричала сердито Навроцька.

— А чом же не взяти й самій? Хиба я маленька? сказала спокійно Маня. Саня читає усе, читає такі гарні, інтересні книжки, а мені не можна. Он і Комашко сьмієть ся з мене: казав Сані, що я й доси на привязи в мами.

— Я-ж казала, що ті Комашки та Мурашки — то мое горенько, сказала Навроцька. От іди до дому! Не сьміє сама без мене виходити з хати.

— Чого я піду в хату, коли мені й тут добре, сказала Маня, вже піднявши голос.

— Іди зараз, кажу тобі! крикнула Навроцька.

— Ба не піду. Не хочу, почала вже вередувати Маня.

— Йди, бо я батька покличу, вкрикнула Навроцька.

Маня трохи побоялась батька, встала й пішла з матір'ю. Вони увійшли в кімнату.

— Неначе нема тобі роботи в хаті. Он наготовила мольберт, пензлі та фарби; і фарби вже позасихали, а ти й не думаєш кінчати розрізаного кавуна, сказала Навроцька. На пензель, та малюй.

Мати подала пензель Мани. Маня кинула пензель об землю.

— Не хочу малювати! Обридли мині оці кавуни, огірки та човники, сказала Маня.

— Здуріла, чи що? Це все Комашки оті! сказала мати.

— Не Комашки, мамо! сказала голосно Маня. Це все Фесенки, подумала вона і трохи не заплакала. Фесенко вже три дні не приходив. Він десь загуляв ся з компанією, а Маня що вечора плакала в постелі.

— На-ж, малюй! сказала мати, повертаючи до неї мольберт.

— Не хочу! крикнула Маня і махнула рукою. Рука зачепила картину: розрізаний кавун дав сторчака до долу.

— Саня їздить гуляти, куди схоче, а я мушу сидіти дома та малювати якийсь бурян, якісь кавуни та салату, сказала Маня.

Стара Навроцька тільки очи витріщила на свою дорогу Маню.

— І ця піде проти мене, як заміж вийде, думала Навроцька. Вже й тепер збунтувалась... зачула волю...

— Чого це ти стала така вередлива! Що це з тобою таке сталося? говорила й бідкалась Навроцька.

Маня мовчала і держала в руках „Нану“. Вилазячи з кущів, вона не втерпіла і взяла книжку, що валялась на траві.

— Дай сюда книжку! сказала мати.

— Нехай я попереду дочитаю. Така інтерна книжка, сказала Маня. Ви мині даєте такі книжки, що я тільки позіхаю за ними, а часом і сплю. А Саня читає такі інтересні книжки, Сани то й можна. А чом же мині не можна? І Надя читає книжки, які схоче. А я хіба маленька?

Навроцька видерла книжку з рук Мані і замкнула в столик.

Навроцька почала читати Мани мораль, сердилась, кривчала. Маня їй собі не спускала. Коли це за перегородкою заговорив хтось. Навроцька замовкла: було чути голос Фесенка. Маня засьміялась.

— Причешись! Ходім в гостинну! Фесенко прийшов, говорила Навроцька і кинулась до Мані, щоб де-що поправити на ній.

Вони ввійшли в гостинну. Фесенко, сьвіжий, вимитий, прискочив до Мані і подав їй букет з резеди. В середині букета стреміли нарцизи.

— А бачите, я достав нарцизів для вас. Обіцяв і достав, сказав Фесенко до Мані, подаючи їй букет. Навроцька й Маня, з дива витріщили очі на нарцизи. Маня насилу вдержалась, щоб не поцілувати тих нарцизів.

— Спасибі вам! сказала вона і понюхала букет. Сухі нарцизи зашелестіли об її ніс. Вона полапала їх рукою.

— Де ви дістали нарцизів літом? спитала в Фесенка Навроцька.

— Вже де дістав, то дістав, а евого слова додержав, сказав Фесенко.

— Це нарцизи ненатуральні, а роблені, несьміливо обізвалась Маня.

— Як і моя любов до тебе ненатуральна, а підроблена, подумав Фесенко і зараз попросив в батька і матери Маниної руки.

В Мані голова заморочилась. Вона трохи не впала на поміст. Фесенко поперед усього обернувся до Навроцької, бо знав, що вона держить за ним руку.

— Щось трохи швидко він оце сватасть ся; якось

не дуже припадає воно до етикет. Але-ж жених, як цяцька і безпечний... Трохи хапане его сватання. Але-ж Маня его любить. Треба давати згоду, подумала Навроцька.

— Я з дорогою душею згожусь, як Маня згодиться, сказала Навроцька і трохи не облизалась.

— А ви, Харитоне Кириловичу? спитав Фесенко в Навроцького і дивив на него очима, як кіт на мишу.

— Я, гм... угу... еге, жував Навроцький, а потім промовив:

— Як Маня схоче.

Маня слухала усе, ніби крізь сон.

— А ви, Маріє Харитонівно, чи надарите мене щастям? спитав у Мані Фесенко.

— Коли мама й папа хотять, то й я хочу, насилу промовила Маня крізь сльози.

— Слава Богу! Тепер двадцять п'ять тисяч мої! А вже я не піду до вінця, поки стара не дасть векслів в руки... Перед вінцем скажу, що не піду вінчатись, поки стара не дасть векслів. Стара скупа, як жид. З нею небезпечно церемонитись, думав Фесенко.

— Ну, Харитоне Кириловичу, тепер напувайся! Маєш два зяті, як два духи коло себе: один одесную, другий оцюю; один світлий, другий темний!! Як я носитиму тепер ту машкару? Оце! Ова! Гм. Хіба вже жінка навчить..... думав Навроцький і поклав руку на стіл, і его товстий палець почав молотити по столі. Жінка глянула на той палець: вона догадалась, що те сватання Фесенка не припало до смаку старому. Вона насупила брови.

— Молоти, молоти, а буде по мову; бо сватають

мою Манюсю, а не твою Саньку, подумала Раїса Михайлівна.

— Який я тепер щасливий! Який щасливий! крикнув патетично Фесенко. Він вдарив себе долонею в груди саме проти серця, підвів здорові очі вгору, глянувши на стелю, закотивши очі під лоб, а потім чогось витріщив ласі очі на Навроцького, неначе говорив: Знай, мов, який я тепер щасливий.

Навроцький тільки дивився на Фесенка своїми тихими сповійними очима і неначе говорив: Іди ти к дідьку з своїм щастям; мині байдуже про твоє щастя.

— Маю надію, що й моя Маня буде щаслива за вами, сказала Навроцька.

— Я на усе готовий для щастя Марії Харитонівни: не доім, не досплю, буду працювати до кровавого поту, аби ви, Маріє Харитонівно, були щасливі! репетував Фесенко, поклавши обидві долоні на широкі груди.

— Який-же день призначите ви для нашого весілля? спитав Фесенко, ласкаво поглядаючи на Навроцьку. Їму хотіло ся хоч зараз, таки зараз стати під вінець, щоб забрати Манині гроші. Навроцька трохи здивувалась. Йї давно було, що Фесенко так швидко заговорив про весілля. Вона замислилась.

— Ні сіло, ні впало, а він вже й про весілля. Трохи незвичайно, не поаристократичному... подумала вона і обернулась до Навроцького.

— Я... Я... не знаю. Як ти думавш, Харитоне Кириловичу? спитала вона в чоловіка.

Харитія Кирилович перевів з Фесенка на неї свої спокійні очі. На його лиці був такий теплий вираз, як на білому листі паперу.

— Гм... Угу... Гм... замукав Навроцький. Про мене... Як ти хочеш.

Навроцьку взяла злість.

— Як Комашко сватав Саню, то він, як опечений, схопився з місця, трохи не сьпівав над морем, а тепер тільки баньки витріщив, неначе не єго дочку сватають. Ет, чортове опудало! подумала Навроцька. Не радий такому чудовому женихови.

— Мині здасться, що треба як весіллю довгенько готуватись: знаєте, я не думаю вінчати свої дочки на галай-на-балай, хапаючись, як вінчаються стрижені панни, сказала Навроцька з поважною міною. Етикета не пуста річ.

— Дідько-б тебе взяв з твоєю етикетю! Коли-б часом через твою етикету не втікли двадцять п'ять тисяч... Треба добре крутити крутія перед тією бабою! подумав Фесенко.

— Так, так, Раїсо Михайлівно! Ваша сьвята правда! Етикета поперед усього... Етикета — поважна, поважна річ, сказав Фесенко.

— Я й сам так думаю... Ті... ті стрижені усе вінчаються хапаням вінчанням: в чому стоять, в тому й вінчаються, обізвався Фесенко і спустив очі до долу, неначе Господи як засоромився.

Маня почувши, що вже говорять про весілля, почала плакати, певно на радощах. Сльози лилися по її щоках, як ллють ся слези в нервових мазаних дітей. Їй хотілось, щоб весілля було зараз, таки зараз, того таки дня, а мама верає про якусь етикету. Маня вийняла хусточку і притулила до очей. Мати вгляділа, схопила її з місця і побігла до неї, обняла її голову і притулила до своїх грудей. Фесенко й собі схопився, прибіг до Мані і почав її втішати.

А батько сидів, навіть не лунав очима і спокійно дивився на ту неначе театральну сцену. Усі вони трое

чогось здавались єму куклами, згрупованими як на сцені, по театральному.

— Маню! моя дорога Маню! Чого-ж ти плачеш? втішала мати свою мазану дочку. Не плач серце! „Я тобі дам варення“... хотіла сказати Навроцька, але схаменулась. Маню! піди з Дмитром Васильовичом над море та прогулай ся. Харитоне Кириловичу! одягнись лишень та побіжи з ними на прогуляння.

Харитон Кирилович сидів, дивив ся і навіть не клипнув очима, неначе не до него говорилось. Жінка скоса глянула на него і вгадала, що він із місця не рушить. Вона пішла в кімнату, одяглась, винесла й Мані капелюх та зонтик і повела Маню та Фесенка на прогуляння на свіже повітря, як маленькх дітей: вона боялась пустити саму Маню з Фесенком над вольне море.

XVI.

Навроцьки з Великого Фонтана вернулись до Кишинева. Раїса Михайлівна Навроцька, напившись ранком чаю, сиділа в своїй просторній трохи низькій гостинній і думу думала, схиливши голову і згорнувши руки. Здавалось, віби вона задумалась над якимсь світовим питанням. Скупа Навроцька усе позакривала і позатулювала в своїй гостинній від сонця, від мух, павуків та від гостей. Мебель була понакривана білими накривцями. Щоб гості не збавили стола перед диваном, Навроцька накрила єго жирардівською жовтою скатерттю; поверх неї закрила стіл дорогим килимом в розкішних квітках; щоб не замазав ся той килим, Навроцька накиннула на него тонку дорогу плетяну скатертку, і щоб та скатертка не замазалась, попідкладала під лампу, під попільничку, під коробочку з сірничками малесенькі білі саль-

феточки. Такі сальфеточки лежали напготові, розкидані на столі, для мисочок з варенням для гостей. Той замотаний в покривала стіл Навроцької її гості звали дорогим жертвенником для убогих жертв...

Усі сьтіни в кімнатах були убрані картинами Маниної роботи. Картини стояли навіть по всіх кутках на столиках. Золочені рами, канделябри по сьтінах, здорові зеркала були закутані від мух в тонкий мушлін. В гостинній сиділа не закутана в покривці одна Навроцька. Вікна були завішені від сонця білими, як сьніг, сторами. Через стори лив ся в гостинну сьвіт, білий, неначе від сьнігу зимою. В гостинній було біло, чисто, але мертво, неначе на тих планетах, де вже погасло життя, де вже чистий білий сьніг вкрив усю, на віки помершу планету. В гостинну увійшов старий Навроцький з цигарою в руках, в старому засмальцьованому шляфроці, в туфлях. Туфлі шльопали по помості і зачочували чисті килимки-дорожки.

— Харитоне Кириловичу! поперед усего не зачочуй килимів туфлями... Он оглянсь ся! сказала Навроцька.

— Еге! угу! А потім..., що? спитав старий.

— Харитоне Кириловичу! сядь та поговоримо. Час готуватись до Саніного вінчання, сказала Раїса Михайлівна.

Навроцький налагодив ся вгніздитись в креслі. Навроцька крикнула на него.

— Не сідай! замажеш чисте накриття. Дивись! он твій шляфрок протер ся на сідінні й заяловив ся. Візьми з спинки плетяну сальфеточку та кинь в кресло під себе.

Навроцький мовчки зняв сальфеточку, простелив на креслі і як почав вгнізджуватись в кресло, та й зібгав і зсунув її в самий куток.

— Як ти сідавш? Ти зсунув сальфетку! Простели гаразд! крикнула Навроцька.

Навроцький оглянув ся позад себе і трохи підсунув під себе зібгану сальфетку.

— Гм... ця мебіль мабуть поставляна для того, щоб на неї не сідати, а тільки дивитись, муркнув собі він під ніс.

— Як будемо справляти Санине весілля? спитала в него Навроцька.

— Як-нибудь. Гм... Якже вго справляти? обізвав ся Навроцький. Як на мене, то аби повінчати молодих.

— Як то, як-нибудь справити весілля? Треба попередю порадитись, скласти програму, чи що, сказала Навроцька. Я не думаю справляти такого нигилистичного весілля, як справляють для стрижених паннів.

— Гм... Гм...м...м... Нигилистичне весілля не погана річ, бо... гм... дешево коштує. На дідька і справді ті дорогі витребеньки, обізвав ся Навроцький.

— Давай гроші, не теревень! Треба купувати фату, гірлянду, букети, стрічки, кокарди, набирати на вінчальню сукню, заговорила Навроцька.

— Я не думаю вінчатись в білій сукні, в фаті та усяких там традиційних витребеньках, обізвалась в одчинені двері з своєї кімнати Саня.

Та кімната, де спали Саня та Маня, була схожа на монастирську келію. Вігна виходили в старий сад. В вікнах були вправляві густі залізни ґратки, переплетані доволі густо, як і у всіх кімнатах, що були від садка. Дім Навроцьких стояв на краю міста; за ним йшли з гори в глибоку долину сади та виноградники. Від злодіїв та розбійників ще не в такі давні часи в Кишиневі і справді було зовсім небезпечно.

В кімнаті паннів було темно. Здорові волоські оріхи закривали небо, не пускали світла в невеличкі вікна.

— А якже ти думаєш вінчатись? спитала в Сані Навроцька.

— Як можна простійше, без шку, обізвалась Саня.

— Та йди-ж сюди та поговоримо! Не кричати-ж мині до тебе в другу кімнату, сказала Навроцька.

Саня не виходила.

— Йди бо сюди, моя дитино! загомонів Навроцький.

— Саня вийшла і сіла в куточку.

— Не вже ти не думаєш надівати фати та гірлянди? спитала в Сані Навроцька.

— Ні, не думаю еповнити цього допотопного звичаю: надіну чистенький убір та й повінчаюсь в ньому, сказала Саня.

— Добре! чудово! Я не хочу, щоб з мого дома виставляли себе на показ публично якісь нигилистки, обізвалась вже сердито Навроцька.

— І мині не хочеть ся виставляти себе на показ в фаті та гірлянді, неначе на всесвітній виставі фабричних виробів, сказала енергічно Саня.

— В мої часи дочок не питали, в чому й як вони будуть вінчатись, сказала Навроцька.

— А в наші часи треба-б спитатись і в дочок, сказала Саня.

— Саню! не дражни мене! Я в Камянці без своєї матери або без гувернанки, панни Марисі, не сьміла й на двір вийти, сказала Навроцька.

— Сказати правду, то були смутні, варварські часи. Хвалити Бога, вони минули, сьміливо сказала Саня. Женщини повинні мати стільки права на свободу, як і чоловіки. Женщина до сего часу рабинею запертою,

трохи не закуганою в покривці так, як оця мебіль в гостинній.

— Може ти думаєш вінчатись на предмісті за містом, в тій церкві, де вінчають ся стрижені панни? крикнула Навроцька.

— Таки й думаю там вінчатись. Ви одгадали мою думку, сказала Саня.

— Говори-ж з нею! крикнула Навроцька до Навроцького і тільки руки розвела.

В Кишиневі є давний звичай: як священник обводить молодих в вінцях кругом аналоя, то перед веде перед священником мати молодої з убраною в квітки сьвічкою в руках. Навроцький Господи як хотілось виступити публично в тій ролі, в багатому уборі, в брилянтах, і доконче в соборі. Саня очевидячки ставила діло так, що Навроцький не прийшлося би себе показати перед людьми.

— Чого-ж ти мовчиш, неначе не до тебе петь ся? крикнула Навроцька до мужа.

— Бо так не до мене. Мині байдуже, хоч вінчайтєсь в Бендерах, аби повінчались, обізвав ся Навроцький і пустив дим з ситари через усей стіл.

— Саню! вінчай ся в соборі, бо ми на смерть полаємось, обізналась Навроцька, і її губи задрижали, а щоки зблідли.

— Ні за що в сьвіті не буду вінчатись в соборі! Я не люблю виставляти себе на показ, сказала спокійно Саня.

— Я виїду в Одесу, втічу від твого весілля, не доводь діла до скандалу! говорила Навроцька, згорнувши руки. Її груди піднімались високо; вона важко дихала. Навроцький бачив, що непереливки.

— Треба пускатись на дипломатичні хитрощі, нічого не допоможе, подумав він.

— Вінчай ся, Саню, в якій нибудь мійській церкві, коли не хочеш вінчатись в соборі, обізвав ся він. Нехай буде ні по твоєму, ні по матеріному.

Саня осіла, бо заговорив батько.

— Добре, папо. Я повинчаюсь в мійській церкві. Але не хочу, щоб був баль з музикою, сказала вона. Фати, гірлянди, білої сукні з шлейфом я з роду не надіну.

— І я цього не люблю, сказав Навроцький. Грошей багато на це треба.

— Етикета не потребує музики та баля. Баль з музикою тепер в аристократів дають перегода, сказала за спокоена Раїса Михайлівна.

Через тиждень Саня й Комашко повінчались в місті в церкві, що стояла в самому центрі города. Саня вінчалась без фати та гірлянди, але Навроцька таки носила свічку кругом аналоя поперед молодих в багатому шовковому уборі, в золоті, в брилянтах. Вечеря була багата. За столом прислужували найняті лякеї в фраках та білих рукавичках. Скупа в буденні дні Навроцька розщедрювалась, як треба було показати себе перед людьми.

Після вечері Комашко й Саня виїхали на Великий Фонтан, де пройшли їх і важкі часи стради й муки і приємні на віки незабутні часи кохання.

Вернувшись в Кишинев, Комашко й Саня найняли собі маленьку квартиру і обставили її сяк-так на недовгий час. По обставі було знати, що вони не думали довгі часи засижуватись на місці і були напоготові що години знятись з місця. Тільки й красила квартиру бібліотека Комашка. В неї було забрано усе, що було напечатано по українськи, та що тільки стосувалось до історії України, етнографії і літератури на усяких мовах.

Саня поперед усього мусіла вивчити курс кулінарний, щоб часом не наварити борщу з огірками. Вона мусіла найняти дорогу куховарку і вивчилась від неї стряпати, варити борщ, смажити печеню.

Тим часом Комашкові вороги не дримали. Була половина вересня. Комашко й Саня перед вечірним часом пішли в виноградник істи виноград. Літо догорювало. Стояла остання лігня суша. Жара не спадала. Сонце стояло низько на заході. Небо було чисте, глибоке, темно-синє, а кругом неба внизу над горами йшла широка полоса, як широкий пояс, знизу червонувата, неначе розпечена в огні, вище фіолетова, а ще вище фіолетовий цвіт переливав ся з жовтим-опаловим і зливав ся з темно-синім небом. Небо було похуже на синю велитенську перекиннуту чашу з розпеченими в огні краями. Гарячий кольорит неба гармонізував з гарячим коханням в молодих мрійливих душах ідеалістів. На дворі було тихо. Миром, спокоем віяло від широких долин, з садів. Спокій і мир був і в серці молодих людей. І той спокій був для їх ще солодший після пережитих тревог. Комашко й Саня сиділи під старими волоськими оріхами, дивились на широку долину, на круті гори, засажені садами та виноградниками, милувались гарячими кольорами південного неба. Комашко розказував Сані про свої літературні роботи на українській мові, котру він виготовлював для галицького журналу.

До їх підступив гімназіяльний надзиратель і привітав ся з ними.

— Вікторе Титовичу! вас просять до себе директор та ще й зараз. Я був у вас в квартирі та не застав вас, сказав надзиратель.

— Зараз іду, сказав Комашко.

Саня стривожилась. Її душа чула щось недобре.

Мовчки дійшли вони до дому. Саня зосталась дома, сівши кінець стола і задумавшись. Комашко побіг до директора. Директор гімназії був родом Славянин з Хорватів, син давнього сербського емігранта, хитрий чоловік, в душі ліберальний, але вмів носити консервативну машкару, як ніхто в світі. Він не любив Комашка за самостійність его характеру, за его противословність і опозицію і за его чесність. Чесних вчителів він просто проганяв, бо вони стояли ему на перешкоді. Директор сам був нечесний чоловік, кар'єрист і протегував діти аристократів, а бідноту виганяв з гімназії або давив; скарбові гроші клав у свою кишеню без церемонії. Це був з тих директорів, котрих наслали, щоб в окрузі викурити ліберальний дух звісного славного Пирогова.

— Вікторе Титовичу! я дістав бумажку з Одеси від попечителя, дуже неприємну для вас. Ви повинні шукати собі місця де инде, сказав директор.

— Можна мнї прочитати ту бумагу? считав Комашко.

— Не можна та й нема вь тому ніякои потреби. Ви вчите дуже добре, нігде правди діти, але не можете бути педагогом. Ви в гімназії силкуєтесь підняти й розвинути особистість, говорите скрізь про право людської особистости, хочете розвинути самостійність характеру, енергію, волю й розум в молодих людях. Годі вже нам їх розвивати! Маємо цього через верх. Тепер час не розвивати, а завивати й придушувати й придержувати самоволю молодіжи. Ви зовсім не на своєму місці: тепер инчі в нас заміри, а ви тільки заводите в нас плутанину. Ви ідеаліст, мрійник. В вас тенденції небезпечні, мрійні...

Директор говорив поважно і докторально, але его здорові турецькі очи усміхались, губи ледви вдержались від сьміху. Він умів добре носити машкару: від го-

лови до ніг він був закутаний в машкарадний костюм.

— Не вже педагоґ повинен не розвивати, а забивати памороки? Це миві дивно... Звідкіль це така напасть на мене? Це певно махинація Фесенка? І той нечесний чоловік, — хто ему йме віри, сказав Комашко сердито.

Директор почервонів і надув ся, як индик.

— Фесенко тут ні в чому невинний. Ви прочитали в одній влясі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галяцькі журнали, пренумерувєтесь на їх. Ви не на місци в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть над Біле море. Ви йшли усе проти мене, в усему мині противословили; ви ставали мині в опозиції. В кінци усього ви винні, бо... вас люблять ученки. Цей гуманізм... гм... недобра річ... Ви проповідусте гуманну педагоґію, а нам треба педагоґів суворох, жерстєких. Як би вас ненавиділи, це був би добрий знак для вас: ми-б вас ще держали. Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Як-би ви були тупий чоловік, ми-б вас ще держали; тупиці не страшні; але ваш розум, ваша енерґія... Директор розвів руками і не договорив.

— Коли такі ваші принципи, то я маю за безчестє служити при вас. Ви ославили мене перед вищою властю, ви засудили на смерть усю мою практичну діяльність в житті, сказав Комашко й вийшов.

Директор почервонів; він зараз написав про усю розмову в Одессу.

Невеселі думи думав Комашко, вертаючись від директора до дому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. Та чи один же директор? думав Комашко: десятки, сотні інтелігентних людей думають і роблять так само. Кругом себе

бачу я тільки фальш, машкари, машкари й фальш, не лінивість навіть, а стидку байдужність, або гніт зверху і задавляність внизу. Усе виставляє або машкару на показ, або притаїлось, дримає по волі і по неволи дрімотою мисли, або ганяєть ся за поживою, за честю. Якийсь чорний хаос скрізь бачу я в сучасному житті; темрява вкриває наш пишний край і не пускає світлу. Скрізь повіває чимсь мерзлим, вохким, як з глибокої мокрої ями. Але бачу, що вже блищить світ вольної європейської мисли... і він освітить той хаос і виявить усі темні его закутки. Засвіти-ж світлі мисли в тій імглі і розжени чорні хмари! Засяй гарячим сонцем і поведи за собою пишний, літний день. А з тобою, сонце, і життя і світ, і тепло і радість, і ниви, важкі колосом, і луки квітчасті, і роса свіжа, і пишні погожі дні... Не вмирає моя надія...

А тим часом Комашко почув, що в его серцю щось ніби закипіло, і кипить, кипить не перестав... Він почув, що в его душу, добру з роду, запала злість, ненависність до порядків, як падає грязь, кинута нависною рукою на чистий криштал, і псує дорогий криштал...

Через два дні в ночі жандарми прийшли в квартиру Комашка трусити; перетрусали усе, перевернули усе до гори, забрали усі українські книжки, навіть українські ноты...

Комашка арештували і, без суда і судового допиту вивезли на далеку північ, над Біле море. Саня не плакала й не побивалась: вона була давно на все готова. Вона поїхала на вищі курси в університет.

Минуло чотири роки. Комашка вернули з Архангельської губернії, бо на сму не знайшли ніякої провини. Саня тим часом скінчила педагогічні вищі курси і стала учителькою в одному місті над Чорним морем в панян-

ській школі, а потім завела свою приватну гімназію для паннів. Вона мала ціль розвинути паннів, підняти їх думку, просвітити темний світогляд жіночий і прокласти для жінки стежку до жіночого питання і до права жінки...

Комашко, вернувшись в рідний край, мусів жити приватними лекціями і приватною службою.

В Галичині склалось жіноче товариство. Галичанки видали в світ свою першу спільну літературну працю „Перший вінок“. Здасть ся, ні одна книжка не втішила так Сані, як „Перший вінок“, виданий жіночим товариством. Вона бачила, що жіноче питання і на Україні і в Галичині стає ділом серйозним.

В літні, вольні від праці місяці, Комашко й Саня часто їздили на Малий та Великий Фонтан, любили оглядати ті мальовничі місця, ті скелясті береги над морем, де вони зазнали стільки стради й радощів серця. Кожне місце наводило їх на згадку. Після пережитих турбот та тревол ті недавні часи стали вже ніби такими давними.

— Люблю вас, милі, рідні береги Чорного моря! Куди гляну, скрізь неначе бачу, ніби розкипані по берегах, сльози мого сьміху і моїх мук серця. Тут народила ся і зросла ся моя любов; тут я знайшла своє щастя. Ніколи не забуду тебе, синє море! говорила Саня, гуляючи з Комашком понад морем на Великому Фонтані.

*

*

*

В осени, через два місяці після Саніного весілля приїхав до Навроцьких Фесенко. Навроцька хотіла одкласти Маніне весілля на мясниці, після Різдва, але Фесенко й Маня! доконче хотіли вінчатись в осени. Навроцька мусіла вводити їх волю. Що до вінчання та ве-

сілля, тепер була її воля. Вона закомандувала, щоб молоді вінчались в соборі, щоб їх вінчали три священники, щоб сьпівав архієрейський хор, щоб була ілюмінація коло собору.

Коло собору зробили ілюмінацію. Порттик собору, довгі сходи були заставляні сьвітлом. Навроцька убрала Маню в білу атласову сукню, в фату, в гірлянду; сама вбралась в дорогу шовкову ясно-синю сукню, наділа усі свої брилянти. Купила здоровий дорогий ставник, от щоб носити кругом, аналоя, поперед молодих, оповида ставник гірляндою з рож, привязала на его кокарду з дорогих червоних та білих стрічок. Стрічки досягали трохи не до землі.

— Тепер же ми покажемо себе й дочку перед усією молдавською аристократією! думала Навроцька, оглядаючи розкішний убір на Мані.

Вже Маня убралась до вінця. Тільки що Навроцька хотіла вивести Маню в гостинну, Навроцький покликав її в свій кабинет. В кабінеті стояв Фесенко.

— А що, Раїсо Михайлівно? Як буде з приданим Мані? Я хочу і Маня хоче, щоб ви зараз видали мні до рук усі векселі на двацять пять тисяч.

— Як-же так? В такий торжественний час? Мні тепер не до того... Гм... це якось чудно... ніби ви не ймете мні віри... говорила запикуючись Навроцька.

— Це, бачите, буде безпечніше, обізвав ся Фесенко твердим, енергічним, хоч і делікатним тоном, ще й поклонив ся Навроцькій дуже ввічливо і звичайненько.

— Гм... гм... Одначе така недовіра від вас мене шокирує. Я ніколи не ламала свого слова; це незвичайно, навіть грубо. Я цього від вас не ждала, сказала Навроцька вже обіжена.

— Як хочете, Дайте векселі, бо інакше я не піду

з Манею вінчатись. Дом нехай буде за вами, а гроші Манині, і я передам зараз Мані усі векселі, сказав Фесенко і знов склонив ся дуже, дуже звичайно і делікатно. Тон его мови був солодкий, але енергічний.

— Нециррий, нечесний чоловік! Я помилилась: він піддурив мене, подумала Навроцька.

Усі в кабінеті стояли і мовчали, і мовчки дивились одно на другого.

— Чого-ж ти мовчиш? гримнула Навроцька на Навроцького.

— Гм... Угу... муркнув Навроцький і здвигнув плечима. Нема чого мині говорити: гроші не мої, а ваші.

Тим часом в гостинній гості ждали. Молода стояла убрана і ридала. Навроцька думала, думала, а потім витягла з комоди векселі і дала їх одначе не Фесенкови, а Мані. Маня мовчки передала їх Фесенкови. Навроцька впала на крісло і зомліла.

Опам'ятавшись, вона вийшла до гостей. В неї ледви стало сили поблагословити молодих. В собор вона вже не поїхала. Не довелось їй носити свічки кругом аналоя. Уквітчана, обвита стрічками свічка, стояла в кутку на столику, як сирота; стрічки висіли аж до помосту і неначе сьміялись з Навроцької веселими гарячими кольорами.

Фесенко швидко пішов вгору. Він був негодящим педагогом. Про те знало начальство, знали товариші его, знали й школярі. Але він стояв за форму в гімназії, за сувору дисципліну, а шпйонство на товаришів завершало діло...

*

*

*

Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила

український язик, стала націоналкою, робила просьвітне діло енергічно і мала добрий вплив на школу за поміччю народного язика. Але через років два прийшла несподівано від директора шкіл бумага: Мурашкова втратила місце в школі „безъ объясненія причинъ“.

Після того вона десь віби счезла. Ніхто не знав, де вона ділась; не знала навіть її мати. Минув рік, минув другий, Мурашкова навіть ні разу не дала про себе звістки матери. Стара Зоя питала й перепитувала в людей, перечитувала газети, ніхто нічого не чув про її дочку.

Четвертого року, в осени, Мурашкова несподівано приїхала вечірним поїздом до матери. Надя Мурашкова увійшла в хату. Мати глянула на неї і насилу впізнала. В неї руки були чорві; як у селянки, лице було худе, бліде, очи глибоко запали і неначе згасли. Мурашкова кашляла сухим кашлем.

— Мамо! які ви стали старі! сказала Мурашкова якимсь глухим і слабим голосом.

Стара Зоя на слова дочки тільки головою кивнула. Вона плакала. Дочка дивилась на неї байдужними очима.

Зоя повела дочку в її кімнатку. В кімнаті усе було по давньому: ті самі широкі софи, обкладені мягкими качалками та подушками, ті самі пістряві квітчасті килими... В куточку перед образом світилась лампа. Зоя внесла самовар. Вона посадила дочку на софі, налила дочці чаю, поставила перед нею варення.

На Надю Мурашкову повіяло спокоем дому, миром дитячих літ. Їй здалось, що вона жила якимсь інчим не тутешнім життям, була десь в інчому не тутешньому світі, а тепер неначе знов у друге вернулись її дитячі літа. Думи її полетіли в ті щасливі часи, коли вона не зазнала ще ні тревоги мисли, ні тревоги серця, коли

вона не зазнала життя з его радіощами і з его горем. Надя Мурашкова сиділа, схиливши голову, задумалась і сльози покотились по її блідих щоках.

— Де ти була? Чом ти не подала об собі звістки? спитала в неї мати, і горе чуло ся в її дрижачому старечому голосі.

— Була учителькою в селі, а потім пішла в народ, де я була, про те мене, мамо, не питайте. Я служила народови, сказала Мурашкова і замовкла.

І знов полетіли її думи в недалеке минувше: в кімнаті материній так само, як було й попереду, все по давньому... Тільки я тепер не та стала... Була сила, було здоров'я. І скільки сили я чула в собі? Була надія, енергія, були мрії, ідеали, манячи до праці, до праці корисної для людскости, а тепер... Моя доля пропала, серце на віки розбите, любов счезла, серце вмерло, здоров'я впало... снувала думка в Мурашкової.

Зоя через силу пила чай, неначе то був гіркий полинь, і вдержувала сльози, що були гіркіші від полиню. Вона вже нічого не питала в дочки, бо знала, що нічого не допитаєть ся.

Прийшла старша сестра Мурашкової, що вже давно вийшла заміж. Щоб розвеселити Надю, мати й сестра почали розказувати про її товаришок, про знакомих. Надя дивилась на їх байдужними очима і тільки кашляла.

— А Целаброс вже два роки як оженив ся; взяв багату Молдавянку, а за нею взяв село на Дністрі; тепер він багатий, вже не служить в банку, сказала Надина сестра.

— І певно буде швидко банкиром в Одесі, з гірким усьміхом обізвалась Мурашкова. Пустий чоловік, а про себе добре дбає! Я про це довідалась, та, на мое горе, пізно...

І знов похилила вона голову низько і не слухала, про що їй говорила сестра та мати. Про все, про все міні байдуже! думала вона. І хочу думати, і не можу: мисли мої рвуть ся, як стділа нитка...

Настала рання весна. На Великдень прибули в гості до Мурашкової Саня й Комашко, прочувши, що вона вернулась слаба до дому. Надя вже через силу ходила.

Абрикосовий сад старої Зої зацвів. Саня й Комашко вивели Надю в садок і посадили під абрикозами. Погода стояла тиха та тепла. Старі абрикози були обліті біло-рожевим цвітом зверху до низу. Через рідкі гілки синіло чисте, ясне, весняне небо. Сьвіт сонця лив ся через білий цвіт абрикозів, і по синьому небі, як по шовковій синій тканці, ніби були роскидані білі, обсіпані цвітом гілки, білі букети, білі віночки. В воздуху пахло весною. Вітер теплий будив нерви, будив життя. Бруньки на волоських горіхах вже набубнявіли і розливали наркотичний аромат.

Надя глянула в гору на синє небо, ніби заткане білими вірцями. І синє небо, і завітчаний білим цвітом садок, усе дихало духом весни, ворушило нерви, тревожило серце. Надя й сама не счулась, як згадала Целіброса, вго пишні очі, червоні уста, згадала любов до вго, що народила ся в такий самий весняний час, при такому самому наркотичному повіванню весни.

— На що я тревожу свою душу? На що тревожу замерле серце? Минуло, минуло моє щастя! А що минуло, те ніколи не вернеть ся, подумала Надя. І дві сльози, як дві краплі роси покотились по її блідих щоках.

Зацвіли сади. Настав май. Стара Зоя поховала свою дочку.

К і н е ц ь.

Date Due

DE 7 71			

Demco 38-297

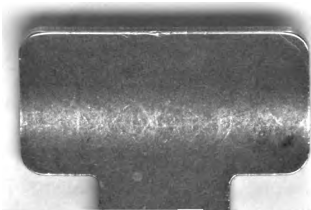
89010632347

b89010632347a

90 —

89010632347

b89010632347a